אבות ומידות

פרקי זכרונות ומאורעות מימים לא רחוקים

מאת

אליעזר לוי

הוצאת אברהם ציוני תל־אביב, תשכ"ג

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים אברהם ציוני,
תל־אביב רח' אחד־העם 42

©

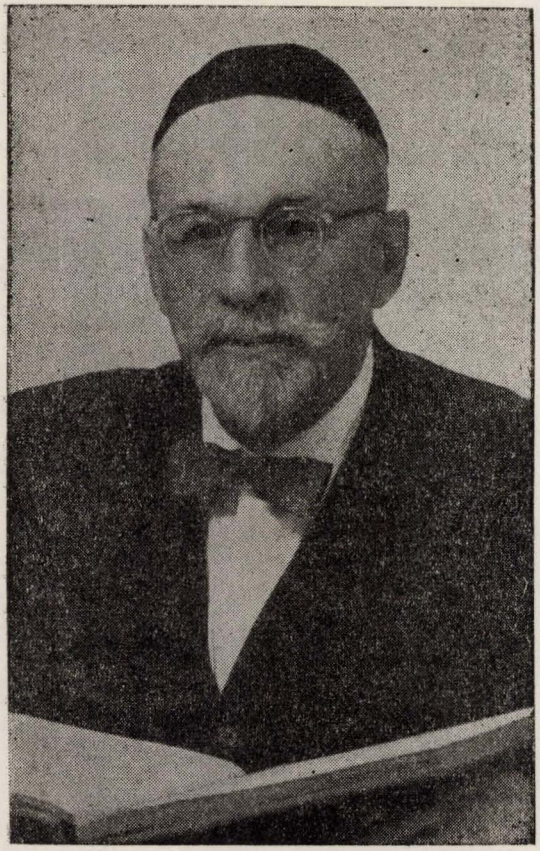
Printed in Israel

1962

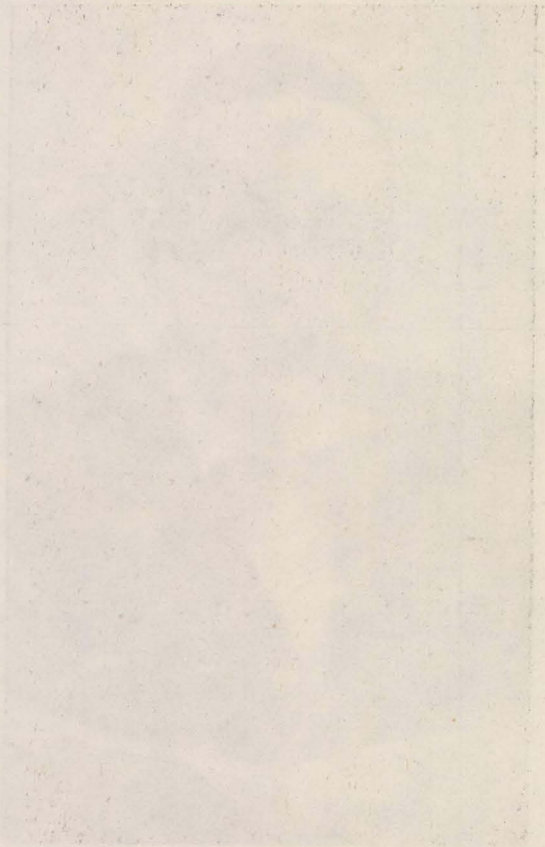
נדפס בישראל

תשכ"ג

נדפס בדפוס מל"ן בע"מ

המחבר

מוקדש

לזכר הגאון־הצדיק

רבי מרדכי יפה זצ"ל

בעל „הלבוש"

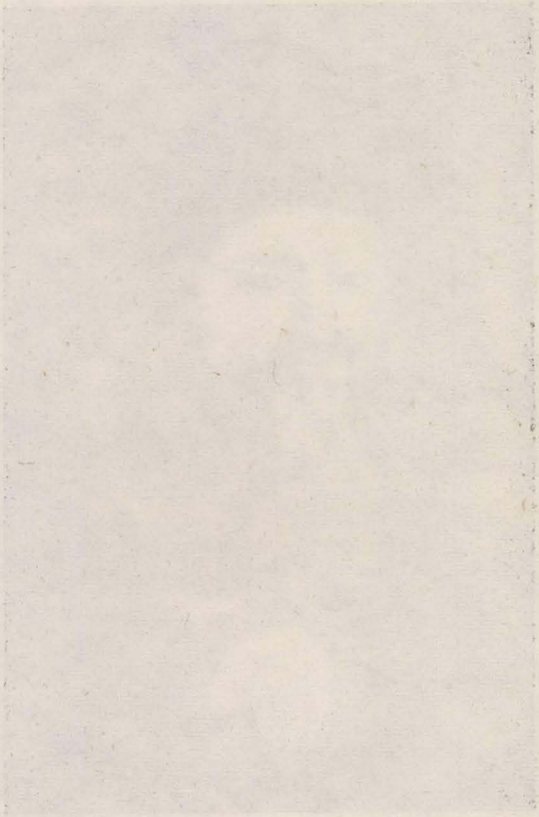
ראש משפחתנו

לשנת שלוש מאות וחמישים שנה

לפטירתו

רבי מרדכי יפה
(1813—1740)
הרב הראשי לנסיכות מקלנבורג —
שבירין (גרמניה), מצאצאי
רבי מרדכי יפה בעל ה„לבוש"

ב"ה

אל הקורא

קורא יקר!

הריני מגיש לך בזה פכים קטנים מאוצר זכרונותי.

התורה אומרת (דברים ט,ז): „זכור אל תשכח". כפל הלשון מלמדנו, שדבר שתחילתו בזכירה וסופו בשכחה אין לו כל ערך. יש להסיק מסקנות מן הזכירה ורק אז עשויה היא להביא לנו תועלת. „מעשה אבות סימן לבנים".

כל זכרונותינו מחיי אבותינו, התנהגותם, מידותיהם והליכותיהם היומיומיות, צריכות לשמש לנו לקח ולימוד. אף שיחת החולין שלהם אומרת כולה כבוד וכולה תורה היא (עבודה זרה כא.) ויש בכוחה להעשיר את חיינו ולהאשיר את נפשנו.

הבה נפתחה, איפוא, את ספר תולדות חייהם ונלמד מהכתוב על לוח לבם, כאילו הם עצמם באים אלינו, לחדש את חייהם בתוכנו, להיות לנו מנחה לנפשנו.

בהעלותנו את זכרונות ימי חייהם, הבה נצילה מתהום הנשייה את זכר הקהילות הקדושות, שאבותינו נטלו חלק בחייהן. הן תדע, כי לכשילכו האודים שניצלו מן השריפה בדרך כל הארץ, לא ישאר עוד כל זכר לזמנים עברו.

כוונתי להציג לפניך תמונה חיה של התקופה שחלפה, כאותו צייר המצייר תמונה בקווים מעטים, בצבעים שונים ומגוונים, כשפה משלחת השמש את קרניה ושם מתארכים צלליה. הכל מפוזר בערבוביה על הבד ומתוכה מתבלטים קווי המראה היטב.

תפילתי, שספר זה יתן יד להנצחת חיי אבותינו. „וזכר צדיק לברכה". (משלי י, ז).

שלך

א. ל.

הורי המחבר
ר' גיאורג אליקים לוי
ורעיתו גולדה מבית יפה.

התבוללות

בסוף המאה התשע עשרה היה מצבם של יהודי גרמניה טוב ביותר. השפעתם היתה גדולה בשטחים רבים, כמסחר, תעשיה, מדע, עתונות, תיאטרון (פרט לחקלאות). בכל הופעה פומבית — בחברה וברחוב — ובכל מאורע מדיני לקחו היהודים חלק פעיל. האנטישמיות עדיין לא העיזה להרים ראש.

אולם חיי היהודים היו חיים כפולים. כלפי חוץ נהגו כגוים וכלפי פנים — כיהודים, וכאותה אימרה ידועה: „היה יהודי באהלך ואדם בצאתך". בין כתלי הבית שמרו על המסורה וחינכו את ילדיהם במנהג האבות. אך יהדות זאת הקפידה לבל תתן יהדותם את אותותיה חוצה, ובמאה עינים הסתירו את יהדותם בקרבם פנימה.

מצב זה של ניגוד וסתירה ופסיחה על שתי הסעיפים לא יכול היה להמשך זמן רב. וטבעי הדבר, שהתבוללותם החיצונית בין הגוים חזקה והלכה וחדרה גם לבית פנימה. כך קיבלו היהודים את השקפותיהם של הגוים, חיקו את חייהם, עד שקשה היה להכיר מיהו גוי ומיהו יהודי. רבים מיהודים אלה עזבו עד מהרה את הקהילה היהודית, ואף על פי שמעטים בלבד עברו לנצרות, הרי ניתקו רבים כל קשר עם הדת וראו את עצמם כ„דיסידנטים" — בלתי תלויים בכל דת. רבים מאלה הגיעו למשרות גבוהות ורבות השפעה (מנהלי בנקים, חברות גדולות, בעלי עתון ותיאטרון). וכדי לטשטש את מוצאם לחלוטין, שינו את שמם היהודי, עד שילדיהם לא ידעו מעולם, שיהודים הם.

בד בבד עם ההתבוללות גדלה הבורות בתחום היהדות וידיעותיהם נצטמצמו והלכו. ילדיהם לא ראו עוד דבר מההווי היהודי המסורתי בבית, שכן חדלו הללו לחוג את חגי ישראל וחגגו את חגי הגוים בלבד.

ד"ר סמי גרונמן, ציוני וותיק עוד מימי הרצל, מצייר מצב זה בבדיחה אופיינית. וכך הוא מספר:

ילד יהודי, שבביתו דלקו בחג המולד של הגוים נרות בעץ „ווייגאכטסבוים", ראה כי גם אצל שכניהם הגוים דולקים נרות ב„ווייגאכטסבוים", ניגש הילד לאבא ושאל בהשתוממות: „הגם לגוים „ווייגאכטסבוים"?

אולם דרכי ההתבוללות הללו לא היו חלקם של כל יהודי גרמניה. תמיד נשאר חוג קטן, שהמשיך להחזיק במסורת האבות, קיום תורה ומצוות ושמרו על הגחלת שלא תכבה. הללו לימדו את ילדיהם תורה ומצוות, וגם סיפרו להם בגאווה על התקופות שחלפו, כשבגרמניה היו תלמידי חכמים רבים, שחתמו חותמם על היהדות כולה, ובימיהם יצאה תורה מגרמניה לארצות שכנות. כך הוסיפו לספר, שבסוף המאה התשע עשרה היו בעלי בתים מלומדים ושומרי מסורה ובעלי מסחר יראים שעלו לגדולה בחיים המדיניים (כגון ברטהולד ישראל, ברלין; אהרן הירש ובניו, הלברסטאדט; באר זונדהיימר, פרנקפורט דמיין ועוד).

ואף אותם יהודים, שהתרחקו מן היהדות, נשארה בהם זיקה די חזקה ליהדות על אף התבוללותם. במיוחד שמרו על שמו הטוב של היהודי. בין השיכורים, שהתגוללו ברחוב לא נראה מעולם יהודי שיכור. גם בנות ישראל שמרו על הצניעות ולא היו פרוצות כבנות הגוים. משום כך היללו הגוים את צניעותן של בנות ישראל. מלבד זאת השתדלו יהודים אלו לעזור לאחיהם העניים עד כמה שאפשר. אבל גם השתדלו ללמוד את הטוב מהעם הגרמני. הם לא נפלו מהגוים בהשכלתם הרחבה, בתרבותם הגבוהה, בנימוס כלפי

הזולת, במשמעת, סדר ונקיון. וכל דרישות האסטיטיקה היו נהירות להם, וכל התכונות הללו היו ליהודים לקנין נפשי.

כן רכש לו הסוחר היהודי שם מיוחד בכל שכבות העם הגרמני.

אספר דבר שהיתי לו עד ראיה. פעם באו פקידי המס לאבי, שהיה בנקאי ומוכר תבואה, לבדוק את הפנקסים. אבי לא היה אותה שעה במשרד. הפקידים אמרו לי שידוע להם, שפנקסי אבי מסודרים בסדר מופתי ואין הם צריכים בדיקה. הם דפדפו בפנקסים למראית עין בלבד וערכו מיד פרטיכל, שמצאו בפנקסים סידור דוגמתי. לא פעם היה אבי בורר יחידי בסכסוך בעניני תבואה. אף כשצד אחד היה גוי, הסכימו שני הצדדים מראש לקבל את ההלטתו (אין צורך לומר, שהוא לא לקח כסף בעד בוררות). וכן ישב הרבה פעמים בחבר השופטים של „משפט המושבעים". הוא סיפר לנו, איך הצליח לפעמים למנוע איזה אי־צדק. תמיד הזהיר אותנו, שיהודי צריך לשמש דוגמה לגוים בשמירה על האמת ועל היושר. מעולם לא נתן ידו לשנות בהכנסותיו דבר קטן לטובתו, כדי לחסוך מסים. הוא ראה בזה רמאות ועבירה כלפי המדינה. הוא היה אומר: „עלינו לקדש את ד' בעיני הגוים".

אין צורך לומר, שהוא לא היה היחיד בבורסה שנהג ככה. רובם ככולם התנהגו כן. ואופיני ביותר, שכל הקניות והמכירות בבורסה — שמספר היהודים היה שם גדול — נעשו בעל פה — לא בתקיעות כף ולא ב„חוזה עם בול". מלה אחת, אף אם ניתנה בטלפון בלי עדים, קדושה היתה. כל איש קיים את הבטחתו בנאמנות, גם אם יצא הפסד מהדבר, כתוצאה מעלית השער או ירידתו. חושבני, שלא מיותר להזכיר את הדרך הישרה של יהודי גרמניה בכל משא ומתן. וגם לנו בארצנו יאמר „מעשה אבות יהיה סימן לבנים".

ימי נעורי

בימי נעורי עדיין לא היו בברלין בתי ספר גבוהים של יהודים. לפיכך ביקרתי אף אני בגמנסיה הומניסטית-נוצרית. מספר היהודים בבית הספר היה גדול. רובם היו חופשיים ואחדים בלבד — ואף אני בתוכם — שמרו על השבת. אבל הללו הוכרחו לבוא בשבת אל בית הספר אלא שוחררו מחובת הכתיבה. מאוחר יותר, לאחר שעזבתי את בית הספר, שוחררו החרדים בכלל מביקור בבית הספר בשבת. ולאחר זמן התחיל בית הספר הגבוה של הקהילה „עדת ישראל" (שעליו עוד ידובר) בפעולתו.

בגמנסיה, שביקרתי (פרידריכס-גמנסיה) היו מורים מצוינים, בעיקר ליונית וללטינית, בהתאם למגמה ההומניסטית. המורה ליונית הצליח לעורר בלבנו חיבה יתירה לשפה היונית ולספרותה. למדנו חלקים מ„הומר" בעל פה. השפה היפה על הצלצול הפונטי המיוחד שבה עשתה את שלה וחיזקה את חיבתנו אליה כל כך, שאף לאחר שעזבנו את ביה"ס, לא חדלנו לקרוא ב„הומר". רכשנו ידיעות רבות ביונית וגם בלטינית, דבר זה הביא לנו תועלת רבה בימי חיינו.

מהמשנה והגמרא ידוע לנו, שגם אבותינו התרשמו מאד מהשפה היונית, עד שאמר רבן גמליאל: „אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא ביונית" — כלומר: ספרי הקודש, תורה, נביאים וכתובים, נכתבים בלשון הקודש ואין רשאים לכתבם בלשון אחרת אלא ביונית (משנה מגילה א, ח). וכן קוראים אנו בירושלמי (מגילה א, ט): „בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להיתרגם כל צרכה אלא ביונית". וחז"ל מצאו רמז בתורה לדבר זה (בראשית ט, כז): „יפת אלקים ליפת וישכן באהלי שם" (מגילה ט:) כלומר: יפיפותו של יפת ישכון באהלי שם.

אולם כשם ששמה הגימנסיה ההומניסטית את הדגש על השפות הקלסיות, כן הזניחה את השפות המודרניות. לא למדנו אלא צרפתית. ואף זאת על ידי מורה זקן, בעל קפריזות בעיני התלמידים. אביא לדוגמה כמה אפיזודות.

פעם הניח תלמיד את ספרו על השולחן בצורה הפוכה. המורה לצרפתית התרים כנגדו ואמר: אל תניח את הספר הפוך כעברים שהופכים את הכל. קפצתי ממקומי (הייתי אז בן שתים עשרה) ואמרתי: „אדוני הפרופסור, העברים כותבים עברית מימין לשמאל ומשום כך מחזיקים הם בספר בצורה הפוכה". פנה אלי המורה: „כסבור אתה כך, באיזו רגל מתחיל החייל לצעוד? „ברגל שמאלית" — השבתי. קם המורה והכריז בתרועת נצחון: „ולכן „משמאל" הוא נכון". אולם אני עמדתי בשלי: „אדוני פרופסור, אין אנו כותבים ברגל אלא ביד. וביד הימנית דווקא, ולפיכך „מימין" הוא הנכון". בכיתה פרץ שחוק גדול שלא נדם מיד.

והגה עוד תקרית, שאינה ראויה אמנם לציון לשבח. מעשה בתלמיד יהודי, שהעז פניו וסטר למורה על לחיו. המורה קרא מיד למנהל. לכשנשאל התלמיד: „למה עשית כן?" השיב: „אדוני המנהל, המורה התחיל". התלמיד קיבל אמנם עונש חמור, אבל בהפסקה נעשה הדבר לשיחה כללית ותשובתו הקולעת עשתה לה פרסומת גם מחוץ לכותלי בית הספר.

בסיכום יש לומר, שהלימוד עמד על רמה גבוהה. בית הספר הקנה לילד ידיעות רחבות ופתח את שכלו. ובנוסף ל„ידיעות" הקנה חינוך לאמירת האמת, למשמעת, לסדר ולדייקנות. חינוך זה השפיע להתנהג בנימוס כלפי הורים ומורים, ולכבד את הזולת. ודבר זה ראוי להעלותו על נס. אבל חסרון גדול היה בחינוך זה. הוא הבליט יתר על המידה את החיצוניות, תמיד הקפידו על הליכה בשורות ישרות, כך שבה"ס דמה לצבא בזעיר אנפין (גם תשובתו של המורה

לצרפתית מעידה על זה). מתוך כך הוזנח החינוך לפנימיות ולרגש. הלב נשאר קר כאבן. התלמיד לא חונך לעזור לנצרך או לתת משלו לעני וכך היה לחסר כל רגש סוציאלי. כך יצא התלמיד לחיים כאגואיסט, שהכיר את ה„אנוכי" שבו בלבד.

היהודים שנתחנכו בבתי ספר אלו לא הובדלו בזאת במאומה מן הגויים. ולא עוד אלא שחסרון זה גדל אצלם יותר. הקשר עם היהדות התרופף, הן באמונה ובהשקפה, הן במעשים ובשמירת המצוות.

החיפושים

הרגשנו כמובן ריקנות פנימית והתחלנו לחפש דרכים שונות למלא את לבנו בחוויות, כדי למצוא סיפוק בחיים לשביעות רצוננו.

כך הלכתי — כמובן בסתר — לאסיפותיהם של „היילסארמע" (צבא לישועה), כעין כת נוצרית, שהטיפה לאמונתה ובקשה להציל נפשות ולקרבן לחיים אידיאליים בין אדם למקום ובין אדם לחברו. אולם גם אצלם עמד הרושם החיצוני במרכז פעולתם. הם לבשו מדים מיוחדים ויצאו לרחובות העיר כשתזמורת בראשם וכך בקשו לעשות נפשות לאמונתם. כל זה היה לי זר ביותר ועד מהרה חדלתי מדרכי זו.

כך התחלתי לקרוא ספרים על השקפות עולם שונות. קראתי את קנט, שופנטויער, ניטשה ועוד. „ומכל מלמדי

השכלתי" (תהלים קיט, צט). הרביתי לקרא, אך ראיתי בכולם חולשות ולא מצאתי כל סיפוק. בין השאר קראתי גם על „בודה". ואכן הושפעתי מאד מתורתו. בתורה זו מבוסס הכל על פנימיות, על רגש ועל התגברות על החיצוניות. באוניברסיטת ברלין הרצה פרופסור דאלקה על תורת הבודיסמום. פרופסור זה למד בהודו וחזר משם כחסיד נלהב של בודה. הוא הקים ב„פרונויא", פרבר של ברלין, היכל לבודה והטיף לתורתו בכל יום ראשון. הייתי למבקר תמידי בהיכלו והשתדלתי לחדור לתורה זו. אולם כל אימת שיצאתי מההיכל וראיתי בפרוזדור תמונתו של בודה עשויה נחושת, נפקחו עיני וכל מה ששמעתי החל להתנדף. וכך התחלתי לחפש את — היהדות.

הקהילה הגדולה שבברלין

תחילה נעביר סקירה קצרה על חיי הקהילה הגדולה הזו, שמנתה יותר ממאה אלף נפש, בטרם הופיע רבי עזריאל הולדסהיימר בברלין (בשנת 1869), לכהן בה כרבה של הקהילה „עדת ישראל", שהוקמה בימים ההם (ועוד ידובר על כך להלן).

היהדות הליברלית שלטה שליטה גמורה על הקהילה הגדולה הזו, הללו הקימו בניני פאר לבתי הכנסת והביאו לתוכם מקהלה ואורגן. גם יסדו בית ספר עממי, בית חולים, בתי מגורים לזקנים ועוד.

ברחוב „יוהנים" היה גם בית כנסת של ריפורמים (נוסד בשנת 1846). „התפילה" היתה ברובה בשפה גרמנית, ואף היא ביום הראשון בלבד. אנשים (בלי כובע) ונשים ישבו שם יחד בערבוביה וכל מנהגיהם היו חיקוי לבית תפילתם של הגויים. פעם שמעתי שם „דרשה" של רבם ד"ר קובלנץ

על פרשת „לך לך". ובין דבריו אמר: „ראו מה עשה אברהם. הוא שיבר את אלילי תרח אביו. לכו אף אתם בדרכיו. שברו את מנהג האלילות שבבתיכם. כל מנהגי הדת עבודה זרה הם. לכו לכם מבית אביכם וחיו חיים חופשיים".

על פי רוב לא מצאה „שיטה" זו אוזן קשבת בברלין וכל מנהגיהם נעשו לצחוק. ועל זה תעיד הבדיחה הבאה, שהיתה שגורה בפי כל:

נשאלה השאלה: „איזהו בית הכנסת הוא האדוק ביותר בברלין?" והתשובה: „הריפורם-שול, כמובן, שכן הוא בית הכנסת היחיד בעיר, הסגור בשבת".

שני בתי כנסת בלבד היו בברלין בימים אלה שנהגו לפי מנהג קונסרבטיבי (בלי אורגן): „היידרייטר-גסה" ו„קייזר-סטראסה". בית הכנסת שבהיידרייטר-גסה היה גם בית הכנסת הישן ביותר. הוא הוקם בשנת 1714.

אבל גם בשניהם היו „תיקונים". הבימה, למשל, לא עמדה באמצע בית הכנסת, אלא במקום הדוכן לפני ארון הקודש. שם עמד החזן ושם גם קראו בתורה. ראיתי פעם תמונה עתיקה של אולם בית הכנסת „היידרייטר-גסה" ושם נראית בימה יפה העומדת במרכז האולם. מכאן שהבימה ניטלה משם תוך כדי עריכת „תיקונים" שונים. וזה חיקוי מושלם של בית תפילתם של הגויים.

מענין לדעת, משום מה העמידו היהודים את הבימה במרכזו של בית הכנסת ומה ראו הגויים לסלקה משם. לכשנעמוד על מקורם של הדברים יובן, מהו החיקוי בסידור החדש.

אסקור כאן את הענין בקצרה, שכן הארכתי כבר בנושא זה בספרי „יסודות התפילה", פרק: „בית הכנסת — הפנים".

בתקופת הבית השני עמדה הבימה במרכז בית הכנסת. המטרה היתה ברורה, להשמיע את קריאת התורה. כדי שכל

המתפללים ישמעו היטב את הקריאה, סודרו הספסלים משלשת צדי הבימה. ארון הקודש עמד בכותל המופנה לכיוון ירושלים. בכל מקום הנמצא מערבה לירושלים עמד ארון הקודש בכותל המזרחי. דרומה לירושלים — בכותל הצפוני. צפונה לירושלים — בכותל הדרומי. סדר זה הונהג על פי תפילת שלמה המלך: „דרך העיר אשר בחרת בה והבית אשר בניתי לשמך" (מ"א, ח, מד) (בגרמניה נבנו, איפוא, כל בתי הכנסת בכיוון המזרחי). בחזית ארון הקודש היה דוכן, בו עלו הכהנים לברך את העם. מהדוכן ועד לבימה היה המקום פנוי מיושבים. בתבנית זו עומדים עד היום בתי הכנסת של הספרדים. לצורת ישיבה זו יש מעלה גדולה, כי כל הקהל שומע היטב את קריאת התורה ורואה את הקורא. אצלם עומד גם החזן בשעת התפילה על הבימה (ולא לפני ארון הקודש), כדי שישמע היטב (הבימה נקראת גם אלממר. שם זה לקוח מערבית אלמינבר. ראה רש"י למסכת סוכה נא:).

כשפרשו הנוצרים מהיהודים הכניסו שינויים רבים. הנהיגו לשבות ביום הראשון במקום בשבת. בניגוד למנהג היהודים הנהיגו לגלות את ראשם במקום קדוש וגם רצו לעקור את קריאת התורה — שהיא רק „תורת ישראל" — ממרכז התפילה. לכן סילקו את הבימה ממרכזו של בית הכנסת.

מכאן מובן, שאנו, המעונינים בקריאת התורה ורואים בה את מרכז התפילה, מעמידים את הבימה במרכז ביהכ"נ דווקא, כדי שהמתפללים ישמעו היטב את דברי התורה ויקיימו מצוותיה.

כשפתחו החרדים במלחמתם בריפורם שהלכו אף הם בעקבות הגויים, החזירו את העטרה ליושנה והשיבו את הבימה למקומה הנכון במרכז בית הכנסת, ויש בתי כנסת שלא הניחו את המקום בין ארון הקודש לבימה פנוי אלא

העמידו גם שם ספסלים. דבר זה יש בו הפרעה רבה. כי היושב במקום זה מוכרח להחזיר פניו, כדי לשמוע טוב את קריאת התורה ובשעה שחפץ לראות את הקורא ואת העולים לתורה. רצוי מאד, שאף אנו נלך בשיטת הספרדים להשאיר פנוי המקום בין ארון הקודש לבימה ולסדר את הספסלים בשלשת צידי הבימה וגם להעמיד את החזן על הבימה.

יש להדגיש שיהודי מזרח־אירופה לא הלכו בעקבות הריפורם. הם התרכזו ברובע מיוחד סביב ל„גרנדיר־סטראסה" ושמרו על מנהגיהם שהביאו עמהם מארצות מוצאם. הם הקימו לעצמם בתי כנסת קטנים והתפללו בהם על פי נוסחם הם: החסידים בנוסח האר"י והליטאים בנוסח הגר"א. הם הקימו להם גם בתי ספר מיוחדים, בהם הרבו ללמוד תורה ותלמוד. כך שהם היו מרוחקים מרוח ההתבוללות שתקפה את יהודי גרמניה.

לעומתם נצטמצמו והלכו — בטרם נוסדה קהילת „עדת ישראל" — לימודי הקודש אצל יהודי גרמניה. בימים ההם לא היה כל מקום, שאיפשר לנוער, העוזב את ביה"ס, להרחיב את ידיעותיו בתורה. לא היתה לא ישיבה ולא כל מוסד אחר מעין זה. למבוגרים יותר היו בעיר הגדולה רק שני מקומות צבוריים ללימוד תורה, שפתוחים היו לכל דורש: בית המדרש שברחוב „היידרטייר־גסה" (נוסד 1744) וחברת ש"ס, ולהלן נרחיב עליהם את הדבור. אין כל פלא, איפוא, שעם הארצות גדלה בממדים גדולים, וגם ההתבוללות נעצה את צפרניה ביהדות והנגע פשה עד מהרה.

העבודה הסוציאלית

אולם למרות המצב הירוד הזה פעלו בברלין בצירה מופתית חברות עתיקות לעזרה סוציאלית. כך, למשל, היתה חברה בשם **„משען אבלים"**. חברה זו שלחה לכל בית אבל שתי קופות סגורות, הקופה האחת, בה היה נתון מפתח, הכיל סכום כסף שעשוי לספק את צרכי הבית בימי השבעה. לשתי הקופות צורף מכתב, בו נתבקש האבל לקחת מן הסכום הנתון בה, עד כמה שזקוק לכך. אם לא זקוק לכסף נתבקש להכניס את הכסף בקופה השניה ולהוסיף מכיסו לפי יכלתו. כך לא נודע לאיש, אף לא לועד, מי נטל ומי הוסיף. הכל התנהל בסודיות גמורה לקיים מה שנאמר: „מתן בסתר יכפה אף" (משלי כא, יד). כך, דרך אגב, רכשה החברה הון גדול לעבודות סוציאליות אחרות.

על פעילותה של חברה סוציאלית אחרת: „חברה לתמיכה בשכר דירה" נודע לי מאבי, שהיה פעיל בחברה זו. כל יום ראשון בבוקר עזב את הבית, כשבידו מספר תיקים, בדרכו לברר מצבם של אלה, שבקשו את תמיכת החברה. כשהיה המקרה דחוף, התקשר מיד טלפונית עם חבריו והללו החליטו מיד באיזה סכום לתמוך בנדון. ובאותו היום היה הוא מקבל את אשר הוקצב לו. סידור מידי ותכוף זה ראוי להעלותו על נס ועשוי הוא לשמש לנו דוגמה ולקח.

אבל רובן של העבודות הסוציאליות נעשו במסגרת כללית, בה היו נוצרים ויהודים מאוחדים כאחד. אותה תקופה לא היתה עדיין בברלין לשכה יהודית. לשכת „בני ברית" נוסדה רק בשנת 1882 לפיכך היתה הלשכה הכללית „אול פללוא לוגה" אהובה ביותר על היהודים. בה היה גם אבי חבר.

הואיל ופעולות הלשכה היו קשורות גם בחיים החברתיים, שררו בן האחים רגשי אחוה וידידות. אבל בלבם

של אלה שלא רצו להתבולל בין הגוים נתעוררה הכמיהה לאירגון יהודי אשר ישמור על החיים היהודיים המסורתים ויחזקם.

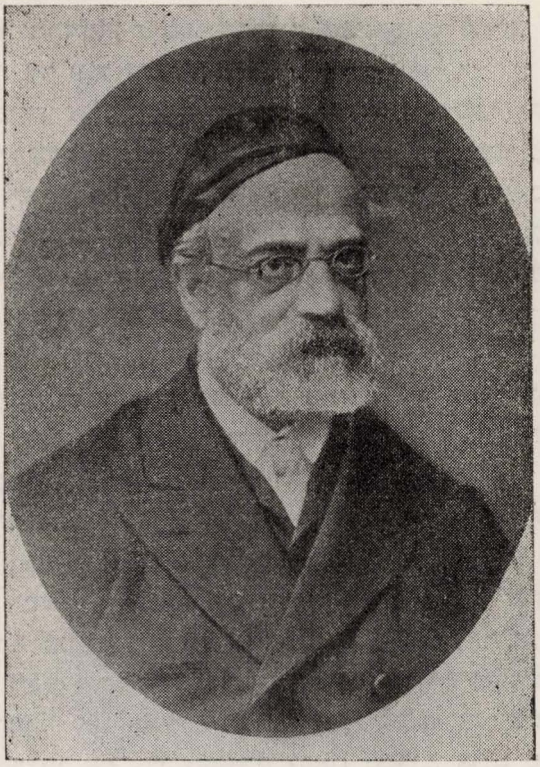
בקהילה הגדולה לא היה כבר רב חרדי. האחרון שבהם היה **הרב מיכאל יחיאל זקס** (1808 — 1864). הוא היה אישיות רמה, דרשן מחונן ונתפרסם כחוקר השפה העברית. הוא כתב ספרים שונים, כגון „ספר תהלים" — מתורגם לגרמנית ומפורש (1835). אולם הוא קנה לעצמו שם מיוחד בהוציאו לאור מחזור לחגי השנה, מתורגם, בחלקו בחרוזים, בצורה נפלאה. מחזוריו קנו להם שביתה בכל בית יהודי בגרמניה — עד ימינו אנו. אחרי הסתלקותו ירד פלאים מעמדה של היהדות החרדית בברלין.

רבי שמשון רפאל הירש

בטרם נספר על התעוררות היהדות החרדית בברלין, מחובתנו להעלות על נס את פעולתו של הירש בפרנקפורט דמיין, שכן הוא היה החלוץ הראשון לחידוש האורטודוכסיה במערב אירופה.

הירש נולד ב-1808 בהמבורג והיה תלמידו של הרב הגדול **רבי יעקב עטלינגר, אלטונה**, מחברם של הספרים החשובים „מנחת עני"; „ערוך לנר"; „בכורי יעקב". הוא ביקר גם באוניברסיטה שב„בון", מקום שם קיבל תואר „דוקטור".

בשנים 1830 — 1841 הוא כהן ברבנות במדינת

הרב ד"ר שמשון רפאל הירש
פרנקפורט דמיין

„אולדנבורג" (בצפון גרמניה). משם עבר ל„עמדן" ומשם בא ל„ניקולסבורג" שבמורביה. ובשנת 1851 נבחר לרב הקהילה החדשה, שיסדו החרדים בפרנקפורט דמיין. במקום זה היה עד יומו האחרון (1888).

בעודו צעיר, כבן שלושים, פירסם את ספרו הראשון **„תשעה עשר מכתבים על היהדות"** הקרוי בשם „אגרות צפון". לאחר מכן חיבר את ספרו „חורב" — הדן במצוות התורה בגולה. את ספרו האחרון הקדיש לנערים ולנערות היהודיים. לשני ספרים אלה נודעה השפעה רבה על הדור הצעיר ומנע אותם מלהיגרר אחר דרכי הריפורם, שפרצו גדרה של תורה.

ספרו הגדול: **פירוש לחמישה חומשי תורה** רכש לו חיבה יתירה והכרה מיוחדת בכל חוגי היהדות הנאמנה שבגרמניה.

תחת הנהגתו גדלה והלכה הקהילה „עדת ישורון". הנוער חונך בדרכי התורה בבית הספר שלהם „ריאל שולה" תחת הסיסמה „תורה עם דרך ארץ". לאחר שהקהילה התרחבה בנו בית כנסת גדול ומפואר (פרידברגר אנלאגה), שהיה לשם ולתפארת ליהדות האורטודוקסית שבגרמניה.

לצערי אני נאלץ להסתפק במלים קצרות אלה כיון שלא הכרתי את חיי הקהילה הזאת מקרוב. אולם על דבר אחד רציתי לעמוד כאן: על השפעתם של ספרי הירש עלי.

בימי נעורי, כשחפשתי את היהדות ובקשתי להכיר אותה ויסודה, להבין את השקפותיה ואת תורותיה, היו לי ספרי הירש — בעיקר „חורב" והפירוש לתורה — לעינים. לא פעם מדמה הייתי בנפשי, שספרים אלו הריהם כמעין המתגבר, וכך שתיתי את מימיהם והוספתי לשאוב מהם, כדי לשבור את צמאוני לדבר תורה.

השפעתם של ספרי הירש היתה עצומה. מצאתי שם תשובה לכל שאלה, מוגשת בפשטות ובבירור יתר בצורה

השווה לכל נפש. דבריו שיצאו מלבו נכנסו ללבי, ורעיונותיו ומחשבותיו נחרתו על לוח לבי והיו לי למורה דרך כל ימי חיי.

השפעה זו לא היתה מנת חלקי אני בלבד. השפעתם של ספרי הירש היתה רחבה וצעירים רבים החלו להיבנות מהם, ומתוך עיון בספריו נהפכו והיו לאנשים אחרים. בעיקר נתעוררו ללימוד תורה ולנאמנות לחיי תורה ולקיום מצוות. אפשר לומר בפה מלא שספריו של הירש היו המדריכים הגדולים בדרכינו למעינות היהדות. ועתה בימי זקנותי, כאשר התחלתי לכתוב ספרים, היו לי שני ספריו אלו לעוזרים נאמנים, ואני מצטט אותם בין ב„תורה מפורשת" שלי ובין בספרי „צא ולמד" — „מורה דרך במצוות עמנו".

מוריץ גוטשלק לוי

בטרם אעבור לפתוח את הדף החדש בחיי יהודי ברלין בנינו של **רבי עזריאל הילדסהיימר**, רואה אני חובה לעצמי להזכיר תחילה את האיש, שעמד בפרץ בתקופת הבינים שבין הזמן שעבר ובין הזמן החדש, הלא הוא **מוריץ גוטשלק לוי**. הוא היה אדם בעל אמונה עמוקה, חכם בתורה ובעל השכלה רחבה, שומר מצוות בדקדוק מופתי ונדבן בלתי רגיל. מחד גיסא הוא עמד בקשרי ידידות עם אנשי המדע של היהדות ובא בקשרי מכתבים עם כל האנשים החשובים שבדורו מהשמאל ועד הימין. הוא תרם למענם תרומות נדיבות ותמך בהוצאת הספרים שלהם ובבטאוניהם, כשם

שתמך בכל מוסדות התורה בכלל ובחיזוקו של בית המדרש בברלין, בו היה חבר הוועד, בפרט. ומאידך גיסא הוא קיבל בשמחה את הידיעה על הנחת היסוד של הקהילה החרדית **„עדת ישראל"** בברלין. הוא הצטרף מיד לרעיון זה והיה לאחד ממיסדיה. הוא הקדיש לה מהונו ומאונו ופעל רבות להצלחתן של פעולות הקהילה. הוא היה בעל אופק רחב וראה בקהילה זו מכשיר לשמירת מסורת אבות והכיר, שהיא בלבד עשויה להבטיח את עתידה של היהדות הנאמנה.

הוא נולד בבלגרד, עירה קטנה בצפון גרמניה, מקום בו ישבו כבר אבות אבותינו בימי הביניים ובעיירה זו היה לו בית מסחר לתבואה, שעבר לו בירושה מדורות, ובגלל כך היה עסק זה נהיר לו ביותר. הוא היה דודו של אבי. אבי התחנך על ברכיו, ממנו רכש את ידיעותיו הרבות בעסקי תבואה. אישיותו של הדוד חתמה את חותמה על אבי, והיתה חרותה על לוח לבו כל ימי חייו. בגיל העמידה עבר מ.ג.ל. לברלין. עודני זוכר את הגיגת חנוכה במעונו שבברלין, רחוב בלומסהוף 16. ילדים לא היו לו. ולכן הזמין לביתו את ילדיהם של כל הקרובים בשעת הדלקת נרות חנוכה. אנו הוזמנו אליו תמיד ל„נר השני". וביקור זה היה לנו — חמישה ילדים — לחויה מיוחדת. ופלא, שעד היום הזה, לאחר שעברו שבעים שנה או יותר נשארה חקוקה בזכרוני התמונה היפה. הזקן היה שוקע בכורסתו הגדולה, כשעל פניו חיוך תמידי ונהנה משמחת הילדים, ששחקו במתנותיהם היפות שקיבלו. הרעש לא היה קטן ואולי אף קשה לסבול, אולם הוא התיחם אלינו בסבלנות מרובה ודיבר אתנו תמיד בנחת.

כחובב ציון נלהב הוא ביקר בארץ ישראל בשנת 1872 יחד עם דוד אחר (אשר לוי מפולצין, אף זו עיירה בצפון גרמניה) ועם חיים גרעץ שהיה פרופסור בסמינר לרבנים ובאוניברסיטה שבברסלוא ונודע כמחבר הספר „היסטוריה

של היהודים" (ספר זה נכתב בגרמנית ותורגם לעברית על ידי רבינוביץ). הוא חי בשנים 1817 — 1891. מ.ג.ל. יסד בירושלים בשיתוף עם אנשים שונים את בית החולים „ביקור חולים".

כקשריו עם פרופסור גרעץ כך היה קשור בקשרי ידידות עם רבים מגדולי הדור ובעיקר עם ד"ר **ליאפולד צונץ**. הוא יסד את החברה למדעי היהדות (בשנת 1823) ועמד בראשה. צונץ ראה בהתמוטטותה של היהדות הגרמנית שדומה היתה לספינה המיטרפת בסערות הזמן, ובהתפתחות מדעי היהדות חשב למצוא עוגן הצלה מטביעתה בים ההתבוללות. את מחשבתו זו ביטא במלים אלו: „ההתעסקות במדעי היהדות משמשת לי נחמה ומשען" (Trost und Halt).

יחד עם זאת הוא הניח לריפורמים להמשיך את נסיונותיהם בהחייאת העצמות היבשות על ידי הכנסת ריפורמות שונות, כגון צירוף מקהלה ואורגן לבית התפילה. אולם היסוסיו לא היו קטנים, וכן כתב בספרו: „האחדות והאחוה בקהילה חשובה מכל. ואם הכנסת אורגן בבית התפילה תביא עמה מחלוקת ופילוג טוב יהיה לוותר על כך" („עבודת ד' של היהודים" דף 491 "Ghesdienstliche Vorträqe" משנת 1832).

צ. הסתכל בעינים פקוחות על ירידתה של היהדות. ולפיכך כתב בסוף ספרו הנזכר, שהתרופה לא תימצא בהכנסת תיקונים וחידושים אלא בהחזרת העטרה ליושנה: „בשיבה לעבודת ד' נקיה וטהורה, בלי צעקות, ניענוע ואי־סדר בשעת התפילה". כדי להתגבר על עם הארצות ויבושת תבע מהרבנים והמורים להפיץ תורה בעם ולהחיות את היהדות ב„התעסקות חרוצה בלימוד יסודי של התורה והאגדה" (דף 435).

ובדברי על ספרו יש ברצוני להעיר כאן הערה. כשכתבתי מחקרים על מקורות התפילה בספרי „יסודות

התפילה" ו„תורת התפילה", עברתי כמובן על הספר הנ"ל. בהערותיו מתחת לקו מצוינים מקורות, המהווים אוצר בלום מהמצוי בספרות התלמודית ובספרים מאוחרים יותר. דבר זה מעיד על ידיעותיו הכבירות בתלמוד ובחכמת ישראל. עלי לומר, שציוניו העשירו מאד את ידיעותי בתחום הזה.

כאמור, החלו „מדעי היהדות" להתפתח, אולם אנשי הריפורם, ששלטו בכל, השתלטו גם על השטח הזה. גם כאן הלכו בדרכי חיקוי למנהגי הגויים. אנשי המדע הנוצרים היו מעונינים להקטין את ערך תרבותנו. הם ביקשו במיוחד להכחיש את קדמות תורתנו. על ידי ביקורת התורה, שלא ראו בה כל קדושה, רצו להוכיח שהתורה לא נכתבה ברוח הקודש על ידי משה רבנו, אלא נתהוותה בזמנים מאוחרים יותר ואינה אלא חיקוי של תרבויות עתיקות. מטרתם היתה ברורה. הם ביקשו להרים בזה את קרן הנצרות ולהוכיח, שתורתה היא תורה מקורית ואמיתית. אנשי המדע היהודים הלכו מעתה אף הם בעקבות הגויים וטחו עיניהם מראות — ביודעין או שלא ביודעין — שבהשתעשעם בביקורת זו עושים הם למען הפצת רעיונות הנצרות — מזה, ומשפילים את היהדות — מזה.

נשוב אל מ.ג.ל. הוא נפטר ערירי. ולפיכך צווה את כל רכושו לטובת קרן „**הכנסת כלה**". על פי צוואתו נתמנה אבי (יחד עם דודן אחר, שופט לפי מקצועו) לאפוטרופוס. כלות למאות נהנו מקרן זו. ומענין, שכשהגיע תורה של אחותי לקבל את חלקה מן הקרן, היתה כבר הקופה ריקה. אנשים שונים, שראו את הנולד, התחננו לאבי ובקשוהו להניח סכום לצורך בתו הוא, שכן נתכוון הנדבן לה בעיקר. אבל אבי סרב לעשות כן ושמר בהקפדה על התור. קיום המצוה בלי כל נטיה עצמית — דבר שראוי ללמוד הוא.

ברצוני לסיים את הפרק על האיש הנפלא הזה בדברי **הרב אברהם ביברפלד** (אביו של הרב חיים ביברפלד), שהיה

אז רבו של בית המדרש שבברלין. הוא שלח למר מ. ג. לוי לרגל יום הולדת השבעים שלו (בשנת 1884) את הספר „הכתב והקבלה", שהופיע באותם הימים (בשנת 1880), ובשער הספר הוא כותב:

בע"ה

פה בערלין יום אשר הוכפל בו כי טוב כ"ז שבט תרמ"ו.

מזכרת אהבה לאדוני הישיש הנכבד והמפואר לשם ולתהילה, תפארת עמו ועדתו, שתי ידות לו בחכמה, נודע בשערים שמו ה"ה הרב מו' **משה בן אליקים** נ"י ביום בואו **בפוד** ד'.

מדע וחכמה באו באוצרותיך
שמש צדקה זורחת בגבולך
הן היום תשמח במעשיך!
בינת אדם לך, לב להבין
נפש יקרה ורוח נדיבים.
אמת אשר קנית כל ימי חייך
לא תמוש עוד מפיך.
יגעת מעודך את ד' לעבוד
קרנך למעלה תרום בכבוד.
יש לצדיק פרי, עוד בך יתודע
מאה ועשרים בטוב תתנהלה.

חתום: אברהם במה"ר צבי ביבערפלד

הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר
ברלין

רבי עזריאל הילדסהיימר

הרב הילדסהיימר נולד בשנת 1820 **בהלברשטאדט** שבגרמניה ואת עיקר תלמודו שאב מבית מדרשו של **רבי יעקב אטלינגר מאלטונה.** בשנת 1844 קיבל את התואר „דוקטור" באוניברסיטת הללה וח"י שנים שימש כרב וכראש ישיבה **באיזנשטאדט.** בשנת 1869 נקרא לעמוד בראש הקהילה החדשה „עדת ישראל" שבברלין. כאן יסד בשנת 1873 את בית המדרש האורטודוקסי לרבנים, שממנו יצא מספר גדול של רבנים מפורסמים, שהפיצו את תורת ד' בכל חלקי גרמניה ומחוצה לה. ביום ד' תמוז תרנ"ט (1899) הלך לעולמו.

עם הופעתו נתבלטה מיד דמותו הבלתי רגילה. בעל רמה גבוהה שעמד ברגלים מוצקות על קרקע המציאות, שהיטיב לדעת את תהפוכות הזמן. הוא הבין שאין לבלום את „תיקוני הדת" ואת התנכרות היהודים לתורה בהגנת סתמית על מבצר היהדות הנאמנה למסורה. אלא הייבים היו מגיני המבצר להיות חמושים היטב בידענות רבה ומקיפה הן בתורה ובתלמוד והן בכל ענפי התרבות הכללית. ומעל הכל חמושים במעשים טובים בחיים היומיומיים, כדי להשפיע על האחרים להיות להם לדוגמה ולמופת. בהתאם לשיטתו נתן הוא עצמו שיעור במתמאטיקה לתלמידי הישיבה באיזנשטאדט. והוא הביא עמו לברלין את שיטתו של הירש בפרנקפורט וחרט על דגלו את סיסמתו: „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" (משנה אבות, ב, ב). והוא הפיץ את השקפותיו ואת דרישותיו על התנהגות האדם בבית הכנסת בדרשות שנשאו בגרמנית צחה, ערוכות ומסודרות לפי דרישת הזמן.

כשהרים את דגל התורה בקהילתו בברלין, נתאספו סביבו כל אלה, שנשאו את סבל ירידת היהדות הנאמנה

בברלין — מזה, והשתלטות הריפורם על החיים היהודיים בכלל ועל בית הכנסת בפרט — מזה.

יש להדגיש, שסוד הצלחתו הגדולה של „הרבי" (כך נקרא בקרב קהילתו) היה נעוץ באישיותו הנפלאה. קסם אישי מיוחד במינו היה בבעל המידות הזה, שכבל מיד את כל הבא במגע אתו, וזוהר פניו טבע רושם על אנשים ונשים ובעיקר על ילדי בית הספר (וביניהם גם אני). ענוה יתירה היתה בו וידע תמיד למצוא את הטון המתאים לכל, בין אם היה זה אדם פשוט או חשוב יותר, גדול או ילד. הוא לא דיבר אתם על עצמו אלא ריכז כל התעניינותו באיש שיחו, ברצונו לדעת מה מעיק לו לזה על לבו ובמה אפשר לעזור לו. הוא היה כולו „זולתיות" ודומה היה, כאילו הוא חי את חייו למען הזולת בלבד. קצורו של דבר: מידות תרומיות בנפש טהורה בעלת לב זהב. בבואו בקשר נשואין עם בת משפחת הירש מהלברשטאדט, עמד לרשותו הון רב, שחילקו ביד רחבה לכל נצרך. ומשום כך אף לא נטל משכורת מהקהילה. הקדוש הזה הכיר רק את המושג „לתת" ולא ידע כלל איך „לקחת".

התעניינותו לא נצטמצמה לתחומי קהילתו בלבד. כאשר נפגעו יהודי רוסיה בשנת 1851 בפוגרום בקישינוב, אירגן מיד וועד לעזרתם. ובעמדו בראשו הלך ממקום למקום לאסוף כספים לטובתם. כך נהג לאסוף כספים למען „כולל הו"ד" (הולנד-דויטשלד) לטובת הישוב הישן בארץ ישראל. ובשל פעילותו הנאמנה קיבל את התואר „נשיא לארץ ישראל".

הוא התמסר במיוחד לשתי פעולות חשובות, שראה בהן צורך להבטחת עתידה של היהדות הנאמנה. ראשית, הקים בית ספר ללמודי קודש לילדים שביקרו בבית ספר נכרי (וידובר על כך להלן). ושנית, הקים בית מדרש לרבנים, ממנו יצאו אנשים שיוכלו להמשיך בעבודתו בחינוך הדור

הצעיר בכל קהילות גרמניה לתורה ולתעודה. יסודו של בית מדרש זה היה צורך השעה. אלה שעסקו ב„מדעי היהדות" לא היו כולם יראי שמים ובעלי אמונה טהורה, אלא רבים מאלה למדו את ספרי הקודש – תורה, נביאים וכתובים – כספרי חולין וחסרה בהם האמונה, שהם נכתבו ברוח הקודש. כך התפשטה האפיקורסות ובד בבד עמה – הזנחת קיום מצוות התורה.

לפיכך ראה הרבי צורך להעמיד בראשו של בית המדרש מורים יראי שמים ונאמנים לתורה ולמצוותיה. מתוך המורים התבלטו שלושה אנשים, בעלי שיעור קומה: פרופסור דוד הופמן, פרופסור יעקב בארט ופרופסור אברהם ברלינר.

על **פרופסור הופמן**, שהיה מורה לתלמוד, עוד ידובר להלן, שכן הוא ירש את כס המנהל לאחר מותו של הרבי. **פרופסור בארט**, חתנו של הרבי, שלימד תנ"ך בביהמ"ד, היה תלמיד חכם, בעל ידיעות רחבות במדע, בעיקר, בשפות השמיות. כפרופסור באוניברסיטת ברלין עמד בראש הסמינר לשפות אוריינטליות. למרות זאת היה נאמן למסורה ומעורה בחיי הקהילה והיה חבר בהנהלתה ופעיל מאד בעיצובה. **פרופסור ברלינר** רכש לו בשקדנות מרובה ידיעות רחבות בספרות היהודים. ולימד בביהמ"ד תולדות היהודים וספרותם. גם הוא היה פעיל מאד בהנהלת הקהילה ובמיוחד דאג לתפילה סדירה בבית הכנסת.

והואיל ובפרק הבא אני מרחיב את הדבור על הקהילה „עדת ישראל", אצטמצם כאן ואספר רק כמה דברים קטנים, שראיתי אצל הרבי. הדברים נשארו חרותים בזכרוני עד היום. ואין פלא בדבר, שדווקא חוויות קטנות אלו מתקופת הילדות לא נשכחו, שכן „גירסא דינקותא" היא.

זכורני, שראיתי פעם את הרבי בימי זקנותו, כשהלך כבר שחוח במקצת, יוצא את ביתו בדרכו לבית הספר,

שמעבר לרחוב, כשהוא נושא כמה גמרות כבדות בידו. מורים מבית הספר מהרו לגשת אליו ובקשו לקחת ממנו את הגמרות ולפטור אותו מהמשא הכבד. אולם הוא לא הסכים בשום אופן למסור להם את הגמרות, שכן רצה לקיים בעצמו המצוה.

פעם, כשעמדתי והתפללתי מנחה ביום חול בבית הכנסת בא הרבי מאוחר, שכן היה תמיד טרוד במצוות. הוא עמד להתפלל בשורה האחרונה ולא רצה לעבור למקומו, כדי שלא להטריח את הקהל לקום מפניו.

כאב התהלך הרבי עם תלמידיו. הוא ידע את נפש כל אחד מהם ודאג להם בכל דבר גדול או קטן. פעם נפל חיים ביברפלד (שעליו עוד נדבר), שנמנה על תלמידיו המובהקים, למשכב ועד שלא החלים לגמרי, הגיע אחד הצומות. בו ביום התאספו התלמידים כרגיל בביהמ"ד לשמוע את השיעור. נפתחה הדלת ונכנם הרבי, ידו האחת מחזיקה את הגמרא, כדרכו בקודש, והשנייה — ספל מלא קפה חם. היו התלמידים תמהים. הוא עבר בין שורות הספסלים וניצב לפני חיים ביברפלד, באמרו: „ברצוני שלא תצום הפעם. חוששני שתצום בכל זאת, לכן הבאתי את הכוס, שתפסיק את התענית מיד" (מ„רשימה ביאוגרפית על הרב חיים ביברפלד" מבנו הרב פנחס ביברפלד).

התעניותו היתה מוקדשת במיוחד לילדים. בחג הסוכות עמדה בחצר בית הכנסת סוכתו של הרבי (שהתגורר באותו הבית), בה ישב כמעט כל היום, וכן גם ישן שם. בחול המועד בבוקר נהג הרבי לעמוד בפתח סוכתו והזמין את כל הילדים, שעברו משם בדרכם לבית הספר, לאכול ארוחת בוקר בסוכתו. מתוך כך הלכו ילדים רבים לבית הכנסת כל בוקר, כדי לזכות בכבוד הגדול לקבל את הזמנתו ולסעוד על שולחנו. שמחתנו היתה שמחתו. החיוך שרחף על שפתיו העיד, שהוא מאושר בקיום מצות חינוך זו.

אזכיר עוד מה שאמי היתה מספרת לנו תמיד בגאווה. היה זה כשנולד לה בן לפני ראש השנה. אמי היתה אחרי כן חלשה, אבי פנה לרבי ושאל איך לנהוג בצום יום הכפורים. הוא פסק, שעליה להתאמץ ולצום. כאבי פנו אליו רבים בשאלה מעין זו והוא השיב לכל איש ואיש לפי דינו.

לאחר תפילת „נעילה" ביום הכפורים נעלם הרבי מבית הכנסת והלך לבקר את החולים, שצוה עליהם לצום. בדרכו הוא סר גם לביתנו, שהיה רחוק מבית הכנסת, בא ושאל לשלומה של אמי. ומשנודע לו שעבר צומה בשלום, המשיך בדרכו לבקר גם את החולים האחרים. ביקוריו ארכו כשעתיים, ורק אחרי כן חזר לביתו, התפלל מעריב והפסיק את צומו. במעשים כאלה רכש את לב האנשים והנשים כאחד, ואהבתם לרבם החביב גדלה מאד. וכך הצליח לעשות נפשות.

אספר, מה ששמעתי מבנו, רבי מאיר הילדסהיימר (שגם עליו עוד ידובר). כשהוא היה בחור וחזר לפעמים בשעה מאוחרת הביתה, נהג לחלון הנעלים בחוץ ולהיכנס לדירה בלחש, שכן ידע, שאם יקיץ אביו, הוא לא יוסיף עוד לישון אלא יקום, אף בחצות הלילה, ללמוד ולעבוד בעניניו עד שעת התפילה.

וכבחייו כן גברה ההערצה אליו במותו. מראה הלויתו עודנו עומד לנגד עיני, ועודני זוכר מה רב היה הרושם, שהטביעה ההלויה על רבבות יהודים וגויים. אני הלכתי יחד עם כל ילדי בית הספר של הקהלה אחר המטה, מאחורינו צעד המון גדול עד אין מספר. כולנו הסתכלנו בהשתוממות על המראה הגדול. האיש הענו הזה, בעל הקומה הנמוכה, שמיהר תמיד בדרכו ולא הסתכל לצדדין, כדי להתחמק מפומביות — מה רבה היא הפומביות שהביא במותו. תלמידיו הרבים מכל חלקי הארץ ורבים מהקהילה הגדולה של ברלין באו בהמוניהם לחלוק את הכבוד האחרון

לאיש הקדוש הזה. גם גויים רבים מכל הסביבה נראו מהלכים אחרי הארון, ובכל הרחובות, בהם עבר הארון, ננעלו בתי העסק וכל האנשים עמדו בדומיה. אל נשכח, שכל זה היה בברלין, העיר הגדולה, בה אין איש מכיר את שכנו ולא כל שכן, שהגויים לא ידעו מאומה על המתרחש במחנה ישראל.

נסיים באימרה שהיתה שגורה בפיו של הרבי, כשנפרד מתלמיד: „דרש בר קפרא: איזוהי פרשה קטנה, שכל גופי התורה תלויים בה? „בכל דרכיך דעהו והוא יישר ארחותיך" (משלי ג, ו) (גמרא ברכות סג., ראה גם „אבות דרבי נתן" יז, ז). והוא הוסיף: „לך בדרכיך, אבל „בכל דרכיך דעהו", כי אז הוא יישר את ארחותיך".

הקהילה „עדת ישראל"

כשמסתכלים אנו כיום אחורה ומתבוננים בסוד קהילתנו, נגלה מיד לעין כל שיד ההשגחה העליונה פעלה כאן. בו בזמן שהיהדות הברלינית החלה לטבוע בים ההתבוללות, הופיע „הרבי" כמנהיגנו הרוחני והוציא את היהודים הנאמנים למסורה מאפלה לאורה והכניסם לחיים חדשים ואיחדם בקהילה החדשה „עדת ישראל".

לאחר מותו של רבי עזריאל הילדסהיימר ירש את מקומו **הרב ד"ר עזרא מונק**, דודנו ותלמידו של הרבי, שנולד בשנת 1867 באלטונה ונפטר בארצנו בשנת 1940. הוא הלך בעקבות הרבי והמשיך את מפעלו במסירות, והתאזר במרץ

הרב ד"ר עזרא מונק
ברלין

רב להרחיב את גבולות הקהילה ולהרביץ תורה בתוכה. הוא היה דרשן בחסד עליון, והדרשות שנשא בשבת לפני תפילת מוסף משכו קהל רב. לדרשותיו היתה צורה מודרנית, בלי פילפול ובלי בילבול. הכל ערוך ומסודר כהלכה. במרכזה עמד רעיון מפרשת השבוע או מההפטרה. תחילה ניתן הסבר מקיף על דברי התורה או הנביא. לאחר מכן הרחיב הרב את הנושא והוציא ממנו לקח ולימוד על השקפה או הנהגה מסויימת והשרישה בלבות השומעים. קיצורו של דבר, דרשותיו של הרב מונק היוו „תורת חיים" שלמה.

מהיום הראשון לכהונתו התחיל ד"ר מונק ללמד שיעורים רבים בתוך הקהילה, אבל גם התנדב לתת שיעורים פרטיים לכל דורש (כמובן בלי תשלום). אני הייתי אחד מן הראשונים, שלמד אצלו — יחד עם ילד אחר — שעור פרטי. למדנו משנה עם תוספות יום טוב. לימוד תוספות יום טוב היה אצלו הלימוד החביב ביותר. וגם הנאתנו בשיעור זה היתה רבה.

על ידו פעל ברבנות בנו של הרבי, **הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר** שהחליף לסירוגין את הרב מונק בדרשותיו. אף הוא היה דרשן מעולה והשפעה רבה נודעה לו בשל הדר פניו וזיו זוהרו שקיבל בירושה מאביו הגדול. בעיקר היה אהוב בטקס של חופה וקידושין, שניהל בחן ובהצלחה. תחילה הלך הרב למקום, בו ישבה הכלה, לכסות פניה בצעיף. שם נשא לפניה נאום קצר על חובותיה ומצוותיה ככת ישראל. ד"ר מאיר ה' דיבר קצרות, אך המלים הנרגשות והנשגבות שיצאו מלבו נכנסו ללב הכלה. רבות מהכלות סיפרו, שדברי הרב היו להן לחוויה בלתי נשכחת כל ימי חייהן. משם פנה הרב למקום החופה, וכשעמדו החתן והכלה תחת החופה נשא את דבריו אל שניהם. דבריו הטביעו את רשמם לא על הכלה והחתן בלבד אלא על כל המשתתפים בחגיגה.

הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר
ברלין

אולם גדולתו של ד"ר מאיר הילדסהיימר ניכרת היתה בהיותו מנהל בית הספר ללמודי קודש של הקהילה. על כך נרחיב את הדיבור בפרק הבא.

קשרי החיבה החזקים בין אנשי הקהילה לרבנים מונק והילדסהיימר הביאו גם לחיזוק קשרי הידידות של אנשי הקהילה בינם לבין עצמם. דבר זה בא לידי ביטויו בתפילה המשותפת שבבית הכנסת. תחילה הקימו בית הכנסת **בגיפס־סטראסה** 12א ובשנת 1904 הוקם בית כנסת גדול יותר **בארטילריה־סטראסה** 31. שניהם היו בנויים באמנות ופאר. ארון הקודש שבקיר המזרח עמד במקום גבוה, כשמשני צדדיו משתלשלות מדרגות הדורות ועליהן שטיחים יקרים. למעלה הוקצה מקום לרב לשאת משם את דרשותיו (אחרי כן עוד נוספו בתי כנסת קטנים יותר בכל חלקי העיר).

למטה עמד החזן. בימי התפללו שם החזנים אולצקי דובורבסקי, שניהם יראי שמים, שתפילתם היתה תפילה היוצאת מהלב כ„שליחי הצבור" נאמנים לשולחיהם.

בגיפס־סטראסה — היה הכל עשוי בפשטות בלי מקהלה. ואילו **בארטילריה־סטראסה** הצטרפה לחזן מקהלה, שהיתה מורכבת בעיקר מילדים. הם שרו בעיקר את נעימותיו הידועות של לבנדובסקי והקהל התרגל להשתתף לשירתם, וכך נוצרה השירה הציבורית.

הועד שמר על זה, שהחזן לא ישיר לשם שירה בלבד כדרכו של זמיר. אסור היה לו, למשל, לחזור על מלה אחת ולשנותה. (כאן בארץ סבלתי, כאשר שמעתי חזנים המגזימים לחזור שוב פעם אחת ועוד פעם על מה שאמרו כבר. פעם, כאשר עמדנו בתפילה שלפני ספירת העומר שר החזן את הפסוק: „תספרו חמישים יום" וחזר שלוש פעמים על המלה „חמישים": חמישים, חמישים חמישים. פניתי לעומדים

סביבי ואמרתי: „מעתה יש לנו כבר מאה וחמישים יום". מתוך כך החליט הועד לאסור כל שינוי בפסוק על ידי חזרות).

הבימה עמדה כמובן באמצע, וכך היתה קריאת התורה למרכז התפילה. יהודי חרדי (אדולף גולדשמידט) קרא שנים רבות בתורה בדייקנות גמורה ובהבנה גדולה (כמובן בלי לקבל שכר). קריאתו היתה לחויה של ממש. הכל עמדו בשעת הקריאה (חוץ מזקנים וחולים). ואין צריך לומר, שלא היו מדברים בשעת התפילה או בקריאת התורה. כשקרה המקרה וילדים התחילו לשוחח ביניהם, בא מיד השמש והעמידם על חומרת הדבר.

בקש אדם לברך את חברו ב„מי שבירך" מותר היה לו להזכיר שלושה שמות בלבד ואסור היה להזכיר כל סכום של כסף. לכל „מי שברך" היה סכום קבוע. ואין צורך לומר, שלא מכרו עליות בבית הכנסת ויהא אפילו בשמחת תורה. בחקפות שותפו רבנים ולמדנים ופעילים בקהילה. לפני החג הם קיבלו כרטיס בדואר, שם צוין במדויק לאיזו הקפה ולאיזה ספר הם מוזמנים. וכך לא יצא כל ריב וקטטה.

כל מי שנכנס לבית הכנסת התרשם מהמראה הנהדר שנתגלה לעיניו. הכל באו בזמן בדייקנות גמורה. בשבת באו כולם בחליפה שחורה ובצילינדר על ראשם. לא ניתן לשבת בבית הכנסת בכיפה בלבד על הראש.

וגדול היה הפאר וההדר בחג הסוכות. כל איש דאג לרכוש לעצמו את ארבעת המינים ולקיים בעצמו את המצווה במלואה בהידור רב. מבט בלתי נשכח הוא לכל מי שנכנס לביהכ"נ בשעת ההקפות בראותו אלף אנשים מסודרים בשורות של שלושה שלושה, כל אחד מחזיק את לולבו ביחד כשהוא מעוטף בטלית ולבוש בבגדי חג וצילינדר בראשו, מהלכים סביב הבימה בסדר מופתי.

אין זה נכון, אם טוענים, שהצורה היפה החיצונה מהווה רק קליפה בלי תוכן ובלי ערך. אין ספק, שהחיצוניות

יש בה ערך מכריע. שכן רגש האדם מושפע קודם כל מהצורה החיצונה והיא מדריכה אותו לראות את הפנים. אבל יש להודות, שהחיצוניות המוגזמת לא נותנת מקום לפתח את הרגש הפנימי, שכן „כל יתר כנטול דמי" (חולין נה:). ומתוך כך אפילו בשמחת תורה לא היתה התלהבות יתירה, ולא היו ריקודים לכבוד התורה בבית הכנסת שלנו. שמחת התורה היתה קרירה במקצת. לפיכך היינו — צעירים מספר — הולכים לאחר התפילה לבית הכנסת של יהודי מזרח־אירופה שב„פרנדיר־סטראסה", להשתתף בשמחה הגדולה של החסידים ולרקוד אתם לכבוד התורה.

והנה, כשם שהיו יהודי הקהילה מהדרים במצוה בבית הכנסת, כך היו מהדרים במצוה בבית. לכל אחד היתה סוכה יפה, מקושטת באמנות, לקיים „זה אלי ואנוהו" (שמות טו, ב). גם סוכת הקהילה היתה תמיד מקושטת למופת. כאן הונהג מנהג יפה. בעלי הבתים היו מתחרים על הזכות לקשט את סוכת הקהילה. הנדבן המאושר היה מוציא סכום הגון, כדי שהקישוטים יהיו יפים ביותר.

התחרות זו לא היתה יחידה. כמו כן נערכה כל שנה תחרות, מי יזכה בתשלום התאורה של בית הכנסת בשנה הנדונה. כן נערכה תחרות, מי יתן יין לקידוש ולהבדלה לכל השבתות ומועדי השנה. כל ההתחרויות הללו הכניסו לקופת הקהילה סכומים הגונים.

ראוי להזכיר לשבח את רגשי המשפחה והאחדות ששררו בין בני הקהילה. כל חגיגת בר מצוה היתה חג לקהל כולו. הכל באו לבקר בביתו של בר־המצוה, וכל אחד הביא עמו מתנת ספר על פי רוב.

כאן אני יכול לספר דבר מענין, על אדם אחד שעמד על רמה גבוהה, למדן ומכובד ביותר. בהיותי לבר מצוה הוא הביא עמו ספר („המשביר" — מלון ארמי־גרמני של ר' שיינחק, סובלקי) מספריתו. בתתו לי את הספר פנה אלי

ואמר: „ראה־נא, ספר זה קרוב מאד ללבי והריהו בשימוש תמידי אצלי, יהי רצון, שיביא גם לך תועלת מרובה". כל אימת שנטלתי את הספר לידי להתענין בו, הרהרתי, מה הניע את האיש המכובד הזה לתת לי ספר מספריתו ובמיוחד ספר שהפיק הימנו תועלת תמידית. לא הבנתי מעולם את הדבר. אולם אחרי שנים, לאחר שהאיש הזה הלך כבר לעולמו, נתחוור לי הענין. שמעתי במקרה, שהוא היה פעם עשיר גדול והפסיד בעסק ביש כל הונו. ידידים מספר התאחדו ותמכו בו ונתנו בידו אפשרות להמשיך בחייו הרגילים כפי שהיה רגיל עד כאן. הותנה, שהדבר לא יוודע לאיש. וכך היה ענין זה לוטה בערפל והכל חשבוהו לעשיר. למרות מצבו המשיך במנהגו ונתן לכל בר מצוה ספר. אולם, כיון שלא היה לו כסף, היה לוקח עמדו ספר מספריתו, אף על פי שקשתה עליו הפרידה מספריו. **צא וראה מה גדולה מצות צדקה בפתר!**

בנעורי היתה הקהילה קטנה וקשרי המשפחתיות היו עוד חזקים. כך ערכה הקהילה טיולים בכל יום ראשון כדי לחזק את החברתיות בין אנשי הקהילה. והשתתפו בהם אנשים, נשים וילדים. היינו יוצאים בעגלות־טיול (Kremser) ליער „גרונבלד". שם התפללנו תחילה מנחה ואחרי כן היו מתחילים במשחקים שונים. הגדולים שחקו ביניהם והילדים — ביניהם. שמחת הילדים היתה תמיד גדולה, שכן היו המשחקים מלווים התחרויות נושאות פרסים רבים.

מחובתי להזכיר כאן את דודי **משה קנאללר**, שישב בראש הקהילה זמן רב. הוא התמסר בכל נפשו להתפתחותה של הקהילה ולא חסך כל עמל באסיפת תרומות גדולות. בעיקר הצליח לקבל תרומות — אף מחוגים שלא היו קרובים ליהדות הנאמנה — להקמת **בית החולים** של הקהילה: הוא היה איש מלא רוח חיים, בעל הומור, והראה את עירנותו במיוחד בטיולים האלה. בהזדמנויות אלו הצליח לפתח את

קשרי הרעות בין המשתתפים. הוא היה תמיד במצב רוח מרומם ושמר על קשרי הידידות שלו עם כל איש, וכך הרים את מצב רוחם של כולנו.

אצלנו לא נהגו לערוך סעודה שלישית בשבת בבית הכנסת כמנהג החסידים, שכן ראינו באכילה ושתיה בבית הכנסת זילזול בקדושת בית הכנסת ומתוך כך איסור גמור. גם בדברים אחרים נהגו אצלנו בחומרה רבה. בעיקר התבטא הדבר בשמירת **הכשרות**. לקצב, למשל, לא היתה כל אפשרות להיכנס לאטליזו, הן ביום והן בלילה, אלא בנוכחותו של המשגיח, שבידו הופקד המפתח. ברור, שבדרך זו נמנעה ממנו האפשרות להכנים דבר אחר לחנותו. בשמירה מעולה ביותר שמרו על המכלת לפני פסח. בחנות, שבה נמצא אוכל לפסח, אסור היה להשאיר כל דבר חמץ. החמץ הוכנס לפני פסח למקום מיוחד, שנסגר על מנעול. המפתח הובא למשרד הקהילה, שמסרה אותו בשעת מכירת חמץ לקונה, הגוי.

ורצוי לספר על **אפית מצה**, שנעשתה על ידי הקהילה. ראשית, היה צורך לבחור חטה מתאימה, ראויה לאפית מצה בלי חשש כל שהוא של חימוץ. לשם כך נסעו הרב מונק ואבי, שהיה מומחה לתבואה, לטחנת קמח לבדוק את התבואה. פעם לקחני אבי עמדו. אבי בדק שם בדייקנות את כל התבואות המאוחסנות למיניהם. ובאותו מעמד הסביר לי, משום מה בודק הוא אותם. בכמה גרעיני חטים ניכר חוט דק וקטן של צמיחה (Auswuchs). דבר זה הראה, שלאחר שהתבואה היתה כבר בשלה, ירדו עליה גשמים. לפיכך היה בודק עד שמצא חטים שאין בהם כל סימן של רטיבות. הקמח ממין זה הועבר למאפיה של הקהילה. שם נתאספו הרבה מחברי הקהילה להשתתף באפית המצות. אנו הילדים באנו בצוותא. אמנם אנו קבלנו רק עבודות עזר, כגון הבאת כלים או מים וכו'. אבל דמינו בנפשנו, שהחלק הארי של האפיה

נעשה על ידינו וספרנו בגאווה אחרי כן, שאנו עצמנו אפינו את מצות הקהילה. „הריהי עבודתנו העצמית" — היינו מכריזים.

כיום, כשהמכונה דחתה את רגלי האדם, נעשתה, אמנם העבודה מהירה יותר וחסכונית. ולא עוד, אלא שטובה יותר היא ויפה יותר, אבל כל הרומנטיקה חסרה כאן. בשבילנו, הילדים היה מעשה אפית מצה מאורע מיוחד במינו וחוויה בלתי נשכחת. ואכן, בהזכרי כיום בחיים היפים של קהילתנו בימים ההם, אי אפשר שלא לחזכר ב„גבורתנו" באפית המצה.

כתוצאה מפעילות הקהילה „עדת ישראל" נתעוררה באנשי הקהילה הגדולה שבברלין השאיפה לפעולות דומות. כך הביאו אף הם רבנים יראי שמים והקימו בתי כנסת בהתאם למסורה, והכניסו שיפורים בעניני הדת, כגון כשרות, שחיטה, חינוך וכו'. בזה נתקיימו בקהילת „עדת ישראל" דברי חז"ל: „מצוה גוררת מצוה" (משנה אבות ד, ב).

בית ספר ללימודי קודש

הזכרנו, שאחת הפעולות החשובות ביותר של הרבי היתה הקמת בית ספר בשביל הנוער שלמד בבית ספר כללי. מגמת ביה"ס היתה לקרב את הילדים הללו לחיים יהודיים שלמים, ללמדם תורה על כל ענפיה ולחנכם על ברכי התורה, למען יגדלו כיהודים מלומדים, שומרי תורה ומצוות. הקמת ביה"ס הזה היה צורך השעה, שכן ילדים רבים גדלו כ„תינוקות שנשבו בין הגויים".

עבודתו של ביה"ס לא היתה קלה. זמן קצר בלבד עמד לרשותו. ביום הראשון למדו מהבוקר ועד הצהרים

וביום הרביעי שעתים אחרי הצהרים. מחמת חוסר ידיעה היה צורך להתחיל באל"ף בי"ת. „היום קצר והמלאכה מרובה ובעל הבית דוחק" (משנה אבות ב, כ). אולם לרשותו של ביה"ס עמדו מורים מצוינים. היו אלו התלמידים הטובים ביותר של בית המדרש של רבנים. ביניהם היו אחדים שעמדו על רמה גבוהה והיו לאחר כן לרבנים מפורסמים בקהילות שבגרמניה. מלבד הכיתות לילדים היו כיתות נפרדות לילדות. בהן לימדו מורות טובות. בראש בית הספר עמד בנו של הרבי, **הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר**, שירש את לב הזהב מאביו. הוא היה אהוב על כל תלמידיו בהיותו רע לכל ילד. בעברו בהפסקה במסדרון אמר לכל ילד מלה טובה, מטה ראשו כלפיו בחיוך או לוחץ את ידו בחיבה וכל ילד חשב את עצמו לאהובו של הרב.

וכשם שהוא היה אהוב על נוער, כן היה אהוב על המבוגרים. במלה הראשונה מצא כבר את הטון הנכון, ומפיו קלחו דבריו המלבבים. הלבביות שנבעה מלבו, נקלטה בלבו של כל האדם, ובפרט בלבו של כל ילד.

פעם, הוא הזמין אותי, כתלמיד מצטיין, לליל הסדר להגיד לפניו את „מה נשתנה". מה מאושר הייתי, בשבתי אל שולחנו ומה רבה היתה הנאתי מדבריו המתובלים בחן ובשמחה.

התרשמתי בעיקר משלושה מורים. תורתם נשארה חקוקה בזכרוני עד היום, באשר היא „גירסא דינקותא".

בשמחה ממלא את חובתי להעמיד להם מצבת זכרון בשורות הבאות:

חיים בירברפלד — תלמיד חכם מובהק, חריף.

אפרים קרליבך — חסיד ופידגוג בחסד עליון.

יוסף וואלגמוט — הוגה דעות, בעל מחשבות נשגבות.

הם היו שונים זה מזה בתכונותיהם, כל אחד עולם בפני עצמו. ולמרות זאת השלים האחד את חינוכו של חברו.

כך שמי שלמד משלשתם קיבל תמונה מושלמת של היהדות המסורתית.

הרב ד"ר חיים ביברפלד

חיים ביברפלד היה תלמיד חכם מופלג, ועם זה אדם בעל השכלה רחבה ועמוקה. אדם עקבי, שהכיר באמתותה של השקפתו. לא נטה ממנה ימינה או שמאלה. הוא לא ידע פשרה ולא הכיר מידה של גמישות. הוא חי באמונה שלמה, שהקב"ה אמת ותורתו אמת ולא וויתר אף על קוצו של יו"ד. השקפתו היתה ברורה ואיתנה, והיא בלבד קבעה את דרכו בחיים, בין אם לטובתו בין אם לרעתו. אין כל פלא, שדרכה של אישיות כזו אינה סוגה בשושנים ובפרט בימים אלה. אולם הרבי מנה אותו ליורש כס הרבנות בקהילתנו בהיותו תלמידו המובהק ביותר. אבל הוא הסתכל בעינים אחרות על הרבנות. רבו, הרב עזריאל הילדסהיימר, היה מטפל בכל עניני הכלל והפרט והיה מעורב בחיי הקהילה כאח במשפחה, ואילו גדולתו של הרב ביברפלד היתה בתחום אחר. הוא היה למדן, שחי בארבע אמות של הלכה, והרביץ תורה ברבים ובמיוחד לנוער. בתוך ארבע אמותיו אלו היתה השפעתו גדולה עד מאד. אולם לא היה זה לפי טעמו ולא לפי יכולתו, לעמוד על הבימה להטיף. לכן החל ללמוד רפואה, כדי להוציא פרנסה ממנה, ורכש לו תואר „דוקטור לרפואה" בנוסף על תואר קודם: „דוקטור לפילוסופיה".

הוא הסתפק בכס הרבנות בבית המדרש, בו כהן אביו,

הרב הרופא ד"ר חיים ביברפלד
ברלין

רבי שלמה ביברפלד, והפיץ שם תורה בלמדו שם את השיעורים היומיים בגמרא. גם לאחר שהיה לרופא המשיך ללמד את כל השיעורים בקהילה, שלמד קודם לכן והוסיף להתענין מאד בהתפתחותה. לאחר זמן היה לראש המועצה של הקהילה והשתתף כחבר הועד בהקמת בית ספר גבוה (גמנסיה), שעליו ידובר להלן.

בשבתי על ספסל הלימודים היה ב' עוזר ברבנות ומורה בבית ספרנו. אנו, התלמידים, הושפענו מאד מאישיותו. דווקא אופיו הישר והבלתי פשרני הטביע את רשומו עלינו. הוא הגה אהבה גדולה לתלמידים שלמדו היטב והתלמידים גמלו לו אהבה תחת אהבתו. וכמו שנאמר בהקב"ה: „אני אוהבי אהב" (משלי ח, יז).

כיום אין לפני שמחה גדולה מזו, שעה שבאה הזדמנות לידי להזכיר בספרי דבר ששמעתי ממורי ורבי חיים ביברפלד. הוא היה בוחר תלמידים מספר מבין המתקדמים וקובע עמהם שיעור בגמרא פעמים בשבוע אחרי הצהרים. היינו יושבים מסביב לשולחן כחבורה אחת. בקיץ, כשהחום היה גדול, היה מזמין על חשבונו בירה קלה (Berliner Weissbier), כדי להגביר את הקשבתנו ולהגדיל את חשקנו ללימוד.

ברצוני להביא כאן תמצית של שיעור אחד, שעד היום — קרוב לשבעים שנה — עודני זוכרו היטב. למדנו אז את הסוגיא: „ריחא מלתא או לאו". פלוגתא היא בין אביי, הסובר „ריחא מלתא" ובין רבא, הסבור „ריחא לאו מלתא" (כלומר, קיימת מחלוקת, אם יש בריח ממשות כל שהיא או לאו).

הרב צווה לסגור תחילה את הגמרא, והביא את חוות דעתם של אנשי המדע על נושא זה. יש חושבים, שהריח נובע מחומר ולו יהא אפילו קטן ביותר, „אטום" בלבד. והביא ראיה לדעתם. הנה אם מניחים בכים איזה צמח

שיש בו ריח (משום). לאחר שינטל מן הכים ישאר שם ריח זמן רב ביותר, שכן נשאר בכים „גרעין". אולם יש החושבים, שאין כל קשר בין ריח לחומר, הריח דומה לאנרגיה מסוימת, כזרם חשמל. בשעה שמפסיקים את הזרם, אין עוד כל זכר לחשמל. או שדומה הדבר לכוח המגנטי.

מעתה, אמר, נפתח את הגמרא ונראה, ששאלה זו עוררו כבר חז"ל לפני אלפים שנה, ושתי הדעות שניתנו בימינו דומות מאד לדיעותיהם של אביי ורבא. לדעת אביי דומה הדבר של „ריח" ל„טעם" ולפיכך אפילו באלף לא בטל. ולדעת רבא אין בדבר שום השפעה על חומר אחר. לאחר דברי הסבר אלה הובהרה לנו מיד כל השקלא וטריא של הגמרא, ובהתלהבות התענינו במהלך הסוגיא.

הנה עוד שני פירושים שנהג ב' לאמרם:

א) **„מפני דרכי שלום"** — אין פירושו של הדבר „משום שלום", שכן הביטוי המיוחד דורש פירוש מיוחד. הביטוי מציין את **הדרכים**, המדריכות את האדם, כיצד להסתכל על החיים מתוך השקפה מוסרית, גבוהה ביותר (לפי רד"צ הופמן: „מצוות המסורות ללב"). (ראה ספרי „צא ולמד", פרק ע"ג: „מפני דרכי שלום").

ב) **„אשר" במקום „אם"** — מצינו כתוב (דברים כה, ו): „והיה הבכור **אשר תלד** יקום על שם אחיו המת". אין לפרש כאן „אשר" במובן הרגיל „ש", כלומר, שהיא תלד. כי אם יש לה ולד שוב לא חלה כאן מצות יבום. והנה הגמרא (יבמות כד.) מפרשת „אשר תלד: „פרט לאיילונית" — שאינה יולדת". הדבר יתבהר, אם נסביר שהמלה „אשר" באה במקום המלה „אם", כלומר, „אשר תלד" — אם היא יכולה לילד. רק, אם אדם מת בלא להשאיר אחריו זרע ואשתו יכולה מטבעה ללדת, רק אז חייב אחי המת לייבם את אלמנת אחיו, שכן רק אז יכול הוא לקיים „ולא ימחה שמו

מישראל". אחי המת הוא, איפוא, הבכור — האח הגדול של בעלה — ועליו לקיים מצות ייבום.

וכך יש לפרש כמה מקומות. כגון „אשר יאמר, כי הוא זה" (שמות כב ח) — כלומר: „אם" — הנתבע מודה במקצת טענתו של התובע בלבד ואמר: רק זה חייב אני לך ולא עוד. כך מובן יפה דין „מודה במקצת".

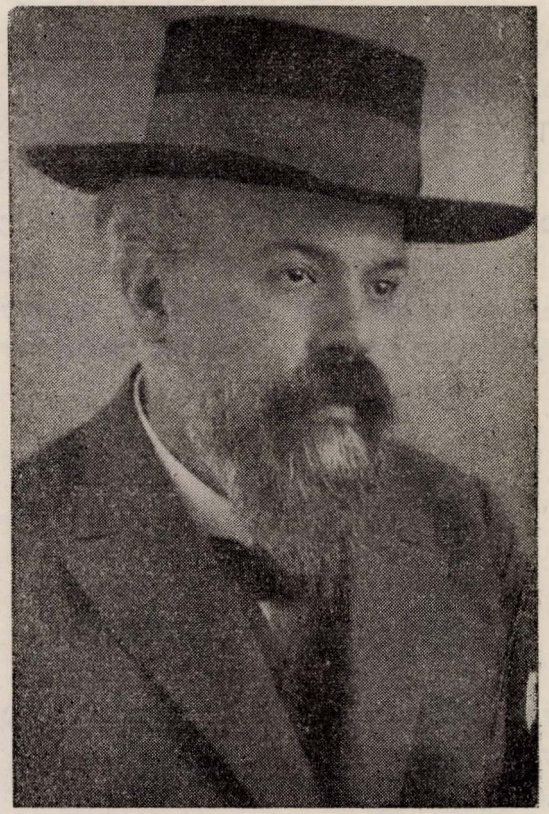
ועוד. ויקרא ד, כב כתוב: **„אשר** נשיא יחטא". גם כאן יש להסביר: **אם** נשיא יחטא. ועוד.

קשרי עם הרב ד"ר ביברפלד, האהוב, לא נותק אף לאחר שעזבתי את בית הספר. ועל כך נדבר עוד להלן.

הרב ד"ר אפרים קרליבך

אפרים קרליבך (1879–1936) — בנו של רבי שלמה קרליבך מליבק, שבניו היו ברובם רבנים בעלי השפעה רבה בקרב היהדות החרדית שבגרמניה. אף הבן הזה, רבי אפרים קרליבך, נתמנה אחרי כן לרב בעיר לייפציג.

ק' היה אדם שונה מב'. לעומת ב', שהיה איש **השכל**, היה הוא איש **הרגש**. אף הוא היה פידגוג בחסד עליון, אולם תכונתו זו נתבטאה בצורה אחרת. ב' רכש את השפעתו על ידי רעיונות מבריקים ואילו ק' על ידי רגשות מבריקים, על ידי הרגש החסידי שבו. קלסתר פניו זהר תמיד בזיו של שמחה — שמחה של מצוה — וקדושה. ונדמה היה, שהללו נתמזגו והיו אצלו למושג אחד. האש הבוערת שניבטה מעיניו

הרב ד"ר אפרים קרליבך
לייפציג

המבריקות חשפו וגלו את היקוד החסידי הלוהט בלבו תמיד. לעומת ב' הרציני, היה הוא כולו מלא שמחה. דבר זה בא לידי ביטוי גם בלימודו המחיה לנו את דברי רבי עקיבא (סנהדרין צט:): „זמר בכל יום, זמר בכל יום" — למד בכל יום בשמחה. ובה בשעה שהחל לזמזם את ניגונו דרך לימודו, נתחשמלנו כולנו ומיד תקפה אותנו התלהבות יתירה בלמודנו. כדי לחזק בנו את רטט הקדושה על ידי סיפורים קטנים מהווי היהודי, סיפר לנו פעם, כיצד הוא עצמו התרשם בהיותו נער מקריאתו של בעל קריאה בבית הכנסת שבליבק. בעל הקריאה היה ר' מרדכי גומפל. איש קדוש, שכל התנהגותו אמרה כבוד. כל מלה יצאה מפיו בקריאתו ברטט של קדושה, וכל השומע הרגיש, שדברי אלקים חיים יוצאים מגרונו. כדי שלא יסמך על ספר התורה או אף על הבימה, עמד ר' גומפל, שהיה אדם גבוה מאד, בקומה זקופה, כשידיו משולבות מאחוריו. אף הקהל עמד זקוף בשעת הקריאה ועיני כל היו דבוקות בפיו. פעם אחרת סיפר ק', כיצד קשתה על ר' גומפל קריאת עשרת הדברים. מחד גיסא לא רצה להרים קולו, שלא יראה הדבר, כאילו עשרת הדברים בלבד קדושים הם ולא כל התורה כולה. ומאידך גיסא לא הצליח לכבוש את ההתרגשות הפנימית, שתקפה אותו בקריאה זו. דרך אגב לימד אותנו ק' דין, שכל הרגיל לשבת בשעת קריאת התורה, אין לו לקום לקראת קריאת עשרת הדברים, כדי שלא להבדיל בין דברי תורה לדברי תורה. אולם, מכיון שהקהל רגיל לקום, קשה לקיים את הדבר, שכן אין לפגוע בכבוד הצבור. לכן הציע ק' לקום קודם לכן, בטרם יגיע הקורא לעשרת הדברים ולהשאר במצב של עמידה גם בעשרת הדברים, ונמצא יוצא ידי הכל. ואכן, כך נוהג אני עד היום.

כאמור, הבריקו תמיד עיניו של ק' בניצוץ של שמחה, אולם מה גדל ורב זהרו, כשראה התקדמות בלימוד תלמידיו,

ולא היה דבר שעשוי היה להביאו לידי שמחה יתרה מאשר תשובה טובה וקולעת. ואין פלא, שכולנו השתדלנו להתקדם ולעלות בלימודינו. ואכן, פידגוגיה המבוססת על שמחה היא אולי הפידגוגיה היפה ביותר והמצליחה ביותר. ולראיה אספר את אשר היה עמנו. כשהגיע החופש הגדול שנמשך ששה שבועות, נדברנו שלושה-ארבעה ילדים לנסוע כל בוקר ליער ולערוך שם טיול. אולם בד בבד עם זאת ההלטנו לנצל את הזמן ולחזור בעל פה על הפרק „ערבי פסחים" (הפרק האחרון של מסכת „פסחים") שלמדנו אצל ק'. כך ערכנו כל יום טיול יפה מלווה בניגון הגמרא — איזו מזיגה יפה היתה זו — וכך למדנו את כל הפרק. כשהתחדשו הלימודים באנו למורה וספרנו לו על „טיולינו". לבקשתו חזרנו לפניו על כל הפרק — כשכל אחד אומר חלק מסויים. ומי שלא ראה את שמחתו, שעה שראה שהגמרא שגורה בפינו, לא ראה שמחה בימיו.

אכן „גירסא דינקותא" זו עמדה לי והפרק הזה נשאר חקוק בזכרוני עד היום. וכל אימת שנזכר אני בפרק זה, צפה ועולה ברעיוני דמותו של מורי אפרים קרליבך. יהא זכרו של הצדיק הזה לברכה!

הרב ד"ר יוסף וואלגמוט

ומאיש, שכולו רגש לאיש, שכולו הגיון, הוא המורה השלישי: **יוסף וואלגמוט** (נולד 1867), שהיה לאחר מכן למרצה לפילוסופיה בבית המדרש לרבנים של רבי עזריאל

הילדסהיימר. הוא הוציא לאור את הירחון „ישורון", שעמד ברמה גבוהה ושימש כבמה לבעיות היהדות המסורתית. כן תירגם, יחד עם ד"ר בלייכרודה, את חמשה חומשי תורה לגרמנית.

למדנו אצלו את ספר „איוב". ולא על פי מקרה, שכן הבעיה של „צדיק ורע לו, רשע וטוב לו", העומדת במרכז הספר הזה, עמדה תמיד במרכז רעיונותיו של האיש הוגה הדעות הזה. בעוד שבשאר חלקי תנ"ך, בעיקר בנביאים ובתהלים, נתקלים אמנם לעתים בבעיה זו, הרי באיוב מהווה היא את החוט השני העובר לכל אורך הספר.

תשובתו לבעיה זו ניתנה בדרך שלילת. היא argumentatio contrario. דם הנאבק להבין מה שלמעלה מהבנתו (Metaphysik) מוכרח להיכשל. הוא לא יכול להבין את „הכל יוכל" „כי לא מחשבותי מחשבותיכם" (ישעיה נה, ח). ו' הדגיש תמיד, שבעצם אין פתרון לשאלה. ודווקא חוסר הפתרון הוא הפתרון היחידי ולכן לא מצא גם איוב תשובה לשאלה זו. רק זאת בלבד ידע, שאין אפשרות בידינו להבין את ד', אלא לדעת בלבד, שהוא חי וקים. מתוך כך קרא איוב: „ואני ידעתי גואלי חי", והאמונה הזו היא הלקח של ספר איוב. ו' ידע להסביר לנו דעתו בהתלהבות יתירה ולהשריש בתוכנו את האמונה.

אני צריך להודות, שהתשובה השלילית, אין בכוחה לספק את שאיפתנו. עלינו למצוא תשובה חיובית. הנה בסוף הספר מופיע הקב"ה בעצמו ומאיר את צדקתו בדו־שיח עם איוב. כלום יתכן, שאף הקב"ה אינו נותן לנו פתרון? מתוך הכרה זו השתדלתי, כשכתבתי את פירושי על ספר איוב, להדגיש יותר את הצד החיובי ולהשלים בזאת את סברת מורי.

„כל מה שהקב"ה עושה, לטובה עושה" (ברייתא ברכות ס:) מלבד היצר הטוב ברא הקב"ה גם את היצר

הרע. ואמרו חז"ל: „טוב" — היצר הטוב. „טוב מאד" — היצר הרע, ולכן „חייב אדם לברך על הרעה, כשם שהוא מברך על הטובה, שנאמר, „ואהבת את ד' אלוקיך בכל לבבך" — בשני יצריך, ביצר הטוב וביצר הרע" (משנה ברכות ט, ה).

האדם מושלם הוא רק אם היצר הרע גם כן פועל בתוכו. „כי אדם אין צדיק בארץ, אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קהלת ז, כ). אף משה חטא, כי מוטבע החטא בטבעו של האדם. היצור הטוב לוחם עם היצר הרע. ולכשינצח יעשה האדם צדיק, כי יודע הצדיק, שכבוש היצר הריהו כבוש החטא, שכן רע וחטא עולים בקנה אחד. וכך נסללת הדרך לחזרה בתשובה. האדם שומע תמיד את הקול הפנימי: „סור מרע (מהחטא שהוא ה„רע") ועשה טוב" (תהלים לד, טו). ולכשישמע האדם לקול הזה ימצא תמיכת ד': „וסומך צדיקים ד'" (שם לד, יז), לבל יפול קרבן ליצר הרע: „אם לא על פניך יברכך" — יקללך (איוב א, יא). כל הצרות, שבאו עלינו, אף הן מאב הרחמים באו, כדי לשמור עלינו ולעזור לנו, לנצח במלחמתנו עם היצר. ומתוך הנחה זו הגיע איוב להכרה: „ואני ידעתי, גואלי חי" (איוב יט, כה). ד', גואל ישראל, יגאל גם אותי מכל צרה והוא חי — לעולמים.

מנין לנוער

אחד הדברים היפים ביותר בקהילתנו היה תפילת הילדים בשבת אחרי הצהרים. תפילה זו אורגנה למען התלמידים, שנעדרו בבוקר מבית הכנסת מחמת חובתם לבקר את בית הספר הכללי.

כל התפקידים הקשורים בתפילה הוטלו על הילדים עצמם. אחד היה גבאי, אחד חזן, אלו קראו בתורה וזה קרא את ההפטרה, ואף הממונים על הסדר היו הילדים עצמם. שני אנשים מבוגרים בלבד נכחו בשעת התפילה: ד"ר מאיר הילדסהיימר כמנהל ואבי כחבר של ועד בית הספר. בידי אבי הופקד הטיפול בחלוקת התפקידים וכו'. בכל יום ראשון בהפסקה הגדולה היה אבי מופיע בחצר בית הספר. כל המעונינים — ואלה היו רבים — הצטופפו סביבו ובקשו ממנו לתת להם תפקיד זה או אחר לשבת הבאה. אבי השיב לכל פניה במלה טובה והבטיח לזכות את כולם בתפקיד מסויים. הוא היה שולף מיד פתק מכיסו, לפיו הציץ, מי חזן ויעבור לפני התיבה במוסף, מי במנחה ומי הם הזוכים בתפקידים האחרים. בעיקר צריך היה לקבוע מי הם אשר יקראו את הסדרה. היא נחלקה לפי הפרשיות, וכל ילד קיבל פרשה אחרת, שהיתה פרשה „שלו". תמיד היה מספר המועמדים גדול יותר ממספר התפקידים. לנותרים הובטחה קריאה בשבת אחרת. לאחר שהסכימו הכל, קיבל כל אחד פתק, בו מצוין בדיוקנות התחלתה וסופה של „פרשתו", והמנהל קיבל העתק של סדר החלוקה.

אני זוכר את אבי שהיה יושב כל מוצאי שבת לערוך את הפתקים, למען לא יגרם אי־סדר כלשהו. ולפלא שבעלי התפקידים באו תמיד בזמנם וקראו היטב את פרשתם, ומעולם לא היתה כל תקלה. התמסרות הילדים למצוה זו היתה למופת. אחרי התפילה באו הקוראים לאבי, לשמוע אם הצליחו בתפקידם, ואבי היה נותן להם בשמחה „ציונים טובים" בלבד. לפיכך ערכו לאבי בבואו ביום הראשון לבית הספר קבלת פנים נלהבת, ובשבילו היה זה „שכר מצוה מצוה".

בראש השנה וביום הכיפורים היה מספר המשתתפים גדול מאד, שכן באו גם ילדים מחוגים אחרים. ולשם כך

שכרו לקראת ימים אלה אולם גדול. אולם הסדר לא היה שונה מתפילת השבת.

התלמידים התרשמו מאד מהמנין „שלהם". ותעיד על כך העובדה, שכל אימת שנפגש אני עוד היום במכירים מימי נעורי, אומרים לי הללו דבר אחד: תמיד זוכר אני את התמסרותו של אביך למען הנוער. מה רבה היתה שמחתו ושמחתנו אנו, שמחת התלמידים!

הימים אחרי יציאתי מבית הספר

ימים קשים. בברלין לא היתה אז ישיבה או מוסד אחר שניתן להמשיך בו בלימודים תורניים תקינים. כשמתהלך אני כאן בארץ מתמלא לבי קנאה למראה הנוער שיש בידו למלא כריסו בתורה ובתלמוד בישיבות. בכל ישיבה וישיבה הקמה בארצנו רואה אני מאורע גדול, שכן הן הן בניננו ועתידנו.

ראשית כל התחלתי ללמוד בעצמי „לימוד יומי" על פי תכנית קבועה. קניתי לי ששה סדרי משנה עם פירוש ברטנורה ותפארת ישראל. קנית הספרים לא היה בשבילי דבר פשוט, שכן רציתי לעשות את המעשה בסתר. ולפיכך שלמתי אותם בתשלומים קטנים במשך שנה. הלימוד לא היה קל ביותר, כיון שלא ידעתי ביאורן של מלים רבות. כך נאלצתי לחפש הרבה במלון, וגם לא מצאתי המקור לכל ענין. כבר אז חשבתי, איזו הקלה תהיה, אם יכתוב אחד פירוש פופולארי בשפה פשוטה ובהסבר כל המקורות. במשך הזמן למדתי את ששה הספרים הרבה פעמים. כמובן כל פעם הבנתי יותר טוב. ומתוך כך כתבתי פירושי הפופולארי „משנה מפורשת" (עם הקדמה של הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב אונטרמן), כשהגעתי לזקנה.

ולשמחתי הוא נפוץ ביותר הן בין המורים והן בין התלמידים.

החילותי לחפש מורים בעיקר ללימוד גמרא, אולם נכשלתי בראשית דרכי. ואף סיפור מוזר טמון כאן. הכרתי יהודי צעיר מגליציה, למדן, בעל זקן גדול ויפה, באנו לידי הסכם. הוא ילמד אותי גמרא ואני אלמד אותו יונית. השידוך לא הצליח. שכן הוא רצה ללמוד יותר יונית ואני — יותר גמרא. נפרדנו. כשנפגשתי אתו לאחר זמן נשתנה כבר לגמרי. הוא היה מגולח והיה אדוק מודרני לכל דבריו ודקדוקיו. הוא הלך כבר בדרך שונה לחלוטין. אבל יום אחד נודע לי, שהוא עבר ל Judenmission, וכי עוסק הוא בהשפעה על יהודים להתנצרות. לא עברו ימים מרובים עד שהיה להם לראש. הוא היה פקח מאד ומשום כך הרבה להרוס בימים האלה, שכן הצליחו לקנות יהודים בכסף רב. כאן בארץ שמעתי במקרה — איני יכול לומר בבטחה שנכון הדבר — שהנאצים הרגו אותו ואת אשתו והם היו מקרבנותיהם הראשונים.

השוחט מאלינה

המשכתי בחפושי ונפגשתי באיש אחר. למדן גדול מחסידי אלכסנדר. שמו מאלינה. הוא היה השוחט בקהילתנו, ולמדתי אצלו מסכת חולין, שבקיאותו בה היתה רבה. אצלו ניתנה לי אפשרות ללמוד גמרא באופן יסודי, ולשבור את צמאוני הגדול לדברי תורה. הוא לימד אותי כל עניני שחיטה והציע לפני את כל השאלות המתעוררות בבדיקת הבהמה ולימד אותי אף „להעמיד" סכין לשחיטה. כך למדתי הלכות שחיטה וכל הכרוך בה. הוא לקחני גם לבית המטבחים ונתן לי לשחוט עופות (הוא לא הכשיר, כמובן, את „שחיטתי").

בביתו פגשתי פעם את הרבי מאלכסנדר (הזקן), שעבר דרך ברלין בנסיעתו למקום הבראה. הושפעתי מאד מפקחותו ומהתנהגותו, והתקרבתי יותר לסביבת יהודי-מזרח אירופה.

הדרשן הרב מפלוצק

כך התחלתי לבקר בשבת אחרי הצהרים את הרב מפלוצק, הרב אוערבאך, דרשן מפורסם, לשמוע את דרשותיו. הוא דרש באידיש, לפי שיטה הנהוגה במזרח, כשהוא מתבל דרשתו במשלים, משל המגיד מדובנא ומשל אחרים, בתוספת הסברים רבים מהספרות התלמודית. בשבילי היה זה לימוד של עונג הנותן סיפוק רב. אולם הליכתי לשם היתה קשה ביותר. הוא דרש באולם של בית המדרש, היידעריטרגאסה, בקומה השלישית. בקומה השניה גר מורי ורבי הרב ביברפלד. דרשות אלו לא היו לפי טעמו, וכאשר ראה אותי פעם עולה לדרשה, ניבט מפניו שחוק מהול בלעג. מאז פחדתי לעבור את דירתו. המתנתי תמיד למטה וכשלא שמעתי רחש צעדים בחדר המדרגות קפצתי ודלגתי במהירות על המדרגות, כדי שלא להיפגש אותו.

הפקתי הרבה מדרשותיו של הרב מפלוצק והתחלתי להתענין בספרי דרוש. כך רכשתי לי את ספריו של המגיד מדובנא („אוהל יעקב" — על התורה; „משלי יעקב" — על התורה; „קול יעקב" — על חמש מגילות; „כוכב יעקב" — על ההפטרות; „ספר המדות"), והשתמשתי בהם הרבה, כשנזדמן לי בזמן יותר מאוחר לשאת דרשות. (עוד נדבר

על זה). תחילה משתוממים, איך מצא המגיד מדובנא לכל דבר משל יפה ומתאים. אולם הוא בעצמו גילה את הסוד. ואף זה תוך משל. הנה התמצית. היה אדם בעיר, שהצליח יפה לירות חציו ולקלוע למטרה בדייקנות גמורה. כששאלו אותו, כיצד מצליח הוא לקלוע כחוט השערה, השיב: כסבורים אתם, שתחילה מסמן אני את העגול ולאחר מכן יורה? לא כן, תחילה יורה אני בלוח ריק, ולאחר מכן מצייר אני עיגול סביב לנקב ונמצא, שקליעתי מדוייקת היא.

כך אף אני — הפטיר המגיד מדובנא — תחילה מבסס אני את מוסר ההשכל ורק לאחר מכן מקיף אני אותו במשל מתאים.

בלבי גברה הנטיה להכיר יותר את הנפש של יהודי מזרח-אירופה וכל שאיפתי היתה לשמש תלמידי חכמים שבאו משם. בעיקר חיזרתי אחר הזקנים, שכן זכרתי את דברי המשנה (אבות ד, כ): „הלומד מן הזקנים, למה הוא דומה? לאוכל ענבים בשולות ושותה יין ישן". בקשתי להתאבק בעפר רגליהם וללמוד מהתנהגותם וממידותם, שכן „שיחת חולין של תלמידי חכמים תורה היא" (עבודה זרה כא.).

רבי דוד דוידוביץ

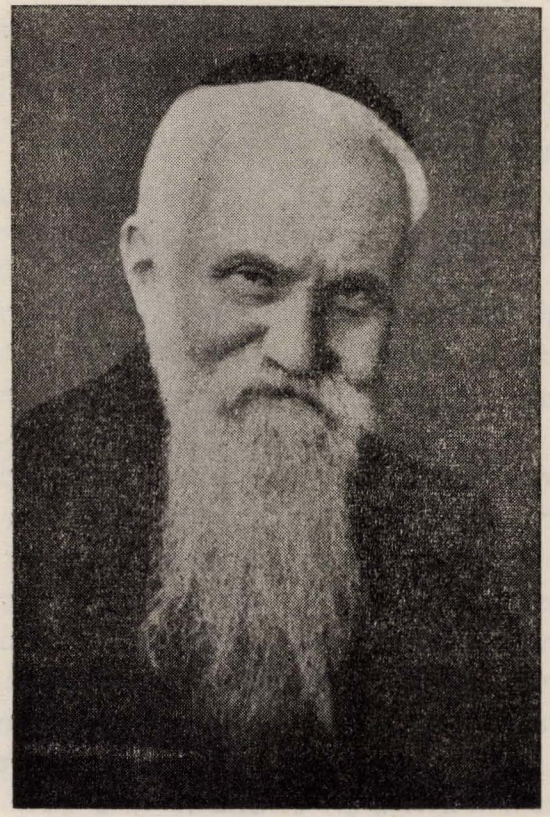
לא אבוא למנות את כולם, אולם אציין כמה מהם. תחילה מלים מספר על **רבי דוד דוידוביץ**, למדן גדול, ליטאי, הוגה דעות. הוא כתב פירוש ל„איוב" בשם **„חידות מני קדם"**. פרופסור אברהם ברלינר, מרצה בישיבת הרבנים מיסודו

של רבי עזריאל הילדסהיימר, כתב לספר זה הקדמה מענינת. למדנו חלקים שונים מ„יד הזקה" של הרמב"ם (1135–1204) וב„מורה נבוכים" שלו, וכן בספר „העיקרים" לרבי יוסף אלבו (1380–1444), תלמידו של ר' חסדאי קרסקס (1340–1410), ולפעמים התפתח בשיחתנו וויכוח ער.

רבי זאב יעבץ

בקשרי ידידות יתירה היתי קשור עם **רבי זאב יעבץ**. משעה ראשונה, שהכרתי אותו ואת אשתו, היינו ל„מכירים וותיקים". הם קיבלו אותי תמיד בסבר פנים יפות והייתי אצלם לבן בית. היחס המשפחתי בינו לאשתו היה למופת. היא, בת משפחת פינס, היתה לו לחברה נאמנה „עזר כנגדו" ולקחה חלק פעיל בכל אשר פעל. היא ידעה עברית על בוריה וידיעות רחבות היו לה גם בספרות התלמודית ובתנ"ך. הוא התיעץ עמה בכל דבר. היא עברה על כל כתביו ומפעם לפעם היתה משפרת את הסגנון. הוא, הלמדן והזקן, קיבל אותי, הצעיר, בחמימות יתרה. יחס שלא היה נפוץ בקרב יהודי גרמניה. מפאת כן הייתי מרבה לבקרם כל אימת שעלה הדבר בידי.

בהכנסי לדירה הקטנה והפשוטה נתגלתה לפני תמיד אותה תמונה מוזרה. פתקאות רבות היו פזורות על הכסאות, המיטות והשולחן. היו אלו הערות לספרו הגדול „תולדות ישראל". שניהם, הוא ואשתו, היו עסוקים במיונם ובסידורם לפי הענין. עם הכנסי שתפו אותי בתוך העניינים ועזרתי להם בעבודתם. מפעם לפעם שמעתי מפיו הערות מענינות

רבי זאב יעבץ
ברלין

על תנא זה או אחר, והרבה פעמים סיפר לי על עבודתו כמורה וכמחנך בארץ, והוא שמח לתת לי כמה מחובראתיו הקטנות: שירי ילדים („טל ילדות"; „מוריה"; „שיחות מני קדם"; „שמועות מני קדם"). הוא הוסיף לכתוב את „דברי הימים לעם ישראל" (קיצור של „תולדות ישראל"), בעיקר בשביל הנוער, ואת „דברי ימי העמים ברוח ישראל". בהשפעתו התחלתי לחרוז חרוזים ולכתוב שירים קטנים בעברית, והוא שמח מאד על צעדי הראשונים בשטח זה. הוא כתב ספר קטן על חיי האכרים בארץ ישראל. ספר זה תורגם על ידי לגרמנית והופיע בדפוס בשנת 1909 בשם: "Bilder ous Dem jüdischen Bauernleben in Palästina". זו היתה בעצם עבודתי הספרותית הראשונה. ואופיני: היא — מוקדשת לחיים בארץ ישראל.

יעבץ היה אדם שעמד ברמה גבוהה והשכיל לדעת את סימני הזמן החדש. הוא התמסר להדרכת היהודים, הן בני הדור הישן והן הנוער, להראות להם את דרך ההסתכלות על הזמן החדש תוך שמירה מעולה על תורה ומצוות לפי מסורת אבותינו. מתוך כך היה אחד מראשוני החברים בתנועת המזרחי במזרח-אירופה (אף אני הייתי בין החברים הראשונים של המזרחי בגרמניה). הוא היה אחד מהראשונים שחידשו ופתחו את השפה העברית. וכך הרבה לכתוב ספרי לימוד וחינוך ברוח זו. בתכונתו העיקרית היה **היסטוריון** מחונן בחסד עליון כלומר: **נביא**, שהסתכל אחורנית וראה בעין בהירה את העבר, ראה את החוט השני העובר את ההיסטוריה, את ההשגחה האלוקית, והוא הכיר בדברי הנביא חבקוק (ג, י): „הליכות עולם לו" — להקב"ה.

ההיסטוריון היהודי האמיתי הוא לא רק נביא המסתכל על העבר, אלא גם חוזה לעתיד. הוא רואה את מטרתנו: לבנות את ארצנו ואת היהדות ברוח תורתני. וברוח זו כתב יעבץ את ספרו: **תולדות ישראל**" ללמד לקח לדורות הבאים.

הוא חזה בעצמו את צרות הגולה, שכן כל ימי חייו היו „הליכה במדבר". הוא נדד ממקום למקום מבלי למצוא מקום מנוחה, ותמיד היה מבטו מפנה לעתיד, לשיבת ציון.

הוא נולד בשנת תר"ח (1848) בקולנה פלך לומזה, בשנות תרמ"ז – תרנ"ז (1887 – 1897) הוא ישב בארץ והיה מורה ומחנך בזכרון יעקב ובירושלים. אולם היה נאלץ משום מה לעזוב את הארץ. כאן החל בנדודיו. הוא עבר את וילנה, ברלין, אנטוורפן, לודז' ולונדון, מקום שם נפטר בשנת תרפ"ד (1924).

זכרונו קדוש לי ביותר, באשר למדתי הרבה מנפשו האצילה, מידותיו התרומיות, הענוה המיוחדת, אהבת המקום מתוך אמונה עמוקה, אהבת הבריות ומעל הכל חיבתו הגדולה לנוער ולצעיר – לעתידנו. זכיתי להנות ממנו בשבתי בצל קורתו ודבריו היו תמיד נר לרגלי.

הרב עובדיה ליפשיץ

בין השאר זכיתי לשמש עוד איש גדול וקדוש: **רב עובדיה ליפשיץ**, נכדו של רבי ישראל ליפשיץ, בעל „תפארת ישראל". הוא כהן בברלין כרב בקהילות „ליפמן טאוס" ברחוב גולנוב, קהילה שרובה היתה יהודים יוצאי מזרח־אירופה. בראש הועד עמד יהודי גליציאי, נחמד ואהוב על כל הקהילה, בעל לב חם ופתוח לכל נצרך: הרופא ד"ר סטיינארט. הוא הושפע מאד ממידותיו של רבו, הרב

ליפשיץ. הרב ליפשיץ היה סגי נהור, ולמרות כן היה פעיל ודאג לכל אחד מקהילתו. חוש השמע והרגש היה מפותח אצלו והוא הכיר כל אדם על פי הליכתו ודיבורו. הוא הלך תמיד כשידו נתונה ביד משרתו – בזהירות, ודיבר בנחת ובהדגשה, בשפה פשוטה וברורה. היה לו כוח הסברה נפלא, ולפיכך היה אהוב ביותר בקהילתו, ובמיוחד בלימוד. הוא פתח את שיעורו בגמרא תמיד בדברי אגדה, בעיקר מהסידרה, ובסיומו שוב חזר לדברי אגדה. אני הייתי יושב לפניו ואומר את דברי הגמרא ומסבירם לפי הפשט, וכשבקש להוסיף על דברי, הניח ידו על שכמי, ודבר זה שימש לי סימן, שהוא רוצה להוסיף כאן דבר מה. אותה שעה דמיתי בעיני ל„אמורא" בזמן הגמרא ש„אמר" קטע של מאמר חז"ל וראש הישיבה שכבכל הסביר את הענין. כל דבר שיצא מפיו היה קדוש, ובנגיעתו בשכמי בלבד הרגשתי את הקדושה. קהל רב, כ60–70 איש, היה בא לשיעור ואני הייתי לומד ומלמד כאחד, חוויה מיוחדת.

לאחר פטירתו המשכתי, לפי דרישת הקהילה, בלימוד השיעור ללא שינוי בצורתו: דברי אגדה בתחילה ובסוף הסבר פשוט וברור. שמחתי, שגם הקהל המשיך להשתתף. ולא עוד אלא שמספר המשתתפים במשך הזמן עוד גדל.

בשבת אחר הצהרים היינו מתאספים בביתו להתפלל תחילה תפילת מנחה וללמוד לאחר התפילה. מחזה רב רושם היה זה, כאשר ניגש הרב להוציא את ספר התורה מהארון. ספר תורה זה עבר אליו בירושה מהסבא, הגאון רבי ישראל ליפשיץ, בעל „תפארת ישראל". ברטט קדושה נשק את הספר, דבקות אחזה בו כש„ראה" את הספר, כי הרגיש באותו הרגע את הקשר אל סבו.

רצוי לספר, איך הוא קיים מצוות במסירות. הואיל ולא היו לו ילדים, התמסר בחיבה יתירה למצות „הכנסת כלה" להקמת בתים יהודיים בישראל. בזמנים ההם לא היה

זה דבר קל לזוג צעיר לבוא בברית הנשואין. דברים רבים היו נהוצים לזוג: נדוניה או לכל הפחות רהיטים, מלתחה מלאה, כלי בית ומטבח וכד'.

הרב ליפשיץ ראה חובה לעצמו לעזור לזוגות צעירים עד כמה שאפשר. למרות שלאיש כמותו, סגי נהור, קשה לבחון את מצב המבקשים הרבים, למד עד מהרה את דרכי החקירה, כדי לעמוד על מדת צרכיהם. הוא קיבל את הכל בסבר פנים יפות, ומתוך שיחה לבבית — אבל גלויה — הצליח לקבל תמונה אמיתית על אישיותם ועל מצבם. בשעה שראה צורך לדחות את בקשתם, עשה זאת בזהירות גדולה, כדי שלא לפגוע וכשמצא את המבקשים ראויים לתמיכה, העמיד את עצמו לרשותם בכל כוחו, להמציא להם את הדרוש.

הוא הלך בלוית משרתו לבקר בתי מסחר יהודיים. השפעתו היתה גדולה, וכל אדם ראה כבוד גדול בזה, שהאיש הקדוש הזה פנה אליו. הוא רכש לבם של המנדבים בזאת, שמעולם לא בקש דבר מה לעצמו. והכל ידעו שכל מלה שיצאה מפיו הריהי אמת לאמיתה. בתכונות אלו הצליח לעורר בלבו של הנדבן את הרגש, כאילו הוא עצמו סיפק לפלוני את מחסורו וכאילו הוא הקים בית לאחיו. כך חינך את הנדיבים לקיים את המצוה בלב שלם ובעין יפה, שימצאו סיפוק במעשיהם.

לדוגמה. מפורסם ביותר היה „כל בו נ. ישראל" של הנדיב **ברטהולד ישראל**. בית מסחר גדול היה זה. הוא הכיל מחלקות רבות ואלפי פקידים ופקידות עבדו בו. ישראל פקד על מנהלי המחלקות לתת לרב ליפשיץ תמיד את כל מבוקשו בלא הבחנה על איכות וכמות. הוא ידע היטב, שהרב יקח את ההכרח בלבד, וכי הדברים ינתנו לאדם הנכון.

המנהלים עצמם סייעו בידו להקל מעליו כל טירחה.

פעם לוויתי את הרב בלכתו לבית המסחר הזה. בהכנסנו ראיתי את אחד המנהלים רץ לקראתו. וכשהגיע אליו תפס את ידו ונשקה מתוך יראת כבוד ורצון עז לשתף את עצמו במצוה.

כאן מקום אתי להרים על נס את נדיבותו של ברטהולד ישראל. הוא לא היה ממתין לנצרכים שיפנו אליו אלא ציווה על עושי דבריו להעניק מהונו לכל דצריך וכל מאן דבעי. הוא אף לא ציפה להכרת תודה מצדם. מעשה זה עשוי לשמש דוגמה לכל בעל יכולת. יחד עם זאת יש לציין, שבימים ההם לא היה ברטהולד ישראל היחיד במעשים אלה ויהודים רבים נהגו כמותו.

הרב ליפשיץ קיים את המצוה של הקדמת שלום לכל אדם „ואפילו נכרי בשוק" (ברכות יז.) בצורה מיוחדת. הוא הכיר את פסיעות הבאים ועל פי זה ידע, מיהו הבא אליו. למשל, כשהייתי מגיע לדלת, הייתי שומע כבר את קולו בקריאה לבבית: „גוט שבת, מר לוי". כאן טמון סוד השפעתו, שכן כל איש הרגיש את עצמו כבן בית.

עליו אפשר לומר את דברי הרמב"ם (הלכות דעות ה, יג): „משאו של תלמיד חכם באמת ובאמונה, אומר על לאו לאו ועל הן הן, מדקדק על עצמו בחשבון ונותן ומוותר לאחרים וכו', עליו הכתוב (ישעיה מט, ג) אומר: „ויאמר לי עבדי אתה, ישראל, אשר בך אתפאר".

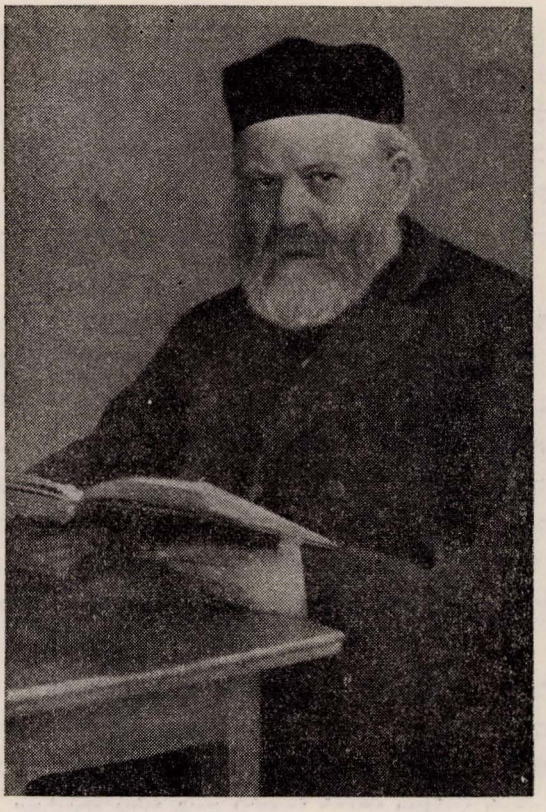
הרב דוד צבי הופמן

אחרון אחרון חביב. הרב הגאון דוד צבי הופמן. פשוט מהסס אני לכתוב עליו, שמא לא אמצא את המלים לתאר את גדלותו. זאת יכול אני לומר, שמאושר הייתי על שזכיתי ליצוק מים על ידיו. זכיתי לשמוע את שיעורו היומי בחברת ש"ס, שהתנהל לפנות ערב. עד ליומו האחרון השתתפתי בשיעורו. ותמיד הודיתי לבוראי, שניתנה לי הזכות הגדולה הזו.

דרך הלימוד, הגישה הנכונה לאוצר תרבותינו, ההבנה הברורה והמעמיקה בדברי חז"ל — את כל זה למדתי ממנו. מימי לא ראיתי עוד גאון אחד בעל תפיסה מהירה ובהירה כל כך. הוא היה מחונן בזכרון מופלא וכל מחשבותיו מסודרות היו בסדר בלתי רגיל. נוסף לזה רכש לו השכלה רחבה וידיעות כלליות רבות, שהעניקו לו את התאר „פרופסור". אולם במרכז התעניינותו עמד התלמוד זה הים הגדול, שהיטיב לשחות בו ושלט בו שליטה מלאה.

הוא ידע על פה את דיעות הראשונים והאחרונים בביאוריהם ובחדושיהם על הגמרא ודבריהם היו מסודרים בראשו כשולחן ערוך, שאלותיהם ותשובותיהם על נימוקיהם. זוכרני, שנלויתי אליו פעם ובדרכו לביתו שאלתי לדבר היתר באיזה ענין. הוא פרט לפני מיד את הדיונים שנדונו בבעיה זו, פרט את דעת המחמירים ואת דעת המקילים ואת נימוקיהם של כל אחד ואחד, דחה את דעתם של המקילים והסיק לחומרה (בדרך כלל נטה בפסקיו לקולא).

הוא היה רגיל להכין שיעורו בדרכו מביתו לחברת ש"ס, מהלך עשר דקות בערך, בסקרו את הסוגיא על כל השקלא וטריא שבה. יש לציין, שבשיעור זה ישבו לפניו גם למדנים גדולים, שהכינו היטב את השיעור קודם לכן

הרב פרופ׳ ד״ר דוד צבי הופמן
ברלין

והמטירו עליו שאלות וקושיות לרוב. אולם הוא שמע את דבריהם בנחת והשיב להם כהלכה. פעם הפסיקו למדן אחד והקשה על תוספות. לשאלתו השיב הרב בנחת: „הן תדע, ששאלתך שאלת בעל „פני יהושע" היא, ולבטח תדע גם את תשובתו. אולם צדקת בשאלתך, שכן אין תשובתו מתקבלת על הדעת מטעם זה וזה. מעתה תבין, משום מה הסברתי אני את התוספות בדרך אחרת ומתוך כך יבוא הכל על מקומו בשלום".

הוא לא נהג בשיעורו כאחרים, המרבים לבנות שאלות על גבי שאלות ולתרצן. הוא למד את הסוגיא בפשטות גמורה ובדרך אגב הזכיר את הקושיות ואת תירוציהן. מתוך כך נתקבלה תמונה בהירה מאד על השקלא וטריא. תמיד הוא היה אומר: „מהו פשט?" — „מה שהוא פשוט".

ענותנותו היתה רבה ותמיד היה שקוע במחשבותיו. ואף שהוא היה נמוך קומה, לא זקף את ראשו בלכתו ברחוב. אולם בשעה, שתפס את מקומו לומר את השיעור, נזדקף כולו ונראה היה, כאילו גבהה קומתו והיה מלא חיים ועירנות, ודמה בישיבתו למלך היושב על כסא מלכותו. לפעמים היה מתבל דברי הומור בשעורו, כאשר יהודי מסויים הטריח אותו בשאלות סרק. איש זה שאל שאלות לשם שאלה בלבד כדי להתבלט. הרב ענה לו בשחוק. פעם קפץ היהודי הזה ואמר: הפעם יש לי שאלה קרובה לאמת. לאחר ששמע הרב את שאלתו השיב לו: „נכון, באמת קרובה לאמת, אבל grad vorbei ! (טעית בדרך).

פעם עמד יהודי אחד שחיבר ספר בחצר ביהמ"ד לרבנים והמתין לו. בצאתו ניגש אליו ובקשו לכתוב הסכמה לחיבורו. לאחר שהרב גלגל בחיבורו וקרא קטעים פה ושם, פנה אל העומדים סביבו ואמר: „יש פלוגתא בגמרא, אם ניצוק חיבור או לא (אם מים שניצוקו למי מקוה מתחברים עם מי מקוה או לאו). אבל חיבור זה „אוניציק חבור הוא".

באורים רבים ששמעתי ממנו הבאתי מהם בכתבי בשם אומרם. אולם יש להצטער על כך, שהזכרת „בשם אומרם" אינה בשלמות, שכן ברבות הימים שכחתי מפי מי שמעתי את הדברים, והמעוות אי אפשר לתקן.

אביא כאן כמה מהסבריו:

הגמרא (ברכות לא.) אומרת: „אל יפטר אדם מחברו אלא **מתוך** דבר הלכה, **שמתוך כך** זוכרהו". יש סבורים, ש„זוכרהו" מוסב ל„דבר הלכה". לפי זה קשה, מה פירושו של „מתוך כך?" הוא הסביר, ש„זוכרהו" מוסב על בעל ההלכה. שכן אמרו חכמים „כל האומר דבר בשם אומרו, מביא גאולה לעולם" (משנה אבות ו, ו; ראה שם פרושי „משנה מפורשת"). ובשעה שהשומע חוזר על הלכה זו בפני חבריו, מזכיר הוא את בעל ההלכה. נמצא, ש„מתוך כך זוכרהו" — את בעל ההלכה.

(שמעתי על זה פירוש אחר מהרב ד"ר יקובוס, ירושלים: מי שמצטט דבר מן התורה והוא בעל אמונה שלמה, אומר את ההלכה „בשם אומרו" — בשם הקב"ה, שנתן תורה לעמו ישראל והוא, בהפיצו תורה באמונה, מביא גאולה לעולם).

ועוד. בברייתא ברכות יג: נאמר, שרבי יהודה הנשיא „בשעה שמעביר ידיו על פניו, מקבל עליו עול מלכות שמים". וכך פירש הרב את הדברים: כשם שהעין הגופנית מוגבלת היא ואינה רואה אלא עד למרחק מסוים, כך גם העין הרוחנית — שכלנו — מוגבל הוא ואינו יכול להבין את הנסתר. ולכן „העביר רבי יהודה את ידיו על עיניו לעצרן להראות, שמחוסרי אונים אנו בקבלנו עול מלכות שמים, לכן עוצמים את העינים ב„ד' אחד" לסמל, שאנו מקבלים על עצמנו את מלכות שמים, של ד', שהוא „כול יכול".

(ראה גם את הפירוש של הרב על „ברוך שאמר"

בספרנו „תורת התפילה" עמוד 50, ועל ההוספות לשירת הים" בספרנו „יסודות התפילה" (עמוד 138).

הוא היה עמום בעבודה רבה ותמיד היה עסוק בלימוד ובכתיבה. ולכן, כשבאה אשה לשאול שאלה של כשרות כשתרנגול בידה, היה רגיל לשלוח אותה לחדר השני אל אשתו. היא היתה בתו של הרב רוזנבאום מצלל (באבריה) שבדרום גרמניה ורכשה לה בקיאות גדולה בדיני טרפות. היא היתה בודקת את התרנגול, ונכנסה אחרי כן לחדרו ומחוה את דעתה, והוא היה מסכים לפסק דינה. כשהיא לא מצאה מקום להתיר, היתה מביאה את העוף לפניו והוא פסק דינו. לפעמים נתפתח וויכוח ער בינו ובין אשתו בנוגע לאיזו שאלה.

מרוב שקידה וישיבה השמין הרב מאד, בעיקר, כשהגיע לימי זקנה. רופאו, ד"ר פרוים, מחבר הספר המפורסם „הרפואה בתלמוד", פקד עליו לטייל אחרי כל סעודה חצי שעה. פעם בא ד"ר פרוים לבקרו ולראות, אם הוא ממלא אחר פקודתו, והנה מצא את הרב ממלא את פקודתו ומטייל חצי שעה, אבל לא בחוץ, אלא בחדרו מסביב לשולחן כשהוא שקוע בקריאה באיזה ספר. הוא לא רצה להפסיק ממשנתו גם בזמן הטיול.

הוא ניהל את השיעור בחברת ש"ס עד יום מותו, בזמן האחרון, כשחולשתו גברה והיה מדבר בלחש, נאלץ מפעם לפעם לטעום קצת יין, כדי להתחזק קצת.

הרב הופמן נולד בהונגריה בשנת 1843 ונפטר בברלין בשנת 1921, הוא למד בישיבת איזנשטאדט אצל רבי עזריאל הילדסהיימר. בשנת 1870 קיבל תואר „דוקטור" באוניברסיטה בטיבינגן. בשנים 1871 — 1873 היה מורה בריאל-שולה של הירש בפרנקפורט משם עבר לבית המדרש לרבנים שבברלין. ולאחר מותו של רבי עזריאל הילדסהיימר היה מנהלו של הסמינר עד יום מותו.

שטעטין

בגיל שבע עשרה באתי לשטעטין. משפחתי החליטה להטיל עלי את המשך ניהול בית המסחר לתבואה ולזרעים של סבתי לואי לוי. באותה שעה עמד בראש העסק דודי, אחיו של אבי: גוטהולד לוי. הוא היה שומר מסורת ומשרדו היה סגור בשבת. דוד אחר, שהיה לו עסק אחר, גוסטב לוי, קיבל בירושה מסבתי לואי לוי את ראשות הקהילה וניהל אותה שנים רבות. לא זו בלבד שסגר את עסקו בשבת אלא אף שמר מצוות בביתו בקפידה. לאמיתו של דבר ניהל את הקהילה הרב ד"ר פוגלשטין, שהיה רב ליברלי ועמד באגף השמאלי (1841 — 1911), הוא היה בעל רמה גבוהה, פקח וחכם, בעל השכלה רחבה והשפעתו היתה גדולה על הקהילה ושלט עליה שליטה גמורה.

בשטעטין לא שמרו בדרך כלל על דיני הכשרות, אפילו במסעדה „הכשרה" לא היו מבדילים בין בשר לחלב. דודי לחם בתופעה הזו, אולם ללא כל הצלחה והוא נאלץ לסגת צעד אחרי צעד. לדוגמה. לשכת בני ברית ערכה סעודה. לפי התקנון צריכה היתה הסעודה להיות כשרה, אולם הם ערכו אותה במלון נוצרי. דודי סיפר לי, שפקד לשטוף היטב כל הכלים לפני שימושם. כשבאתי לשם סיימו כבר את הסעודה והסועדים שתו קפה. דודי ישב ליד הרב, ששתה קפה עם חלב אחרי אכילת בשר. דודי אמר לו: **אני** — בהדגשה — שותה קפה שחור, אולם הוא ענה בלי התפעלות: **לי** — גם בהדגשה — יערב יותר קפה עם חלב.

כך עלה כל עמלו של דודי לתהו. אולם יש לציין שהוא חינך את בניו להיות נאמנים למסורה. הבכור לואי עמד במקומו בראש הקהילה. ובנו ליאונהרד, שמת כאן בארץ חשוך ילדים, היה בעל רמה ופעל רבות לחינוך הילדים — ובמיוחד היתומים — ברוח התורה וביתו היה בית ועד לחכמים.

אלמנתו, שהיא כבת שמונים, מתגוררת בחיפה ומתעסקת עד היום בלימוד תורה ובעשית מצוות ואהובה היא על כל מכיריה. יוסף ד' ויתן לה חיים ארוכים.

נשוב לשטעטין. לדעתי כל קנאות יש בה מן הרע. אדם, בעל אמונה אמיתית, אינו צריך ללחום למען השקפתו בקנאות ובשינאה, שהרי „דברי חכמים בנחת נשמעים" (קהלת ט, יז). אדם כזה משתדל לשכנע את חברו מתוך אהבה ובדברים רכים ונבונים. וכך למנוע אותו מלעשות רע. אבל גרועה ביותר היתה קנאותם של החפשיים, שעשו את עצמם ל„ליבראלים", אבל כל הליבראליסמום היה מופנה כלפי עצמם ולא כלפי אחרים. ולפיכך סבלתי רבות בשטעטין מקנאותם של החפשיים.

פעם הוזמנתי למסיבה. כשסרבתי לאכול את המוגש קמה אישיות מוכרת. בשטעטין ואמרה בפני כל: איך יכול אדם להיות כל כך „אכסענטריש!" מתוך פחד מפני קנאות זו לא העזתי לומר, שאינני אוכל מן השחיטה כלל והעמדתי פנים כאילו צמחוני אני. הקנאות לא נתנה אפשרות לכל אדם לחיות לפי השקפתו. באותם הימים הייתי נזכר בדבר חכמינו על הפסוק (שמות לב, טז): „מכתב אלקים הוא חרות על הלוחות". ובמשנה (אבות ל, ב): „אל תקרא „חרות" אלא „חירות". אין בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה". ואכן לא הזדהתה „החפשיות" הזו עם חירות.

אני נמנעתי ללכת לבית הכנסת הגדול, כיון שהיה שם אורגן, מקהלה עם נשים נכריות והתפילות נאמרו שם ברובן בגרמנית. אני חזיתי גם בתוצאותיו של תיקון זה: במשרדנו עבדה בחורה נוצריה, שהיתה רגילה לזמזם בשעת עבודתה. לא שמתי מעולם לבי לזה. אולם פעם שמעתי אותה שרה „שמע ישראל וגו'". כשהבעתי לפניה את השתוממותי, סיפרה לי שהיא חברה במקהלתו של בית הכנסת ומנגינת „שמע ישראל" אהובה עליה במיוחד. ולפלא. הנוצריה שרה

„שמע ישראל" ובתו של החזן שרה זון היתה שרה באופרה שבברלין (Königliche Stuatsoper) בשם: Ellen Sarsen כך העמיקה ההתבוללות לחדור יותר ויותר.

ולדוגמה. לפנים היה יום חגם של הגויים, „יום אידם" — יום של אבל ואסון. אולם בשטעטין חגגו אף היהודים את חגי הגויים. כך חגגו את „חג המולד" והעמידו בדירתם עץ Weihnachts baum. פעם הוזמנתי שם אצל קרובים Sylvester ביום 31, דצמבר, יום טקס הברית של ישו. הופעתי, כאשר בחצות הלילה נפתחו דלתות החדר השני, בו עמד עץ עם נרות דולקים, וכלי מסוים השמיע את שירם של הגויים "Stille Nacht". עד היכן הגיעה ההתבוללות! (בחוגים שלנו בברלין היו נוהגים לא ללמוד בלילה לפני חג המולד, מתוך אבל. הלילה הזה נקרא „ניטל" — על שם ישו התלוי).

ידו של הרב היתה בהחדרת ההתבוללות והוא נתן לה דחיפה מיוחדת. דבר אופיני. בערב כל יום חמישי היו מתאספים בדירתו של הרב נכבדי העיר, יהודים ונוצרים: רופאים, עורכי דין, מוזיקאים, כמרים ועוד. היה זה „יומו הקבוע" "jour fix" של הרב, ודבר זה היה מפורסם בכל העיר. בערב זה דובר שם על הכל: על מדע, מוזיקה, פוליטיקה ועוד. אולם דבר אחד אסור היה להזכיר: את היהדות. היה זה איסור מוחלט וחוק בל יעבור. וזאת בביתו של הרב בקהילה לא קטנה.

באותם הימים נתקיימה בשטעטין האסיפה הראשונה של ההסתדרות הציונית. המרצה היה ד"ר רייפנהאגן. בימים אלה הייתי כבר מזרחי-ציוני. כמובן שלא היה הדבר לפי טעמם של המנהיגים הליבראלים בקהילה ובעיקר לא לפי טעמו של הרב. הוא שלח לאסיפה את בנו, סטודנט ונואם מצוין, ללחום במרצה. בנו דיבר שם ברורות ובגילוי לב. תפקידנו הוא, כך אמר, להתבולל בין הגויים ולהביא להם את תורת המוסר של היהדות, כדי להתמזג אתם בעתיד.

הוא ציין, שאי אפשר לבצע את הדבר ביום אחד, אולם יש להחדיר את ההכרה הזאת אט־אט. מפעם לפעם הופסקו דבריו על ידי הציונים בקריאת „בוז" ועל נקלה הראה המרצה בדברי הסיכום, לאן מובילה דרכם של הליבראלים.

בשטעטין התקיים עוד מנין קטן של יהודי מזרח־אירופה, שהיו כמעט כולם סוחרי דגים. לא היתה כל אחדות ביניהם ולא עברה אצלם שבת ללא ריב. בבית כנסת זה התפללתי, ואף לימדתי שם בכל שבת שיעור בגמרא, אולם לא מצאתי שם כל ספוק. מחשבה אחת בלבד הטרידה אותי, איך לברוח ממקום זה. תמיד זכרתי את דברי חז"ל (משנה אבות ו, ט): „בשעת פטירתו של אדם אין מלוין לו לאדם לא כסף ולא זהב אלא תורה ומעשים טובים בלבד". לא רציתי להיכנס בוויכוח עם משפחתי, בסתר חפשתי אחר משרה במקום אחר וכך לוותר על הכבוד לנהל את בית העסק של סבתי בעתיד. לאחר שהות של חצי שנה בשטעטין הצלחתי לקבל משרה בבית מסחר גדול (של ברזל ומתכת) בקטוביץ שעמדה אז בגבול גרמניה.

קטוביץ

ר' שלמה וויגר.

שם מצאתי תמונה אחרת לגמרי. בעיר קטוביץ שבשלזיה העליונה היתה אז קהילה בת 3000 נפש. המקום היה קרוב לרוסיה (פולין) ולאוסטריה (גליציה). קרבת שני מיטרופולים אלה של היהדות נתנה את השפעתה על יהודי

קטוביץ. הרב (ר' יעקב כהן) היה כבר זקן וראש הקהילה, **ר' שלמה ווינר,** שהיה בעל אמונה שלמה ולמדן מופלא, ניהל את הקהילה. וגם על עניני העיר היתה השפעתו רבה. ראש העיר לא עשה דבר, מבלי להוועץ עמו תחילה, באשר היה גם חבר ההנהלה של העיר. הוא היה פיקח וחכם ועצותיו היו תמיד מבוססות. הוא היה עשיר מאד ותורה וגדולה נתאחדו על שולחנו.

בפיקחותו עלה בידו להשיג את אשר לא השיגו מנהיגי הקהילה במקום אחר. הוא השכיל לאחד יהודים בעלי השקפות שונות ולגבש אותם לחטיבה אחת וכך כינס את כל אנשי הקהילה, ואת החפשיים ביותר בראשם, תחת כיפה אחת. בנה להם בית כנסת מפואר, שמפאת יופיו היה מפורסם בכל גרמניה. בית הכנסת נבנה במקום מרכזי והוא הצליח לקבל את עזרת העיר בבנינו. היהודים התפארו בהצלחתו זו והתגאו באחדות השוררת ביניהם. כולם התפללו בבית הכנסת הזה והתפילה התנהלה כדין וכדת. הוא הבין למלא את דרישות החפשיים, שמנהיגם אף נכנס להנהלה, לפי דרישתם הביאו לבית הכנסת חזן מפורסם עם מקהלה יפה, כמובן רק גברים. היה לו דין ודברים עם החפשיים בענין הקמת הבימה. אולם בסופו של דבר הגיע אתם גם בזה לידי פשרה המתקבלת על דעת הכל. הוא צירף אמנם אל הדוכן לפני ארון הקודש שולחן מיוחד מופנה כלפי הקהל שם עמד בעל הקריאה עם כל הפמליא, כשפניהם אל הקהל, והקהל מביט בשעת הקריאה נכחם. וכך הצליח ווינר בעיקר הדבר, להפוך את הקריאה בתורה למוקד התפילה. הקורא — החזן השני — היה ירא שמים וקרא בהדגשה נכונה ובהבלטה, וכולם התרשמו מקריאתו. ווינר הצליח גם להשפיע על כל אנשי הקהילה לשלוח את ילדיהם לבית הספר של הקהילה, בו היו מורים חרדים וטובים. הוא שיתף את כל בני הקהילה בעבודתה ובעיקר בעבודות

הסוציאליות. פעם בשנה ערכו הפגנה גדול לחיזוק האחדות. היה זה בסעודה השנתית של החברא־קדישא, בה כמובן היו כולם חברים. ומענין, דווקא המנהיגים הליבראלים, לא רק נטלו חלק בהנהלת הקהילה, אלא הדגישו באופן מיוחד את האחדות השלמה השוררת בקהילה. בקטוביץ לא היה אדם, שהוציא את עצמו מן הכלל. בסעודה השתתפו גברים בלבד, אולם גם הנשים נטלו חלק במאורע זה באפית עוגות מסורתיות, שנקראו „פלאדן". וכל אחד הביא עמו לביתו נתחים מעוגה זו לבני משפחתו.

ליד בית הכנסת עמד בית הקהילה, היפה והמהודר, בו היה בית שחיטה לעופות ומקוה. אף בית המדרש היה שם. בכל ערב התקיימו שם שיעורים, וכל האספות וההרצאות נערכו בו.

מה גדול היה ההבדל בין קהילות קטוביץ לבין קהילת שטעטין! רחוקים היו זה מזה כרחוק מזרח ממערב.

טבעי הדבר שווינר נראה בעיני אחרים כרודן, שכן חכמתו ופקחותו היו מעל הרגיל, ובלי יד חזקה בלתי אפשרי היה„ לאחד בעלי השקפות שונות כל כך ולהכניסם תחת כיפה אחת.

אני לא ראיתי בו גאון, להיפך. בכל שבת הייתי בא אליו ולמדנו יחד שיעור גמרא בו הראה את חריפותו. אולם היה חבר בוויכוח ושקל ברצינות את דברי חברו. השיעור נתן לי סיפוק ועונג רב. מלבדנו למדתי עם יהודי מלומד, מר אברהם. והתחלתי גם ללמוד עם צעירים, ואף להכין אחדים לבר מצוה, לקיים את המאמר „ומתלמידי יותר מכולם".

אשה צדקת גברת אלטמן

בקטוביץ התרשמתי באופן מיוחד מאשה חכמה ופקחת, אשת חיל: הגברת אלטמן, אשתו של ליאופלד אלטמן, בעל בית המסחר, בו אני עבדתי. הוא היה לפנים חפשי והיא הפכה אותו ועשתה אותו לאיש דתי ביותר. היא היתה בעלת מרץ ושלטה על כל העסק. היא ישבה ליד הקופה ועיניה היו בכל. בשבת בצהרים התקיים בביתו של אלטמן מנין לתפילת מנחה והיא דאגה, שכל הפקידים ישתתפו בו. היא הטילה עלי תפקיד מיוחד: לקרב את בנה רוברט, שהיה אז כבן 25, ללימודי גמרא. לא היתה לו כל נטיה לכך. וכמובן שלא היתה בידי כל אפשרות להשפיע עליו, שכן הוא היה אחד מן המנהלים ואני פקיד בלבד.

הרב אשכנזי

בראותה שמאמצי לא נשאו פרי, החליטה להשפיע על בנה בדרכי עקיפין.

בכל יום שני נתקיים בקטוביץ יום שוק גדול. יהודים רבים מהעיירות הקטנות שבגליציה, באו שמה למכור עופות, ביצים ומצרכים שונים. בין הבאים היה יהודי מוכר ביצים, שנודע כלמדן מופלג, הרב אשכנזי היה שמו. גב' אלטמן הגיעה עמו לידי הסכם שהוא יקדים לבוא בכל יום ראשון בצהרי היום ללמוד עם רוברט ועמדי. כסבורה היתה שהלימוד המשותף יעורר את חשקו של רוברט. השיעורים התקיימו בחדרי, ולמעשה לא הופיע רוברט מעולם ללמוד. התחלנו את שעורנו בצהרים ולמדנו עד שעות הערב. מר אשכנזי היה אדם נוח מאד, פשוט ועניו, אך ביישן ופחדן. הוא לבש חליפה ארוכה ושחורה, חגור בחגורה וחבוש כובע גדול, כמנהג יהודי גליציה. אני הייתי לבוש אירופית כ„יקה".

הניגודים שבינינו בלטו לעין, אולם עד מהרה התפתחו בינינו יחסי ידידות וריעות של אמת.

דרך הלימוד שלו שונה היתה מדרך הלימוד של למדני ברלין. דרכם היתה להסביר את דברי הגמרא מבחינה מדעית, בהשוואה להשקפת עולמם, תוך כדי הסבר במבנה המשפט ודיקדוקו, בסקירת תקופת התנאים או אמוראים, מי קדם למי וכו', ובתוספת מחקר משם מה ניתנו לפעמים שתי תשובות, ראשונה פורמאלית והשניה ענינית וכו'. לימודו של אשכנזי היה שונה לחלוטין. הוא חי בעולם היהדות בלבד, והשתמש אך ורק באוצרם הגדול של חז"ל. משם לקח את כלי נשקו להשיב מלחמה שערה ליישב סתירות וקושיות ולפשר ביניהם. אצלנו בנוי הכל בצורה מדויקת ומבוססת, יותר בסדר הגיוני. אצלו — היה הכל יותר חי, מלא תנועה, לימוד, המרחיב את האופקים, מעניק בקיאות, מחדד את השכל ומעשיר את עונג הלימוד. דרכים שונות ומעלות שונות. אולם באנו לידי הסכמה, ש„אלו ואלו דברי אלוקים חיים".

לא הגבלנו זמן ללימוד ולפעמים המשכנו עד הלילה, ועוד ישבנו אחרי כן לשוחח על השקפותינו השונות. תמיד היתה שאיפתו לעשות ממני „היקה", „יהודי אמיתי". אולם דבר זה לא עלה בידו, ומעשה שהיה כך והיה:

הוא הזמין אותי פעם לחתונה באזור מגוריו. המקום היה אחרי Oswiecim (הגרמנים קראו לו „אושביץ", שם המעלה בתוכנו זכרונות מחרידים). את שם המקום הקטן אינני זוכר עוד. החופה התקיימה בלילה ונערכה ברחוב חשוך, שהואר על־ידי נרות דולקים, שכל מוזמן החזיק בידו. תמונה רבת רושם היתה זו. עמדתי מוקסם למראה החוויה הבלתי נשכחת הזאת. לפתע הונחה יד־אדם על שכמי והקיצה אותי מהחלום, היה זה מר אשכנזי. „נלך לסעודה", אמר. „אולם תחילה יש לי לדבר עמך דבר מה". נכנסנו

לבית. בחדר אחד תפסו כבר הנשים את מקומן. באמצע חדר־הנשים ישבה הכלה — נערה יפה מאד כבת שש עשרה ועל ידה ישבה אחותה הצעירה, אף היא יפה מאד. אביהן היה למדן גדול ומשפחתם משפחה מיוחסת. „ראה, אמר לי מר אשכנזי, אחותה של הכלה כלתך היא. אני הסדרתי כבר את כל הענין. בוא עתה להכיר את אביה. סיפרתי לו הכל על אודותיך והוא ממתין ומבקש להכיר את חתנו".

למשמע הדברים פגה כל התרגשותי, הקיצותי מחלומי וחזרתי לעולם המציאות. הייתי מבולבל ביותר ולא היה בידי להשיב דבר. לא אזכור, כיצד יצאתי משם. רק זאת אדע, שמצאתי את עצמי איך שהוא בחוץ. ועד מהרה עליתי לעגלה שהסיעתני לתחנת הרכבת וחזרתי לקטוביץ. כך נכשל הנסיון לעשות מ„יקה" „יהודי אמיתי".

ביום הראשון הבא שבה אלי מנוחתי הנפשית והיה בידי להסביר לו שאין זו דרכנו. כל זה לא רופף את קשרנו. הלימוד איחד אותנו ושוב נשארנו רעים נאמנים כמלפנים.

לפלא היה הדבר, שמעולם לא התעניינה גב' אלטמן בלימוד ולא שאלה, אם רוברט מתקדם בלימודו וכו'. ואף זה מפליא היה שלמדנו בחדרי ולא בבית אלטמן הגדול והמרווח. לא חשבתי על כך ולא נתתי לבי על התשלום, שוודאי לא היה קטן, שכן מר אשכנזי בא באופן מיוחד ביום הראשון והסכים ללמוד אפילו עד חצות הלילה. כשנתתי לבי על הדבר באתי לידי הנחה, שכל הענין עם רוברט שמש, כנראה, אמתלה בלבד. גב' אלטמן בקשה, כנראה, לעשות מצוה ולתמוך בלימוד תורה. הנחה זו נתחזקה אצלי, כששמעתי עליה, שהיא אהבה לעשות מצוות בסתר. הדבר נודע לי במקרה. בכל יום חמישי, בערב, לאחר הסדרת עניני הקופה, היתה נוטלת מעטפות קטנות, מכניסה בהן כסף ומשלחת באפלה את ששת בניה — שעבדו בבית המסחר — לחלק אותן בסתר.

איש לא ידע על התנהגותה היפה הזו, ורק לאחר מותה נודע הדבר, כשנשים רבות הלכו אחר ארונה וקוננו עליה בבכי מר. שמעתי שהבנים המשיכו במנהגה וחילקו כספים כל יום חמישי לנצרכים גם אחרי מותה.

מעתה ידעתי, שאף אני זכיתי להנות מצדקת פזרונה. יהא זכר הצדקת הזאת לברכה!

לאחר ישיבה של שנתים בקטוביץ בסביבה יפה וטובה, בה זכיתי לאושר וסיפוק רב חזרתי לברלין. חזרתי משום שהתקרב מועד צאתי לצבא.

חברת מונטיפיורי בברלין.

מעתה התמסרתי בעיקר ללמוד עם הנוער וקבלתי על עצמי לתת שיעורים ב„חברת מונטופיורי". היתה זו חברה עתיקה, שנוסדה בשנת 1884, בה זכה הנדבן הידוע **סיר משה מונטפיורי** לחוג את יום הולדת המאה. זמן רב היתה חברה זו יחידה לנוער היהודי בברלין. תחילה היתה זו חברה תרבותית גרידא בעד הנוער, מעין מועדון שבמרכז עבודתו עמדו הרצאות וכו'. אולם לאט לאט חדרו למקום זה שיעורי תורה. בזמני היו שם 500—600 צעירים, רובם פקידים ומיעוטם סטודנטים. הרב ד"ר ביברפלד היה יושב ראש כבוד של החברה ומנהיגה הרוחני. בהשפעתו הוצעתי לכהונת יושב ראש. תחילה היתה התנגדות, והיו שטענו, שאני צעיר מדי לתפקיד זה. תוך כדי ויכוח קם אחד ואמר, דבר זה אמנם חסרון הוא כשלעצמו, אבל חסרון זה ילך ויצטמק מיום ליום, וכך נבחרתי פה אחד ליושב ראש, כהונה, בה שמשתי יותר מעשר שנים.

לרשותנו עמד מועדון גדול ויפה. חדר גדול ביותר

נועד לבית הכנסת לתפילה, ללימוד ולהרצאות. חדר אחר שימש לספריה ולקריאה. בו נמצאו העתונים היומיים וכל העתונים והירחונים היהודיים. חדר אחד שימש למשחקים, בעיקר של שחמט. רבים מן הצעירים, בעיקר אלו, שלא היו להם קרובים בברלין, התאספו שם מדי ערב בערב, וכמובן בשבת וביום ראשון.

דאגתי היתה נתונה תמיד לקרב צעירים מיהודי מזרח־אירופה, כדי שלא יארחו לחברה עם הגויים. לשם כך צרפתי אחדים מהם לועד ובאופן זה שתפתי אותם בעבודתנו. שמנו את הדגש על אחוד החברים לחברה מגובשת. וכך ערכנו בקיץ טיולים בכל יום ראשון אחרי הצהרים. בטיולים אלו שתפנו גם את בנות הקהילה, כדי שהבחורים יכירו בחורות מהחוג שלנו, בלבד. פעם בשנה ערכנו טיול גדול בהשתתפותן של כל המשפחות. כמו כן ערכנו נשפים בחנוכה ובפורים, בליל שמחת תורה ועוד. זאת למען ימצא הנוער שמחה וחברה בחוגנו ולא ימשך אחר נשפי הגויים. בתכנית הנשפים נכללו גם ריקודים, כדי למשוך את אלה הרוצים לרקוד. הרב ד"ר ביברפלד, תמך בכל הפעולות הללו, למרות שהוא היה אגודאי וקיצוני מאד.

לחברה זו היתה השפעה רבה והביאה ברכה בכנפיה. כתוצאה מזאת יצאו אל הפועל כמה שידוכים יפים. כל מי שיש לו מושג מהגדלת הפרצה בחומת היהדות בימים ההם, כיצד נשכחו דרכי התורה והמסורה, עד כמה הרבו היהודים להתבולל בגוים בחיי משפחה, ועד כמה נפלו רבים מאחינו הצעירים יוצאי בתים דתיים במזרח אירופה קרבן לדרך חיים נלוזה זו, יבין, שמזיגה זו של חיי תורה בחברה זו הביאה ברכה גדולה ביותר. משום כך מצאה חברתנו תמיכה מלאה מצד החוגים החרדיים. ד"ר ביברפלד בעצמו השתתף תמיד בכל הנשפים ונתן בכך גושפנקא רצויה לפעולותינו.

דרך אגב, כל נשף נפתח בסקירה קצרה על החג ועל

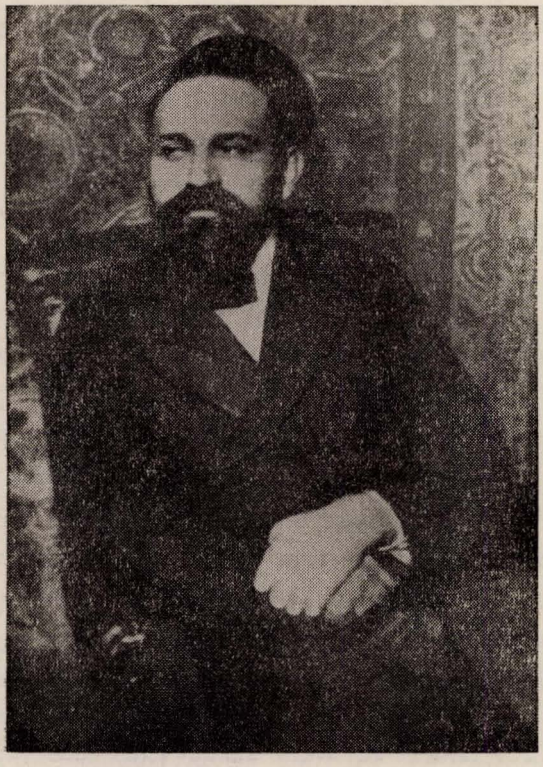
מצותיו. בחצות לילה היינו עורכים הפסקה קצרה ומתישבים בחצי גורן עגולה על ספל קפה ועוגה. בהזדמנות זו הושמעו נאומים אחדים, בהם לקחתי אף אני חלק. בהתאסף קהל נצלנו תמיד את ההזדמנות לדרוש מהם להשתתף בלמודים בקביעות לקיים המצווה של „קביעות עתים לתורה". הקריאה נשאה פרי. והצלחנו להרחיב לאט לאט את מסגרת השיעורים שהתקיימו מדי ערב בערב וביום השבת.

ד"ר ביברפלד לימד משנה, ד"ר מונק — תפילה, ד"ר וואלגמוט — תהלים. ואני — דינים מ„חיי אדם". מלבד זאת הוספתי להגיד שיעור בגמרא.

חברתנו היתה „נויטראלית", היינו, לא היתה קשורה לא בקהילה הגדולה ולא ב„עדת ישראל". אני עצמי הייתי אמנם פעיל במזרחי, אולם שמרתי על הנויטראליות גם בענין הציוני. למרות זאת הצלחתי להקים בשנת 1908 קורס לשפה העברית. הקורס שזכה להצלחה יוצאת מגדר הרגיל, נוהל על ידי אחד הגדולים שבדור ההוא: **המורה והרב ד"ר יוסף קרליבך.** הוא נולד בשנת 1883 בעיר ליבק והיה בנו של **הרב שלמה קרליבך.** הוא היה אחד האישים המרכזיים של היהדות הנאמנה למסורה בגרמניה, ופעל תחילה כמורה בבתי הספר בברלין, בליטא וכן בירושלים (בשנות 1905 — 1907).

הוא היה מחונן בכושר דיבור רב, לימודו והתנהגותו היו מפליאים. תודות לתכונות אלו עשה נפשות רבות והכל העריצו אותו, אין פלא, שהשיעור הזה ללימוד השפה, בו נגע בכל השאלות, העומדות ברומו של העולם, משך קהל רב. כך עלה בידו להשריש חיבה עמוקה לעמנו, לתורתנו ולשפתנו.

לאחר זמן, נתמנה לרב הראשי בקהילות המבורג-אלטונה. וכראש קהילה גדולה מפורסמת זו קידש שם שמים ברבים, שעה שבאו הנאצים לקצור את קציר הדמים והדמע בקהילה הקדושה הזו. הם בקשו לשלוח את אנשי קהילתו למחנה

הרב ד"ר יוסף קרליבך
בירושלים 1905 — 1907

המות ולהשאיר אותו בחיים. אך הרב קם ואמר: „מקומי ביניהם, ובאשר ילכו — אלך". כך הלך הרב לקראת המות עם כל משפחתו יחד עם בני קהילתו. „זכר צדיק לברכה".

האווירה המשפחתית ששררה בחברתנו מצאה את ביטויה גם בליל שבועות ובליל הושענה רבה, שעברו עלינו בלימוד בצוותא. למדנו תורה ומשנה, ובהפסקה ניתנה הרצאה קצרה על מגילת רות. עם עלות השחר עמדנו להתפלל. לאחר מכן נערך קידוש חגיגי גדול.

מפורסמת היתה חגיגתנו בשמחת תורה. התפילה החלה בהשכמה. אחרי הקפות מלוות רקודים נלהבים התכנסנו לסעודה חגיגית, שהוכנה על ידי הבנות. משם הלכנו בצוותא ל„גרנדיר־סטראסה", להשתתף בתפילתם של החסידים ובריקודיהם. מזיגה זו של לימוד רציני ובילוי של שמחה השפיעה מאד על חברינו יוצאי בתים חפשיים. ולא מעטים התקרבו במשך הזמן לחיים דתיים. חלק מהם פנו אלי ובקשוני ללמד אותם תורה בשעורים פרטיים, כדי ללמוד באינטנסיביות. אני נעניתי, כמובן, לכל דורש והקדשתי מזמני לכל צמא לדבר ד' (אין צורך לומר, שלא לימדתי תמורת תשלום). ושמחתי היתה מרובה ביותר, כאשר ראיתי את הפירות שבשלו, כאשר רבים מהם התחילו לקיים מצוות. זכורני מעשה באחד (הנס להמן) שבא אלי ובקשני לעזור לו למצוא מקום עבודה, בו יוכל לשמור את השבת. סדרתי לו משרה בבית מסחרו של דודי משה קנוללר (עליו ספרתי בפרק „הקהילה עדת ישראל"). הוא ביקר אצלי לאחר שנים, כשהיה יושב ראש של הקהילה האורטודוקסית שבשטוקהולם (שבדיה). תלמיד אחר, אף הוא מבית חפשי, עזב את לימודיו במכללה למשפטים והחל ללמוד פילוסופיה ופידגוגיה והיה אחרי כן מורה בבית הספר של הקהילה בלייפציג, בניהולו של הרב ד"ר אפרים קרליבך. „שכר מצוה מצוה".

מורי ורבי ד"ר ביברפלד שמח מאד על הצלחתי. אני כשלעצמי הייתי מאושר, שהוא מצא ענין במעשי. עשיתי הכל כדי לספק את דרישותיו.

והרי דוגמה: בראש השנה וביום הכפורים ערכנו את תפילתנו באולם גדול, כיון שהמועדון לא היה עשוי להכיל כל הבאים. לפני החג בא אלי ד"ר ב' בשאלה: „מי יהיה בעל התקיעה?" כשאמרתי לו, מיהו התוקע, הביע את סרובו המוחלט. אמרתי לו, שאין לנו מועמד אחר. אולם הוא עמד בסרובו והטיל עלי את התפקיד. סירבתי באמתלה, שאיני יודע את המלאכה. אולם הוא עמד בשלו בטענה, כי אוכל ללמוד. נסיתי להתחמק, שאין לי שופר. אבל הוא לא שם לב לדברי וצוה עלי לקנות שופר. שוב נסיתי להתחמק בטענה, שאין לי קול ערב ולא אוכל לברך יפה. אולם הוא לא הרפה ממני ואמר: ברך כפי שתברך. וכך הייתי אנום לבטל רצוני מפני רצונו. קניתי שופר למדתי ותקעתי במנינו ובהצלחה. ולא זו בלבד, אלא שבאותו היום הוספתי לבקר בכמה בתים ותקעתי שם לחולים ולאשה יולדת.

שנת שרותי בצבא

שנה אחת שרתי בצבא כ„חיל מתנדב" (Einjährig-Freiwilliger). כמובן, שלא היה בשרות זה משום התנדבות, ולהיפך, אלא שהללו קראו לו כך. פניתי לגדוד המלך (Garde), תקווה, שלא יקבלו אותי, כיון שהגדוד הזה נחשב ל„נקי מיהודים" (Judenrein) ויפטרוני מהשרות אולם אני טעיתי בחשובי. הם מצאו אותי מוכשר לשרותים (אני לא מצאתי את עצמי „מוכשר" לכך, אולם הם לא שאלו את פי). הבדיקה נערכה בשבת. ודבר זה שימש לי נסיון ראשון בשמירה על יהדותי.

בסוף חבדיקה ערכו פרטיכל והסמל (Feldwebel) דרש ממני לחתום עליו. סרבתי ואמרתי, כי יהודי חרדי אני ואיני כותב בשבת. הסמל, השיב, שמעתה חייל אני ומצווה לעשות ככל אשר יצווה. אולם אני עמדתי בשלי ואמרתי: „לא כן, היום עודני איש פרטי. רק בראשון אוקטובר אהיה לחייל". נוכח עמדתי הנוקשה נכנע הסמל ואמר: „טוב, אם כן בוא מחר למשרדי ותחתום".

נוכחתי לדעת, שעמדה ברורה ועקבית עשויה להשאיר רושם על הגויים. ואף זאת ראיתי, כי הגויים מכבדים יותר יהודים הנאמנים לאמונתם מאשר אלה הרוצים להעלים את קשרם לעם היהודי. פעמים רבות ראיתי, שכל אימת, שהבלטתי את אמונתי, כיבדו אותי הגויים.

למשל, פעם עמדנו בשורה. דברנו זה עם זה. והנה הופיע הסמל וצעק: „אין זה בית ספר של יהודים" (Judenschule). נתתי בו את עיני וכשהרגיש בדבר, פנה אלי ואמר: „סלח לי, ביטוי רגיל הוא זה ולא נתכוונתי כלל להעליבך". פעם בימי התמרונים, לאחר ששהינו במשך כל הלילה בצריפים במחנה צבאי, בקשתי להתפלל. הסברתי לחיילים, שאני עומד להתפלל ולהניח תפילין, שהם סמל לאמונתנו על אחדות הבורא. באמצע התפילה נכנס חייל אחר ובקש לשוחח עמי, עכבו אותו החיילים ואמרו לו: „אל נא תפריע, לוי אומר עכשיו את „אבינו מלכנו" שלו (תפילת הגויים: "Vater unser").

והנה עוד תקרית, המצלצלת אמנם כמעט כבדיחה. עמדנו במסדר לבדיקת הלבוש. הסמל נתן פקודה לחלוץ את החליצה, כדי לראות, אם גם הלבוש התחתון אינו מרושל. הוא עבר מחייל לחייל והגיע אלי. ראה שנושא אני לבוש נוסף מתחת לבגדי (היה זה טלית קטן). הוא השתומם למראה עיניו ושאלני לטיבו של הבגד הזה. אולם אני לא יכולתי לתת לו הסבר מפורט על כך בעמדי בטור, ולפיכך אמרתי,

כי נושא אני את הבגד, כדי ששרוכי הילקוט (Tornister) לא ילחצו על כתפי. „יפה יפה — אמר הסמל — אף אני צריך הייתי לקנות לי דבר כזה".

אולם פעם אחרת נכשלתי. בשבת נערכו תרגילי יריות מחוץ לעיר. ביקשתי את הסמל לשחרר אותי מחובה זו. הוא נענה לבקשתי. במקום זה קיבלתי צו, לבוא בשבת זו למשרדו ולכתוב. כך נפלתי מן הפח אל הפחת.

הקצינים, ששרתו ב„גדוד המלך" היו אצילים (Adlige) והחשיבו את עצמם למיוחסים. למרות זאת התיחס אלי ראש הקומפניא, הויפטמן פון גרולמן, בצורה יפה, הוא ביקש תמיד בתמרונים לשוחח אתי. באותה תקופה היה נפוץ מאד הספר של הסופר האנגלי קרליל (Carlyle) : „גבורים או כיבוד גבורים" (Helden und Helden-Verehrung). בספר זה הובעה הדעה, כי הכל תלוי באנשים בעלי רמה, הגאונים, כישו, משה וכדומה, והם המניעים את גלגלי ההיסטוריה, והם ישפיעו על העם לעשות כרצונם. הוא שאלני פעם אם תמים דעים אני עם הרעיון האמור בספר. הרציתי לפניו בגלוי את דעתי. „לא כן — אמרתי — הם אינם עושים מה שהם רוצים ואף העם אינו מעמיד את המנהיג לפי רצונו. ההשגחה האלוקית שולטת בעולם על הכלל ועל הפרט. ולפי פקודה מלמעלה נעשה הכל. בין אם אנו מכירים בזאת בין אם לאו, הרי נתון הכל בידי שמים". לאחר דומית מה, אמר: „כן, אני מבין".

הואיל והייתי חייל טוב, התעמלתי טוב, ואפילו יריתי בהצטיינות, הוא הציע לראש המחלקה (רגימנט) פרייהר פון שטין (Freiherr ron Stein) להעלותי בדרגה, אבל הלה סרב. ובשולי ההצעה הוסיף בכתב ידו: „החייל לוי אינו מוכשר להיות ממונה על אחרים". ההופטמן עצמו סיפר לי את הדבר. והיטבתי להבין את הענין: חייל בשם לוי אינו עשוי להיות מוכשר. בשעת מעשה לא הבנתי, שגם זה יהיה

פעם לטובתי. בפרוץ המלחמה בשנת 1914 נשלחתי כחייל פשוט – למזרח ואילו כל אלה שעלו בדרגה נשלחו למערב – ורק מעטים מהם חזרו.

ק ל ן

קהילת קלן היתה הקהילה היהודית העתיקה ביותר בגרמניה. היא קמה עוד בתקופת רומי והיא נזכרת בתעודות מהמאה הרביעית.

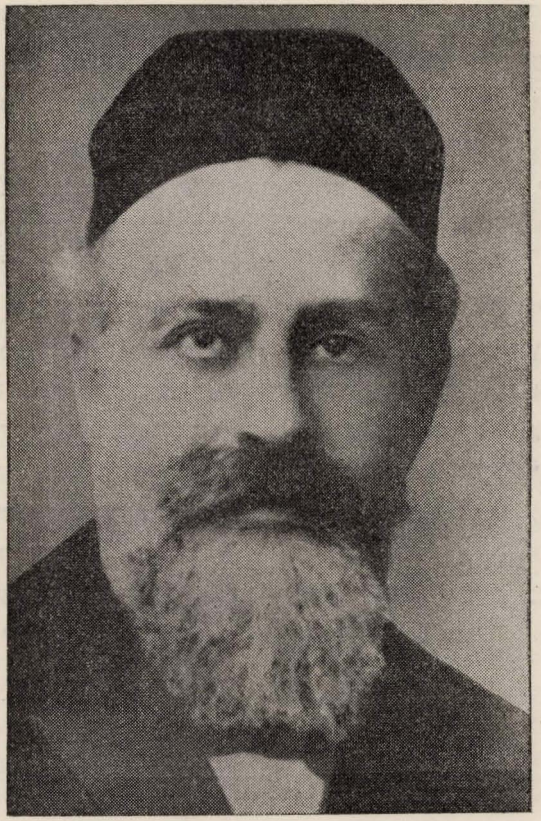
בקהילה זו עברו עלי שנתים: 1909 – 1910. קהילה זו היא בעלת צביון שונה מזו של קהילת קטוביץ. היא קהילה מערב־גרמנית טפוסית ודומה היתה ביותר לקהילת פרנקפורט, ממנה קיבלה השפעת רבה מאד. בעצם היו בקלן שתי קהילות: קהילה כללית וקהילה אורטודוקסית. בקהילה הכללית היה בית כנסת ליבראלי (עם אורגן) ברחוב רון (Ronn-Strasse), וכן בית כנסת קונסרבטיבי (בלי אורגן) בבנין עתיק ב„גלוקנגאססה" (Glockengasse). הקהילה האורטודוקסית „עדת ישורון" בית הכנסת שלה היה ברחוב „סט. אפרן" (St. Apern) ובראשה עמד **הרב ד"ר עמנואל קרליבך** (1879 – 1936), אחד מבניו של **הרב שלמה קרליבך בליבק**. הוא עמד על רמה גבוהה מאד, נואם בחסד עליון ומורה מצוין. הוא ניהל גם את הסמינר האורטודוקסי למורים והצליח לפתח את המוסד ולהעמידו על רמה גבוהה. מלבד זה היה בקלן עוד בית כנסת אורטודוקסי של חברת תלמוד תורה „הוהן סטאופן־רינג" (Hohenstaufen Ring). אשה עמד

הרב ד"ר בנימין וואלף, היושב היום בפתח תקוה. ומובן מאליו ששני מוסדות אלו התחרו זה בזה. אני נהגתי ללכת לשני בתי הכנסת. בעדת ישורון התפללתי ובחברת תלמוד תורה השתתפתי בשיעור גמרא. לשיעור זה, שלימד הרב ד"ר וואלף, באו גדולי תורה, כגון מר אברהם דינר (אחיו של הרב הראשי של קהילת אמסטרדם) ומר מיכאל מונק (אחיו של הרב מונק בברלין).

גם בקלן התמסרתי לחינוך הנוער. היו שם שלוש חברות לנוער. אחת בתוך חברת „תלמוד תורה". שניה חברה של בנות, שנקראה בשם „לויית חן" וחברה שלישית, חברת „תושיה", שנמנו עליה צעירים מיהודי מזרח־אירופה. בשלשתן לקחתי חלק פעיל.

פעם הרציתי הרצאה בתלמוד תורה. היתה זו הרצאה פומבית, שהשתתף בה קהל רב אנשים ונשים. נושא ההרצאה היה: Theodicee בעית „צדיק ורע לו, רשע וטוב לו". הביטוי לקוח מהשפה היונית. אלוקים־theos; צדק־dikaia כלומר „צדקת ד'". בבואי להסביר את המושג אמרתי, שאין הביטוי ניתן להתרגם כל צרכו במלה גרמנית אחת ויהא צורך להרחיב את הדיבור, כדי להסבירו, כי כל פירוש מילולי אינו הולם את התוכן. משל, למה הדבר דומה? אמרתי: לאשה. הנה האשה היפה לא תמיד הטובה והאשה הטובה לא תמיד היפה. וכך גם בתרגום. התרגום היפה לא תמיד טוב הוא; והתרגום הטוב לא תמיד הוא יפה. הרגשתי מיד, שדברי לא היו במקומם. היושב ראש, ד"ר וואלף, הראה מיד את אי־שביעות רצונו, מיד לאחר שסיימתי נזף בי; „הדרשה היא אמנם יפה ביותר. אבל המשל על האשה לא היה במקומו.

גם בחברת הבנות „לויית חן" נהגתי להרצות מדי פעם בפעם. (לפעמים הרצו שם גם מר גוט וד"ר שטרן, מורים שבסמינר למורים). רוב הבנות באו מהקהילות הקטנות

הרב ד"ר עמנואל קרליבך
רב בקלן

הרבות במחוז „ריינלנד" (Rheinland) ועבדו בבתי מסחר בקלן. בצהרי כל שבת התקיים שם שיעור. במשך השנתים ששהיתי בקלן, נאמתי על שני נושאים: **פרקי אבות** — על השקפות היהדות (שיעור זה שימש יסוד לפירושי על פרקי אבות", ממנו יצאו כבר שבע מהדורות). **ומצוות הנשים** — הסבר יותר מפורט על מצוות הנשים.

דבר מעציב כשלעצמו היה היחס שבין יהודי קלן ליהודי מזרח-אירופה. בעוד שבברלין ובקטוביץ שררה אחדות לבבות בין אלה, הרי כאן לא היה כל קשר חברתי ביניהם. לפיכך נאלצו יהודי מזרח-אירופה לחקים להם בית כנסת משלהם. וגרוע מזאת. אף הנוער נאלץ לייסד לו חברה משלו, היא החברה „**תושיה**". הצטרפתי לחברה זו, כדי להפגין את אי השלמתי עם מעשה המקומיים בהקמת תרים בין אחים. עזרה רבה הושטתי להם בארגון החברה כראוי ואף החילותי ללמד שם שיעור, עד שאמרו עלי בקלן, שאני נמנה על יהודי מזרח-אירופה.

אולם התנהגות זו לא היתה נחלת הכלל בקהילת „עדת ישורון". היו בה גם אנשים טובים ביותר.

הרופא ד"ר אנסלם אוקס

בראשונה מחובתי להזכיר את ראש הקהילה, **הרופא ד"ר אנסלם אוקס** (1861—1944) (אביו של הרב ד"ר דוד אוקס בתל אביב, ההולך במידותיו של אביו ועשה לו שם טוב ביישוב ארצנו כמפקח על בתי הספר הדתיים הגבוהים כאן).

הרופא ד"ר אוקם היה מכובד ואהוב על כל אנשי הקהילה, באשר היה בעל מידות נדיבות. וכאן עלי לציין דבר שקנה בו את עולמו. הוא קיים במלואה את המצוה של הושטת עזרה לנצרך. הוא לא הסתפק בטיפול רפואי חנם בעני, אלא כיבד אותו באופן כזה, שלא ירגיש עצמו כאדם נחות דרגה, הפושט יד ומקבל סעד ועזרה סוציאלית. וכך היה נוהג: בהכנס חולה רגיל, הושיבו בחדר ההמתנה, למען ימתין עד הגיע תורו. אולם אם נכנס עני לדירתו, לקחו הרופא מיד והושיבו ליד חדר עבודתו, כדי לטפל בו מיד בלא המתנה כל שהיא, כאילו הוא אדם מכובד ביותר. ואף בביקורי הבית שלו לא הבדיל בין חולה בתשלום לחולה חנם. מכאן אפשר ללמוד, שלא העזרה עצמה בלבד עיקר, אלא חשוב מאוד, כיצד להושיט העזרה. „זכר צדיק לברכה".

יוסף הארט

נייחד מלים מעטות על אדם בעל אופי ישר וטוב לב, **מר יוסף הארט**. איש שקט היה ונעים ושימש מורה בסמינר למורים, בהנהלתו של ד"ר עמנואל קרליבך. הוא השתתף בשיעור לגמרא, שאני לימדתי, והייתי קשור עמו בקשרי ידידות הדוקים.

מראהו החיצוני היה מוזר. עיניו כחולות שערותיו בלונדיות. בכל חזותו דמה לגרמני. ואכן שמעתי, כי הוא נולד לאשה יהודיה מושחתת ולגוי שיכור. הרב ד"ר קוטק מהמבורג פ.ד.ה לקח את התינוק עם הולדו לביתו וחינך אותו. התינוק לא ידע את מוצאו ולא הכיר כלל את אביו.

הוא הצטיין בטוב לב, שמר מצוות באמונה והיה בעל טוב לאשתו, לבנו ולבתו, שאף הם הלכו בדרכיו.

כששמעתי דבר זה נזכרתי מה שקראתי בספרו של האנגלי סמיילס (Smiles) : „האופי". מחברו של הספר היה כומר בבית כלא באנגליה. ומתוך נסיון רב בטיפול של כ- 5000 אסירים, מהם פושעים חמורים ואף רוצחים, בא לכלל דעה, שאין התורשה פועלת בתכונות רוחניות אלא בדברים גופניים בלבד. ואכן, כשרוצים שתכונה מסוימת לא תעבור לילד יש להפריד אותו מהאם מיד עם היולדו, שכן יום אחד בלבד אף הוא מזיק. התינוק יונק מאמו לא את החלב בלבד אלא גם האופי: כשמפרידים את הילד מהאם אחרי חודש, למשל, מאוחר כבר, שכן גרעין מסוים כבר טבוע בו והוא ימשיך לצמוח מעתה ולגדול. כך עשוי להיות שילדי פושעים עלולים אף הם ליהפך לפושעים. לפיכך מייעץ סמיילס, להיזהר מאד שלא לדבר בפני תינוק דבר רע או להתקוטט בפניו ויהא אפילו תינוק מונח ישן בעריסתו, שכן לומד התינוק בשעותיו הראשונות ובימיו הראשונים פעולות רבות כשתיה, נשימה, הרגשה, ראיה ועוד ועוד. אחרי כן לומד הילד באיטיות יתר. תורה זו, תורה פסיכילוגית מודרנית היא, אך היסוד הזה נאמר כבר בתהלים (ח, ג): „מפי עוללים ויונקים יסדת עוז". יתר על כן. אפילו לפני הלידה רצוי לשמור על הטוב, הן במעשה והן בדיבור, שכן „אפילו עוברים שבמעי אמן אמרו שירה" (סוטה ל:). כשהורים רבים ביניהם בפני תינוק המוטל בעריסתו, אין להם להשתומם, אם הילד יתפתח בצורה לא טובה, שכן כל פעולה הנעשית בקרבתו ותהא הפעוטה ביותר, נקלטת עמוק בנפשו ומשפיעה על עיצוב אופיו. לכן רצוי להתנהג בפני התינוק בצורה טובה ביותר, למען יתרשם מדברים טובים בלבד. כן יובן הדבר המסופר בירושלמי יבמות א, ו: „אמו של רבי יהושע היתה מוליכה עריסתו לבית הכנסת, שיתדבקו אזניו בדברי תורה".

ורבי יוחנן בן זכאי היה מהלל כל כך את מעשה האם עד שאמר: „רבי יהושע, אשרי יולדתו" (משנה אבות ב, ח). וכן מסופר: „מעשה וילדה כלתו של שמאי הזקן ופיחת המעזיבה וסיכך על גבי המיטה **בשביל הקטן**" (משנה סוכה ב, ח). וכבר נאמר בתורה (דברים לא, יב־יג): „הקהל את העם, האנשים והנשים **והטף. ובניהם, אשר לא ידעו ישמעו וילמדו** ליראה את ד' אלקיכם". (ראה הדברים בפרטות יתר בספרי „יסודות התפילה", פרק „חינוך הקטנים").

התפתחותו של מר הארט משמשת דוגמה בולטת ביותר לאמור. הרב ד"ר קוטק קנה את עולמנו בשעה שלקח אליו את התינוק (ראה עבודה זרה י"ז). בתו של ד"ר קוטק היתה אשתו של מורי ורבי ד"ר משה אורבך, המתגורר בתל אביב, איש נודע כדמות דגולה ומוכר בכל היישוב שבארץ כאחד מגדולי הדור. כמורה וכמחנך, כמנהל וכמפקח אהוב הוא על כל תלמידיו, בגרמניה ובארץ. עוד בשנת 1909 עלה לארץ, ליסד את בית הספר „נצח ישראל" שבפתח תקוה. לא זו בלבד, שבעל ידיעות רחבות הוא, אלא אף מחונן באופי נפלא. כל הופעתו אומרת הרמוניה בלא סייג. מתגאה אני, שאף אני נמנה על חבר תלמידיו הרבים. למדתי אצלו, כשהיה עוד סטודנט בברלין ותלמיד בסמינר של הרבנים מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר (שבו היה אחרי כן מרצה). זכורה לי עדיין הסוגיא שלמדנו („רוב וקרוב"). גם היום רבה שמחתי בהיפגשי עמו מפעם לפעם ונהנה מהדר אישיותו.

נשוב אל מר הארט. הוא היה אדם חרוץ ושקדן וכל שאיפתו היתה להתקדם. שמעתי, שאחרי שנפרדנו, הוסיף והשתלם באוניברסיטה, רכש לו את התואר „דוקטור" ונעשה למורה אקדמאי בגמנסיה היהודית, שנוסדה אחרי כן.

ד"ר פנחס בנדיקס

ואחרון אחרון חביב: **החימאי ד"ר פנחס בנדיקס.** הוא היה בעל שכל בהיר ונחשב בשעתו ללמדן הגדול ביותר בקלן. איש מוזר היה מכל הבחינות. כבר ראשית דרכו היתה בלתי רגילה. הוא נולד לאיש עשיר בקלן, בבית חפשי לגמרי. בן יחיד היה להוריו ובהיותו סטודנט בברלין התחוללה מהפכה בקרבו. התחיל ללמוד תורה, גמרא וכו'. ותודות לשכלו המפותח השיג בזמן קצר יגיעת למוד של שנים מספר. כשהכרתי אותו בקלן, היה כבר לא למדן גדול בלבד, אלא אף בקי גדול ובעל ידיעות רחבות בכל תחומי היהדות.

הוא סיפר לי, כי כאשר למד בברלין והתקרב החופש הגדול, כתב להורים, שישוב הביתה בתנאי, שהוא יביא מבשלת יהודיה חרדה, אשר תטהר את המטבח מכל כלי הטרפה. ההורים מלאו כל מבוקשו מבלי לשים לב להוצאות המרובות באשר הם היו עשירים מאד. כך חולל בנדיקס מהפכה גם בבית הוריו.

מעולם לא ראיתי אדם, שדקדק במצוות המפורשות בשולחן ערוך, כפי שעשה זאת בנדיקס. הוא היה ישן בסוכה, והראה על המשנה (סוכה ב, ד), שלפיה מצוות שינה בסוכה גדולה יותר ממצות אכילה בסוכה שכן „שינת ארעי" חוץ לסוכה אסורה ואילו „אכילת ארעי" מותרת. והברייתא (סוכה כו.) מנמקת, למה „שינת ארעי" אסרה? „גזירה שמא ירדם ויישן קבע". והנה אמרה התורה (ויקרא כג, מב): „בסוכות תשבו שבעת ימים". ובמשנה (סוכה ב, ט) פרשו: „כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו ארעי" — „תשבו" כעין תדורו" (ברייתא סוכה כח:) (ראה או"ח תרנט, ב). והואיל ולפי דין זה סוכה שאין בה מקום לינה פסולה, לא אכל בנדיקס בסוכה, שלא היה בה מקום לינה.

אמנם התירו האחרונים לישון מחוץ לסוכה בגלל האקלים הקר שבארצות הצפון (ראה רמ"א שם), אבל בנדיקס החמיר על עצמו. בגרמניה היו רק מעטים שהחמירו על עצמם בענין זה, כגון רבי עזריאל הילדסהיימר, שישן בסוכה בכל חג הסוכות עד יום מותו.

כשם שמוזרים היו ימי חיי נעוריו, כך מוזרים היו כל ימי חייו. נהגתי לבוא אליו בערבים. בהכנסי לחדרו לא ראיתי דבר. החדר היה מלא עשן. לאט לאט הסתגלו עיני למצב עד שהבחנתי באדם בעל זקן ארוך יושב ומקטרת גדולה תקועה בפיו ופולט עשן, המתפשט על כל פני החדר. הוא ערך לי תמיד קבלת פנים נלהבת. נהגנו ללמוד שעתים רצופות. דרכי לימודנו שונות היו, ש„אין שני נביאים מנבאים בסגנון אחד" (סנהדרין פט.). אף כאן היה דייקן. הוא דקדק בכל מלה. גם ברש"י העמיק לרדת לדעתו, שכן אין מלה מיותרת. כל מלה אומרת: דרשני, וכך גם נהג בלימוד התוספות. בחריפות נדירה ניתח כל דבר ודבר. בשל שיטותינו השונות נתפתח בינינו בכל שעור וויכוח ער. אחרי הלימוד שחקנו שחמט. בשבת אחר הצהרים גם למדנו יחד, אלא בשבת היה החדר נקי מעשן ואפשר היה להכיר את הריהוט בחדר. הרהיטים היו ישנים ביותר, שעברו אליו בירושה מההורים.

דייקנות ועקביות, אלו השתים חתמו חותמן על כל מעשיו ומחשבתיו. כך, למשל, לא נכנס לבית הכנסת של החרדים „עדת ישורון", מפני שהרב ד"ר קרליבך לבש „טאלאר", שלדעתו של ד"ר ב' היה בזה משום חוקת הגוים. בימות החול התפלל בבית הכנסת של יהודי מזרח-אירופה, שהיה בסביבתו ובחגים הלך למנינו של ד"ר וואלף, שהיה רחוק יותר. פעם ראיתיו בחול המועד סוכות רוכב על אופנים למנין של ד"ר וואלף. התמונה היתה מוזרה ביותר, אפילו מצחיקה. הוא חבש צילינדר לראשו, נעל מנעלים גבוהים,

מכנסיו נתונות במנעליו ולולבו בידו. כך עבר על פני רחובות העיר, בלא להתחשב, מה יאמרו האנשים.

הוא אהב לרכב על אופנים, לא לצורך עבודתו בלכתו לבית החרושת בלבד, אלא אף לשם טיול. ערכנו יחד טיולים רבים באופנים. בקיץ עם השכמת הבוקר נסענו זה ליד זה בסביבה היפה שלאורך נהר הריין ושוחחנו על בעיות שונות והחלפנו דעות. כך נתלבנו השקפותינו נתקרבנו מאד זה לזה ונעשינו ידידים טובים. לאחר הטיול חזרנו להתפלל שחרית בצבור בבית הכנסת.

והרי עוד מעשה מוזר. בשבתו באבל, באו אליו הרב קרליבך והרב וואלף ובקשו ללמוד משנה בימי האבל בביתו. הוא פטר אותם באמרו, שהענין כבר מסודר. לאחר מכן הוא הטיל עלי את התפקיד. סרבתי להסיג את גבולם בטענה, שרק „במקום שאין איש השתדל להיות איש", אבל במקום שיש רב — או אפילו שנים — אז מגיע הכבוד לרב. הוא רגז לשמע תשובתי ודרש ממני בתוקף למלא רצונו. „בביתי אני קובע את הסדר", אמר. וכך נאלצתי לעשות דבר נגד מצפוני. אחרי שנתים, מלאי התרשמויות וחוויות, חזרתי לברלין.

במלחמת 1914—1918

ארבע שנים שירתי בחזית המזרחית, בעיקר ברוסיה. אין בדעתי לספר כאן על מהלך הקרבות וכדומה, אלא ברצוני לתאר, כיצד נראו הדברים בעיני מנקודת מבט יהודית ומה עבר עלי כיהודי.

הקושי שבחיי המלחמה לא היה נעוץ בסכנות ובצרות הרבות החולפות על הלוחם. עיקר הקושי נעוץ היה בעצם

החיים בין חיילים. טבעי הדבר, שחייל המצווה על הרג, רצח, שוד, ביזה וגזל, יורד מטה מטה ושוקע בגסות והפקרות. הוא חי למען האינטרס העצמי שלו בלבד וכל הסובב אותו אינו נוגע לו ומתיחס אליו ב„לא איכפתיות".

אולם אין, כמובן, להכליל הכללות ולומר, שהכל כך. הכרתי חיילים רבים שקטים, שלא הרעו את מעשיהם, אבל הכרת פניהם ענתה בהם, שסולדים הם מגסות הרוח של הסובבים אותם וכי מעשיהם מדכאים אותם. אולם כך דרכה של פסולת, שצפה היא ועולה למעלה. דווקא היו אלה הגרועים שבהם השולטים במחנה ובהתנהגותם הרעילו את האווירה הכללית.

באותם הימים מצאתי עוגן הצלה לנפשי בהתעסקות במצוות ד'. בטרם יצאנו לחזית נאמר לנו הדין הידוע, שבמקום סכנה הותר הכל. מותר לחלל את השבת, מותר לאכול טריפה וכו'. אולם עצה זו אולי מצילה מסכנת הגוף בלבד, אבל סכנת הנפש במקומה עומדת. פריקת עול מצוות מקילה לנפש ליפול בפח התאוות הרבות, המביאה הפקרות בעקבותיה. השתדלתי, איפוא, עד, כמה שאפשר לקיים מצוות. יתר על כן. כל מצוה שהיה בידי לקיים, קיימתיה בכוונה מרובה. כך מצאתי משקל נגדי להשפעת ההפקרות. דברי המשנה היו תמיד לנגד עיני: „כל המקבל עליו עול תורה מעבירין ממנו עול מלכות" (משנה אבות ג, ח). השתדלתי, איפוא, לקיים שלושה דברים אלה: **תפילה, אכילת כשר וקיום שבת.**

בטרם יצאתי דאגתי להשלים את הציוד המלחמתי בסידור קטן ותפילין קטנים, והם מצאו מקומם בחגור בכיס המיועד לכדורים. בכיס הימני נשאתי את הכדורים, ואילו בכיס השמאלי הכנסתי הסידור והתפילין. כדורים — להגנה מפני „האויב" החיצוני וסידור ותפילין — להגנה מפני „האויב" הפנימי.

בדרך כלל לא הכבידה התפילה. אם כי – למשל בשעת קרב ממושך – התפללתי רק את התפילות העיקריות. להניח תפילין היה כבר קשה יותר. למרות זאת הצלחתי במשך שרותי במלחמה להניחן. לפעמים לא היה בידי אלא להניח תפילה של ראש בלבד – תחת הכבע, לשם אמירת שמע. ויש להדגיש, שמעולם לא השפיעה עלי התפילה בבית הכנסת בקהל רב ליצור התרוממות־רוח רבה כל כך, כהנחת תפילין זו במהירות ובחפזון במלחמה.

בימים ההם הרגשתי את דברי דוד המלך: „קרבת אלקים לי טוב" (תהלים עג, כח). לעומת זאת היתה קשה ביותר – כמעט בלתי אפשרית – שמירת השבת. ידעתי, שבזכירה בלבד אין כל ערך. יש צורך להשלים את הזכירה בשמירה, שכן „זכור ושמור בדבור אחד נאמרו" (מכילתא). ורק „זכירה" מושלמת ב„שמירה" מאפשרת ל„קדשו". והתורה עוד מדגישה ואומרת: „זכור אל תשכח" (דברים ט, ז) „זכור" אבל „אל תשכח" – גם לקיים.

בתוקף תפקידי הייתי מזכיר ונאלצתי לכתוב פקודות מדי יום ביומו ולא יכולתי להשתמט מלכתוב בשבת. משום כך החלטתי לכתוב – בשעת חירום – ביום השבת ביד השמאלית (עוד בימי נעורי היתה לי נטיה לכתוב ביד השמאלית). מובן שכתב ידי השמאלית היה משונה ושלישו של המפקד (Adjutant) השתומם למראהו. אמרתי לו, שמתוך הרגל כותב אני ביד ימנית וביד שמאלית לסרוגין. כשהבאתי לפניו פעם בשבת פקודה כתובה ביד שמאלית לחתימה, אמר לי: „מפליא, שדווקא ביום השביעי כותב אתה ביד השמאלית". אז גליתי לו את כל האמת, הוא שחק אבל הבין לרוחי.

והנה נתעוררה בעיה אחרת. לאחר הליכה רצופה של יום ולילה, נתבלבלו החיילים ולא ידעו עוד, איזה יום שבת הוא. אני הקפדתי לשמור זכירת כל יום יום, אלא פעם קרה,

שאף אני שכחתי ולא ידעתי באיזה יום בשבוע עומד אני. הששתי מאד, ולא ידעתי לצאת מן הסבך הזה ולקבוע אימתי יחול יום השבת. זכרתי שהגמרא דנה בדיני העובר במדבר ושכח, אימתי יחול יום השבת. כשלמדתי את הסוגיא חשבתי את הדבר לבלתי אפשרי. אולם הנה בא אצלי הדבר והפך למציאות. נתמזל לי מזלי ולאחר השתדלות מרובה מצאתי חבר, שזכר את התאריך המדויק ואת יום השבוע.

עוד בימי המלחמה הראשונים נזדמן לי להבליט את יהדותי ברמז די ברור. באה פקודה, שכל המשרתים שרות סדיר חד־שנתי (Einjähringe) יצאו לקורס השתלמות לקצינים. הייתי שבע רצון בתפקידי כמזכיר ולא רציתי לצאת לקורס. ראש הגדוד, שהיה יהודי מומר (פעם אמר לי שאביו היה כבר מומר), אמר לי שחייב אני לצאת לקורס. אמרתי לו, שאינני מוכשר להיות ממונה על אחרים. „מנין לך זאת"? שאלני הלה. סיפרתי לו את המעשה בראש הרגימנט שאמר כך וכתב מפורש: „החייל לוי אינו מוכשר להיות ממונה על אחרים". הוספתי ואמרתי, אם בימי שלום כך, בימי מלחמה על אחת כמה וכמה. הוא הבין יפה לרמז ועזבני לנפשי. כך נשארתי חייל פשוט. גם זו לטובה.

קרב על יד טננברג

עד מהרה הגיעה פקודה להתקדם, לעבר החזית. הלכנו מעתה כמעט ללא הפסקה, יום ולילה, לילה ויום. נקטנו בטכסים מלחמתי של עקיפת האוייב ולמחצו מהעורף. קרב זה נודע אחרי כן בשם **טננברג**.

הליכתנו נמשכה ימים עד שההליכה הפכה לנו לטבע. באורח אוטומטי הורגלנו להניע רגל זו אחר זו וכך הלכנו במהירות גדולה ביותר. מהלכנו המהיר היה בעוכרינו, שכן לא הצליחו הספקים להדביקנו ולהביא לנו אוכל. עד מהרה אזל הלחם ומנות הלחם צומצמו. בעצם הימים הללו חל ראש השנה. אך כל אותו יום עבר עלינו בהליכה מרובה ובמאכל מועט. אמנם נשמעו תקיעות מלחמה, מלוות הריגה, שוד וגזל. אולם תקיעת הגאולה היתה רחוקה ממנו. געגועים לחיי השלום רבו, כל חפצי היה לשבת ביום זה בין אחי בני עמי. יום הכפורים ממשמש ובא, אך במצבנו לא חל כל שינוי. לא ידענו בימים ההם אלא הליכה בלבד. החיילים קיבלו כל יום מרק בתוספת של קצת בשר. אני כשלעצמי לא אכלתי מאכלים אלו. הסתפקתי בלחם המועט, שהיה בידי. החלטתי לצום על אף כל הקשיים. ומאושר מאד הייתי, שעלה בידי לקיים את הצווי: „ועיניתם את נפשותיכם". ביום הכפורים לא הגיע לחם לגדודנו ונאלצתי לשבור את רעבוני לאחר הצום הקשה בפרוסה קטנה בלבד. באותה שעה נזכרתי בבדיחה הידועה באותו בחור, שסעד על שולחן רבו שלוש פעמים בשבוע מלבד יום השבת. בשני ובחמישי נהג הבחור לצום. אמר אותו הבחור, שאלמלא ימי הצום, היה גווע ברעב.

רצוני החזק, לעמוד בנסיון ולא לאכול מאכלות אסורות, יצר בקרבי ספוק נפשי רב. ולא עוד אלא שגם עזר לי להתגבר על הדיכאון הנפשי שהייתי נתון בו בשל המצאי בין גויים חסרי תרבות.

פתאום בקע בעיני ניצוץ של אור. פעם נצטווינו לחדול מלכת ולהקים מחנה למנוחה בשדה. השדה היתה כולה זרועה שיחים גבוהים (Ginster Büsche). החיילים מהרו להכין להם מקום לינה בין השיחים, אך הנה עלה רעיון במוחי: הרי עומדים אנו בפרום חג הסוכות, אקים לי כאן סוכה. אמנם זכרתי את המשנה (בפרק ראשון של מסכת סוכה) האומרת:

„החוטט בגדיש לעשות בו סוכה, אינה סוכה", אולם חז"ל מצאו דרך להתגבר על הקשי הזה: לגזור את הענפים ולסדרם מחדש למעלה לשם סכך, כדי לקיים: „תעשה לך" — ולא מן העשוי". לא הרביתי לחשוב והחילותי מיד בבנין הסוכה. מדדתי שטח של שבעה טפחים על שבעה. החילותי לגזור את הענפים ולסכך את סוכתי בגובה של עשרה טפחים. בחגורתי נשאתי תמיד סכין ארוכה, שאני עצמי לא ידעתי משום מה אני נושאה. עתה נתחוור לי הדבר: השגחה עליונה היתה זו, שאוכל להקים לי סוכה כדין וכדת. היתה זו הפעם הראשונה והאחרונה שהשתמשתי בה. עד מהרה עמדה סוכתי, הכשרה למהדרין, על תלה. שמחתי היתה גדולה מאד. הנה אוכל הפעם לקיים גם מצות לינה בסוכה. מה נאה היתה סוכתי! שאלתי את עצמי, כלום אפשר לעשות סוכה יפה מזו בשעת מלחמה במחנה של גויים?! בינתים התבוננו החיילים במעשי והשתוממו על יפיו. עד מהרה החלו חיילים רבים לחקות מעשי וחששתי, שמא יקום עוד מעט כאן בשדה, מחנה של סוכות.

אך הנה נתבדו כל תקוותי וכל יגיעי היה לריק. שעתיים לפני התקדש החג הגיעה הפקודה, לעזוב את המקום ולהמשיך בדרכנו. עמדתי לפני סוכתי וקשה היתה פרידתי ממנה. הנה זימן הקב"ה לידי אפשרות לקיים מצות סוכה וכלום אלך מכאן בלא לקיים את המצוה? הפכתי בדבר ומצאתי מוצא מן הסבך. ידעתי, שלפי ההלכה אין אומרים ברכה מיוחדת על עשית הסוכה, אלא כוללים אותה בברכת „לישב בסוכה" שלפני הסעודה. אולם נזכרתי, שיש דעה בירושלמי, שיש לברך על העשיה: „לעשות סוכה". חשבתי בלבי, הנה איני רואה כל אפשרות לברך ברכת „לישב בסוכה", וסוכה זו הרי עשיתיה לשמה. הבה אברך, איפוא, ברכת „לעשות סוכה" ואצא בזאת ידי חובתי. לא היה

בידי לשאול שאלת חכם ועשיתי כאשר אמרתי. בירכתי את הברכה בכוונה גדולה כל כך, שאיני זוכר, אם ברכתי אי פעם בימי שלום בכוונה כזו. אני מקוה, שברכתי לא היתה לבטלה. אפשר, שקיימתי את מאמרם של חז"ל: „מצוה הבאה לידיך, אל תחמיצנה".

היריה הראשונה

אמנם החלטתי שלא לספר על מהלך הקרבות עצמם, אולם על מומנט מסויים רוצה אני להתעכב.

היה זה כאשר הגיעה הפקודה לירות בפעם הראשונה במלחמה זו. גדודנו הקטן השתרע על גבעה, העמק ממולנו היה מלא וגדוש חיילים רוסים, שהלכו והתקרבו לקראתנו. אין ספק שהיה בידם לחסל אותנו כליל. והנה באה הפקודה לירות (Schnellfuer) במהירות גדולה עד כמה שאפשר.

לאחר הקרב הייתי, מדוכא מאד. כלום לא נברא האדם אלא כדי לבנות את העולם „לעבדה ולשמרה" (בראשית ב, טו)? והנה לפניך הרס וחורבן. ואני, על כרחי מוכרח להשתתף במלחמה ו„לסייע בידי עוברי עבירה". אולי אף אני המתי אדם? אמנם יריתי באוויר, אולם שמא פגעו הפגזים באדם אי שם?...

„לא תרצח" — חלפה מחשבה במוחי — בני אדם הם, מעשי ידיו של הבורא, אסור לירות. אך הרי שעת סכנה היא זו, ו„הבא להרגך, השכם להרגו". מחשבות כהנה וכהנה חלפו במוחי. אולם הזמן היה קצר מאד להרבות במחשבה, יש לפעול במהירות. אולי יציל אותנו הדבר. יריתי. אך ראה דבר פלא. הרובה נטה כאילו מעצמו כלפי מעלה, ויריתי — באוויר. כך המשכתי לירות ולא יכלתי להשלים בנפשי לירות באדם.

חוויות בליטא

עברנו את קנרר ווייכסל ופלשנו לרוסיה (מחוז ליטא), והנה בקע שוב ניצוץ של שמחה. נכנסנו לכפר קטן בשם מרץ (Merecz) שהיו בו יהודים ליטאים. המחזה שנגלה לעיני עם כניסתנו לכפר לא יסור מזכרוני לעולם. לפני בית עץ קטן עמד יהודי עם ילדיו המרובים, לבושם העיד בהם שעניים מרודים הם. עמד האב והשקה את ילדיו חלב מבקבוק שבידו. לפתע, כשעברתי, ראה אותי והביט בי. „יהודי אתה?", שאלני. כשעניתי בחיוב, קרא לעומתי: „אל נא תעבור, בוא הנה", והושיט לי את הבקבוק ובקשני לשתות. הייתי צמא מאד, אך סרבתי לקחת את החלב מידו מתוך הנחה, שיחסר לו חלב לילדיו. הרי סעודה שאינה מספקת לבעליה היא ואסור ליהנות ממנה. „תודה — אמרתי — לא חסר לי דבר" ונתרחקתי מיד מן המקום. פגישה זו שלא ארכה אלא שניות ספורות בלבד הטביעה בי רושם עמוק מאד. הנה מצוי אני בין הגוים ולעומתנו יהודי פשוט ועני. וודאי בזזו הקוזאקים את כל אשר לו בטרם נכנסנו לעיירה. ולבטח יבוזו החיילים הגרמנים את השארית הנמצאה. למרות זאת, בהכירו יהודי בשורותינו בקש לתת לו את כל המצוי בידו, ולא נתן לבו, במה ירווה את צמאון ילדיו הצמאים והרעבים. הכנסת אורחים כזו, כלום אפשר למצוא דוגמתה? אמנם גם יהודי גרמניה פורסים מלחמם לדל ואפילו ביד רחבה אלא שבעוד שהללו נותנים רק מהנותר בידם מכדי מחיתם, הרי יהודי ליטא מוכנים לתת אף את פרוסת לחמם האחרונה. איזו אמונה חזקה בד' „המוריש ומעשיר"! כך נזדמן לי להכיר כבר בפגישה הראשונה את דמותה המוסרית הגבוהה של היהדות הליטאית.

באותה שעה נשכחו ממני כל הצרות והדאגות. נסים רבים נתרחשו עמדי. והנה ראיתי עין בעין את המציאות של

„הליכות עולם לו" (חבקוק ג, ו) — לקב"ה. לא היתה זו אלא שרשרת „מקרית", של מאורעות, אך אני ראיתי את החוט השני החרוז בהם והוא ההשגחה האלוקית המסתתרת מאחוריהם.

בנס ממש נתמניתי למזכיר הבטאליון (הגדוד הגדול). ב„מקרה" חלה המזכיר הותיק ונאלץ לעזוב את משרתו. אני הסתובבתי באקראי בסביבת המטה, כי אמרתי, שמא תבוא הצלתי ממקום זה, ותקותי לא נתבדתה. שלישו של ראש הגדוד יצא לקראת קבוצת קצינים ושאל, אם יש ביניהם איש היודע לשרטט מפה על מערכת המלחמה שתכלול את עמדותינו ואת עמדות האויב? המפקדה העליונה נזקקה באופן דחוף למפה מעין זו ובמטה לא היה איש שהבין בדברים אלה. ב„מקרה" שמעתי על הדבר והצעתי את עצמי לבצע את המלאכה. כששמע השליש על השכלתי הגבוהה, פקד להעבירני מיד למטה ולהושיבני במקומו של המזכיר. ניתנה לי דרגת „סמל" והוכנסתי למטה. ישבתי מיד לשרטט את המפה, בה ציינתי את כל העמדות. הכל הביעו את שביעות רצונם. מעתה הטילו עלי את כל העבודה המשרדית של מפקדת הבטליון. בתוקף תפקידי היה עלי לנסח פקודות לגדודים שונים וכו'. אני עצמי בצעתי את כל העבודה. השליש רק חתם ונתן גושפנקא למעשי.

במטה יכולתי לשמור בקלות יתירה על הכשרות. במטבח המטה כיבדו את „המזכיר" ואני קבלתי מהם עזרה רבה ומעתה לא ידעתי עוד סבל.

פילבישקי

עברנו לעיר פילבישקי, הקרובה לקובנו, שרוב תושביה היו יהודים. אני קבלתי בשמחה רבה את הפקודה לחנות במקום זמן מה, שכן אוכל לבוא במגע עם יהודים זמן יותר ממושך. נכנסתי שם לבית מסחר „כל בו" של היהודי העשיר אפריאסקי. אשתו והבנות נהלו את עניני המסחר בחנות, ואילו האב ושני בניו, בני 18-20 שנה, ישבו בקומה העליונה ועסקו בתורה. מה נאה היה מראה זה! מחוץ תשכל חרב, העיר בתוך החזית, נתונה תחת אש כבדה של שני המחנות. הרוסים שעזבו זה עתה את העיר, המטירו עליה אש, ואנו תפסנו עמדות להתבצר ולהגן על העיר. והנה במצב קריטי זה, יושבים שלושה אנשים, זקן עם שני בניו, ליד שולחן ולומדים גמרא, ואינם שמים לב לכל המתרחש סביבם.

בראותם אותי נכנס במדים ובציוד מלחמתי מלא נחרדו, אולם כששמעו שאני יהודי, קיבלו אותי בשמחה ובחמימות. אני בקשתי בעיקר למצוא לי מקום, בו אוכל לאכול פעם בשר. אולם כששמעתי את ניגון הגמרא, נתגבר עלי רצוני וחשקי, שכחתי את הרעב וכל דבר אחר, ובקשתי רשות להשתתף בלימוד. הן זמן רב כל כך לא למדתי. איני זוכר, באיזו מסכת עמדו הלומדים אולם זוכרני, שנכנסתי באמצע וויכוח על פירוש של תוספות. הרגשתי שהאב לא צדק בפירושו והבחורים צדקו בבקורתם. אני הצעתי להם פירוש אחר והם קבלוהו בהתלהבות. באותה שעה התפשטה בעיר השמועה, שחייל יהודי בא לעיר, הרוצה לאכול כשר וגם יודע ללמוד גמרא. מיד נהרו רבים לבית והביאו לי אוכל ואני אכלתי את הכל. ואין פלא בדבר, אכן עשוי חייל לאכול בלי שיעור.

לאפריאסקי היה הבית היחיד בעיר העשוי אבן, כל

הבתים האחרים היו עשויים עץ. למרות עשרם לא היתה בבית אפריאסקי אלא מיטה אחת, בה ישנה הבת הבכירה. הפעם ניתנה לי המיטה, וישנתי בה שנת מלכים כבגן עדן. בבוקר קמתי, התפללתי ואכלתי. אך הנה כשהסתכלתי החוצה, ראיתי את גדודי נאסף בשוק. הסתבר שבלילה חדרו שוב קוזאקים לעיר ורק לפנות בוקר גורשו ממנה. הקוזאקים אף נכנסו לבית ואני נלקחתי כמעט בשבי. אולם בעל הבית מנע בעדם מלעלות לקומה העליונה. הוא השקה אותם למטה והם עזבו את המקום.

חויה רודפת חויה: בימי הקרב למדתי שיעור גמרא. ובאמצע הקרב ישנתי כבימי שלום במיטה. בפילבישקי פגשתי יהודים רבים. כמעט כולם מלומדים והתנהגו יפה כאנשי תרבות. ביקרתי גם בחדר ושמחתי לקבל מהילדים תשובות טובות על כל שאלותי. אחדים הצטיינו ביותר.

אולם עד מהרה ניתכו צרות גדולות על העיר הכבושה. הגרמנים לקחו את תושבי העיר לעבודת ניקוי הרחובות. באמצע העיר עבר נחל שביתר אותה לשני חלקים. מהעבר האחד ישבו היהודים ומהעבר השני — הגויים. היהודים לא התחמקו מהעבודה, אולם ראו בזיון לעצמם לעבוד בצוותא עם הגויים. כשהגיעה הפקודה למר אפריאסקי האב לצאת לעבודה, לקחוהו בניו והשכיבוהו במיטה, וקשרו לצוארו סודר, משל היה חולה מאד. הם עצמם באו למלא מקומו והואיל ושנים באו במקום אחד, הסתפקו הגרמנים בזה. כיבוד אב למופת.

יום השבת התקרב. בקשוני יהודי העיר להציע ל„מפקד העיר", שהיהודים יעבדו ביום ראשון ואילו הגויים — בשבת. הלכתי למפקדה ושיטחתי בפני הקצין את הצעתם. הוספתי ואמרתי, שהואיל ואין אנו מנהלים מלחמה עם תושבי העיר, אפשר למלא את בקשתם לשמור על יום מנוחתם. אולם נחלתי תבוסה מלאה. ולא עוד, אלא שהרעותי

את מצבם. קרה לי דוגמת מה שקרה למשה רבנו בעמדו לפני פרעה. המפקד פנה אלי ואמר: „אכן הצעה טובה בידך. אולם אני אעשה ההיפך: היהודים יעבדו בשבת והגויים ביום הראשון". נבוכותי מאד והתביישתי להביא להם את הבשורה הרעה. בקשתי לעזור להם בדברים שונים, אולם הצלחתי היתה אפסית. בפרום חג הפסח לא היה קמח למצות. בשבת אחת פלשו הנשים לבית הכנסת ועכבו את הקריאה בתורה, בטענה, שהאנשים לא דאגו לקמח. קראו אותי ובאתי לבית הכנסת והסברתי להם, שאנו נתונים במצב מלחמה ועלינו להסתפק במה שהקב"ה נותן לנו. מצב היהודים הלך ורע. לצרתם לא היה גבול. הרבו לירות על העיר, פרצו שריפות רבות, וכיוון שכל הבתים היו עשויים עץ, נשרפה כמעט כל העיר. לפני פרוץ השריפה הגדולה עזבנו את המקום.

ווילקובישקי

משם עברנו לווילקובישקי. ראיתי פליטים מחוסרי כל מפילבישקי. ילדים המהלכים יחפים באקלים הקר. כאן יהודים רעבים לפת לחם. הקוזאקים שדדו אותם, ואת אשר השאירו הללו נטלו הגרמנים. שהיתי שם רק שבת אחת. אולם היא נחרתה בזכרוני ואיני יכול לשכוח שבת זו.

מונח שגור הוא בפי הילדים בארץ לומר על דבר יפה מאד: „נורא יפה". בעצם „נורא" ו„יפה" הם שני דברים הסותרים זה את זה. אבל שבת זו היתה באמת יפה ונוראה

גם יחד. למרות שכבר עברו כמעט 50 שנה מאותה שבת, נשארו פרטי הדברים חיים בזכרוני. היה זה באביב 1915. יהודי אחד הזמין אותי בערב שבת לסעוד על שולחנו סעודת שבת. בלכתי לקחתי אתי כל הלחם שלי. נכנסתי לחדר פשוט ביותר, אבל נקי למופת לכבוד השבת. איש ואשה בגיל עמידה ישבו בו. הוא היה בעל זקן שחור ומלומד, כרגיל בליטא. מיד התפתח וויכוח ביננו על דא ועל הא. הוא הרצה את חידושיו ואני הוספתי דברים כהנה וכהנה. לא הזכרנו כלל את המלחמה ואת כל הכרוך בה. במשך שיחתנו נכנסה האשה ויצאה, הלכה הלוך ושוב, והרגשתי בחוסר מנוחתה. הגיע זמן הסעודה, אולם שניהם ישבו ושתקו. קמתי ואמרתי: „הבה נקדש". לשמע דברי החליפו הוא ואשתו מבטים ומתוך עיניהם ניבטה השאלה: „מנין לנו לערוך קידוש?" הוצאתי את לחמי, חתכתי שתי פרוסות והנחתי לפניו וכסיתי אותן בסודר. הוא קידש בדמעות בעיניו והאשה הביאה קערה קטנה עם מים שצף בהם בצל קטן. זה היה כל מאכלם לשבת. חלקתי את הלחם ושלשתנו אכלנו. טבלנו את הלחם ב„מרק" ותבלנו את סעודתנו בדברי תורה. מצב רוחנו התרומם שוב. הגיע זמני ללכת, השארתי להם כל הלחם שנשאר, שכן ידעתי, שחברי יתנו לי לחם משלהם. לחצו את ידי בחמימות, כאילו אמרו שלא נתראה עוד. עיניו השחורות, העמוקות והיפות של היהודי הזה אמרו את הכל, הן בטאו את סבלו ואשרו של ליל שבת זה.

אשרו היה גם אשרי. וזמן רב מאד נהניתי מחויה זו. פעמים רבות ספרתי את הדבר בביתי שבברלין, כאשר ישבתי בשבת ליד שולחן מלא כל טוב. תמיד הרגשתי, שהאושר אינו תלוי בתפריט הסעודה. הנה סעודת המים עם הבצל היתה הסעודה היפה ביותר, שאכלתי אי פעם בשבת.

יתכן, שהחייל במלחמה מרגיש יותר את סיפוק נפשו, שכן הוא רגיש בלאו הכי.

ראש השנה בשנת 1915

עברנו ממלחמת־תנועה למלחמת־עמדות. בנינו חפירות ועמדות מבוצרות מול קו האויב. ה„מטה" שכן מאחורי הקו הראשון במורד הגבעה, כדי שהפגזים לא יפגעו בנו. בדרך כלל היו עתה חיינו מסודרים יותר (להוציא ימי התקפה). הדואר התנהל כסדרו. קבלתי חבילות מזון על ידי Freie Vereinigung ברה לאספקת מזון לחיילים דתיים). וכך היתה אספקתי הסדירה מובטחת.

באותם הימים בא אלינו הרב הצבאי, ד"ר סלי לוי, רב ליבראלי ממיינץ, שהיה מסור לתפקידו ונוח לבריות. הרביתי לשוחח עמו והוא ביקשני, לבקר אותו בהזדמנות בווילנה. הוא סיפר לי על רצונו לערוך תפילה בראש השנה וביום הכפורים בווילנה להזמין שמה את החיילים היהודיים מן החזית. התחייבתי לתקוע שם בשופר והזמנתי לשם כך את שופרי מברלין.

התפילה היתה קצרה ונאומו מלא כמעט את כל הזמן. לאחר התפילה ישבנו יחד והכרנו זה את זה. כל חייל פתח את תרמילו ואכל את המאכל שבכליו. הרב קם באמצע והלך למועדון הקצינים לאכול. החיילים נפגעו מאד מצעדו של הרב. הם לא כעסו על שהוא רוצה לאכול טריפה, שכן כולם אכלו טריפה. הם כעסו, שעזב את החברה היהודית והלך להתרועע עם הגויים. אותה שעה אבד כל חנו בעינינו.

פסח 1915

לפני הפסח הזמנתי על ידי „מזכיר" הרגימנט את כל היהודים שברגימנט לבוא אלי לליל הסדר. המזכיר היה מורה בסמינר נוצרי למורים בממל (אז בגרמניה). הוא היה

אדם תרבותי והרביתי לשוחח עמו על שאלות דת ואמונה. בפקודת הרגימנט נתן צו לכל שלושת הבטליונים, שכל היהודים יופיעו בליל פסח למשרדי לחגיגת הסדר. עשרה חיילים באו. החברה Freie Vereinigung הבטיחה לשלוח לנו יין ומצות. התחלתי בהכנות וכל הגויים שבמשרדי עזרו בידי. סדרנו מקום מרווח בחפירה עם שולחנות וספסלים מתחת לפני האדמה והתכוננו לקראת הפגישה הזאת.

התקשרתי עם סמל לוי, שהיה ממונה על המטבח של הבטליון ובקשתי להביא מן הקנטינה כל מה שאפשר להשתמש בו בפסח, כגון: תפוחים, סרדינים ועוד.

מועד הסדר הגיע וכל עשרת החיילים הופיעו. ואילו היין והמצה המובטחים לא הגיעו. היו בידי רק שלוש מצות, שקבלתי מן הבית כ„דברי דפוס", בדואר המכתבים.

עמדתי בפני בעיה קשה. ארבע כוסות אין עמדי, אולם מה אעשה בשלוש המצות שבידי? אם אחלקן לעשרת האנשים, הרי אף אז יחסר. ולא עוד אלא שלא ישאר בידי מה לאכול במשך ימי החג. רצוני היה איתן לא לאכול בפסח כל חמץ. החלטתי, איפוא, להקדיש שתי מצות לסדר ולהשאיר בידי מצה אחת לימי הפסח הנותרים. קוויתי, שהחבילה הגדולה עלולה לבוא כל יום, כל שעה.

התחלנו בסדר ומיד המטירו עלי שאלות. הכל שאלו „מה נשתנה", איש איש בסגנונו. השאלה לא הצטמצמה לילה הזה בלבד. השאלה היתה כללית „מה נשתנה?" משום מה חוגגים פסח ואוכלים מצה? למה אנו יהודים? ואחד אף שאל את השאלה המודרנית: „מיהו יהודי?" כך ניתנה לי ההזדמנות להבהיר ולהסביר לא רק את דבר הפסח אלא גם דברים יסודיים ביהדות.

זוכרני, שסיפור אחד השאיר עליהם רושם עצום. סיפרתי להם על התקופה של רדיפות הרומאים, שהצמיחה את מרד בר כוכבא. מרד זה זכה לתמיכתם של החכמים,

ובעיקר בתמיכתו של רבי עקיבא, המנהיג הרוחני בדור ההוא. בקרב עם הרומאים נפלו שנים עשר אלף תלמידים של רבי עקיבא בין פסח ושבועות. והנה בליל פסח ישבו החכמים: „רבי אליעזר, רבי יהושע, רבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון (בתוך מערה) בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: „רבותינו הגיע זמן קריאת שמע של שחרית". ותמוה! משום מה לא השתתפו התלמידים בלימוד התורה, הרי כל עיקרו של הלימוד הוא למען הנוער? אלא שהחכמים התכנסו בסתר, לבל ידעו הרומאים. לפיכך עמדו התלמידים בחוץ על המשמר, להודיע להם בעוד מועד, כשתתקרב סכנה כלשהי.

הדגשתי בפניהם את הזכות הגדולה, שנתגלגלה לידינו לחוג את הסדר בדיוק כשם שחגגוהו אבותינו לפני אלפים שנה בקרוב. כמוהם, אף אנו יושבים מתחת לפני האדמה וחוגגים את הפסח בסכנה, כשחברינו עומדים למעלה על המשמר להודיע לנו על סכנה קרבה. כאז כן עתה מספרים אנו בנם יציאת מצרים ואנו תקוה, שכשם שהציל ד' את אבותינו, כך יצילנו אף אנו מסכנת המלחמה, ויוציאנו מחושך לאור גדול, מיגון לשמחה, מעבדות לחירות, לשכון בשלום בבתינו, בחוג בני משפתחתנו.

מה גדולה צריכה להיות גאותנו בהיותנו בני עם עתיק, אשר הוציא מקרבו ענקים בכל הדורות, כאברהם, משה, דוד המלך, הלל, רבי עקיבא ועוד. הרביתי לספר להם על גדולי ישראל מכל הדורות. ובמצב רוח מרומם פרצנו בשירה ובזמרה. שמחנו מאד על שעלה בידינו לאכול מצת מצוה, שהיתה אף לנו „לחם עוני".

אמרתי להם שהם יכולים לאכול מה שנמצא בכליהם, אלא איש לא הוציא את לחמו. הכל הסתפקו בחתיכת המצה הקטנה, שחלקתי. רובם היו חופשיים לגמרי ולא אכלו מעולם

מצה ולא ידעו דבר על חגי היהודים ומנהגיהם. אולם דווקא הללו הדגישו חזור והדגש, מה מאושרים הם בערב זה. לאחר חצות נתפזרנו וכל אחד הלך „לביתו".

תקותנו לא הכזיבה וביום ראשון של חול המועד באה החצלה. בעל העגלה, שהביא את הדואר מהעורף נכנס למשרדי עם שק גדול וקרא בשמחה: „הרי חצי העגלה שלך היא". שמו היה לוין והוא היה אדם פשוט ביותר (הוא עסק בברלין במסחר „אלטע זאכען"), אך בעל לב טוב. שמחתי היתה אף שמחתו. פתחנו יחד את השק. והנה מצאנו את אשר ביקשנו בערב פסח. השק הכיל יין, מצה ועוד ועוד. תחילה נגרמה לי אי-נעימות, התביישתי קצת בפני הגויים, שראו את השפע הרב בידי לעומת המחסור שבידם. אולם התחלתי מיד לחלק את הדברים היפים ביד רחבה. ואף לגויים היתה „אורה ושמחה ויקר".

ראש השנה בווילנה 1915

על פי צו של A.O.K. (המפקדה העליונה) קבלו כל היהודים חופש, לבלות את ראש השנה בווילנה ולהשתתף בתפילה בבית הכנסת. למנינו נקבע בית הכנסת הגדול שבווילנה. כפי שהבטחתי תקעתי בשופר. כחייל תקעתי, כמובן, בחזקה ולתקיעה היה הד גדול בבנין המפואר והגבוה.

ביקרתי שם את הרב רובינשטין, את מר רוזנבאום, שהיה אחרי כן קונסול-ליטא בתל אביב, ואת הרב הצבאי ד"ר סלי לוי. כולם היו מדוכאים בשל המצב הירוד של היהודים בעיר. כל האוכל נלקח למען הצבא הגרמני. והם סיפרו לי, שארבעה עשר אלף איש מתו ברעב. הם אירגנו

מטבח סוציאלי, בו יכול כל אחד לקבל מרק מדי יום ביומו. ישבנו וכתבנו מכתבים לנדבנים יהודים בגרמניה, לשלוח מלבושים לקראת החורף האיום המתקרב ובא. לאחר זמן שמעתי, שהגיעו בגדים רבים מאד לווילנה.

החוויה — בה"א הידיעה — היה ביקורי בבית הכנסת הישן, בו עבר לפני התיבה החזן מרדכי הירשמן. הוא היה אז עוד בחור ישיבה, צעיר עטור זקן. הוא לא ידע עדיין את חכמת המוסיקה והוא שר בפשטות מתוך רגשי לבו ונפשו. איזה קול היה זה! מה גדולה היתה הכוונה הקדושה! כולנו עמדנו — למרות הצרות, שתקפו את יהודי ווילנה, או אולי דווקא בשל כך — ושמענו ברטט קדושה את תפילתו, שהיתה כיוצאת מפי מלאך. הכל הזדעזעו מתפילתו. בפתח עמדו כל קציני המפקדה העליונה עם גנרל אייכהורן בראשם.

הוא שר שעות רצופות והאריך בתפילתו עד שתים אחרי הצהרים. שאלתי את מר רוזנבאום, אם אין זה יותר מדי. הזמרה עולה כאן על התפילה. והרי התפילה היא עיקר. „ראה — השיב לי — בגרמניה, כשאתם מבקשים לשמוע קונצרט, הולכים אתם לאולם הקונצרטים, לתיאטרון וכו'. אנו לא מכירים דברים אלה. בשבילנו בית הכנסת הוא המקום היחיד, שבו אנו „מתכנסים", ובו אנו רוצים למצוא הכל, הכל אומר כבוד. הכל קדושה, הכל תהילה לאבינו שבשמים. שיר ותפילה חד הוא. הכל לשמו, לשם שמים". נאלצתי להצדיקו, שכן הכרתי, גם יהודים חרדים בגרמניה, שנתפסו קצת להתבוללות, ש„כיון שדש דש". וכאן היתה יהדות מקורית. יש להודות, שהרושם, שעשה הירשמן „המקורי" עלה פי כמה על הרושם שעשה הירשמן המושלם המוסיקאי הגדול, לאחר שעבר לאמריקה. פעם הוא ביקר גם אצלנו בארץ. הקול הטבעי, שנבע ממעין בלתי פוסק, היה מזעזע ומעורר כל רגשות הלב. ולא היה כל יחס בינו לבין קולו של הירשמן, החזן העולמי המפורסם.

חג הסוכות 1915

חזרתי לחזית. צליליו של הירשמן הדהדו באזני זמן רב, וכל שאיפתי היתה, לזכות שוב ולהנות מחייהם היפים של יהודי ליטא. הזדמנות זו באה לידי בחול המועד סוכות. בחג של „ושמחת בחגך" גדלים, כמובן, הגעגועים והרצון לשבת בסוכה, לברך על הלולב ולהיזמן לסעודת החג עם יהודים. וכך היה.

ביום ראשון של סוכות מת סום אחד במחנה. לפי הפקודה היה צורך להביא את הפגר לבית החרושת (Fett-Schmelze) בעיר הקטנה **אושמיאנה** כ-40 קילומטר בעורף. כתבתי פקודה, שעל הסמל לוי להביא את הסום לאושמיאנה. הבאתי את הפתק לפני השליש והוא חתם עליו כשבת צחוק מרחפת על פניו.

לקחתי לעצמי מרכבה רתומה לסום, הניחו עליה את גופת הסום המת ויצאנו לדרך לבית החרשת שבאושמיאנה. הסום בחר בדרכו מעצמו. לא ידעתי מי נהג במי, אם אני נהגתי בסום או שהסום נהג אותי. וכך הגענו למחוז חפצנו. בשוק הסתובבו יהודים רבים, שהשתוממו למראה המוזר. חייל יהודי יושב ונוהג בעגלה הנושאת סום מת. הם קיבלו אותי בהתלהבות. וראש הקהילה, מר שיינפלד הזמיננני לבוא לסוכתו. בנו קפץ על העגלה, תפס את המושכות בידו — הוא היה כנראה מומחה גדול ממני — והביאני עם העגלה לבית החרשת. משם הביאני לביתם. תחילה נתן אוכל לסום ואחר כך הכניסני לסוכה. ברכתי בשמחה על הלולב וקראתי עליו את ההלל. בינתים הוכנה לפני סעודה כיד המלך. צלחות גדושות מאכלים שונים הוגשו אל השולחן. כנראה הביאו יהודים רבים אוכל, שכן היה שם מחסור במזון. אין צורך לומר, שאכלתי הכל וקיימתי כהלכה „ואכלת ושבעת". זמני היה מוגבל ורציתי לשוב למחנה

בטרם יערוב היום. ישבתי ובליתי שעה קלה בשיחה מענינית עם ילד וילדה בגיל 10-12 בערך. הם השיבו תשובות קולעות לשאלותי. הילד הביא חומש עם רש"י וביקש ממני להסביר לו כמה מקומות ברש"י, שהוא לא היטיב להבין. הוא קלט את תשובותי במהירות ובהבנה רבה. הילד והילדה הבטיחו לי לבקרני בברלין עם בוא השלום. מי יודע, מה עלה גורלם.

נחפזתי לצאת לדרכי. הסוס גמר כבר את ארוחתו ויחד יצאנו לדרך.

החוויה הזו היתה לי למקור הנאה זמן רב.

הימים הנוראים בשנת 1916

ביום אחד נקרא ראש הבטליון, הויפטמן פייעראבנד, לטלפון. לעומת שלישו הקצין ללוא, שהתיחס אתי טוב ביותר, היה ההויפטמן אנטישמי מבטן ולידה והשאירני בקרבתו מפאת זאת בלבד, שהקלתי על עבודתו ומפני שהפיק תועלת רבה מעבודתי. בטלפון נאמר לו, שאני מתמנה לרב צבאי לתקופת החגים (בהמלצתו של הרב הצבאי ד"ר סלי לוי). ההויפטמן השיב, שהוא אינו יכול לשחרר אותי. אולם שלישו של הגנרל נגש בעצמו לטלפון ואמר לו, כי זוהי פקודת המפקדה. תגובתו של ההויפטמן היתה מגוחכת קצת. למרות שהקצין, שהיה בדרגה גבוהה ממנו, שוחח עמו טלפונית מווילנה והוא לא ראה אותו, עבר לעמוד דום, הצדיע ואמר: „לפקודתך" (Zu Befehl)

וקרא אותי לטלפון. ההויפטמן לא דבר אתי כלל על הענין, אף לא לאחר מכן, והסדרתי את הכל עם שלישו. בטלפון מסרו לי את כל הפרטים. נאמר לי, שתבוא פקודה מיוחדת על מנויי יחד עם צו, שכל היהודים שבחזית יבואו לתפילה לפי הוראותי, שעלי לנסח, וכי תחנת האספקה עומדת לרשותי, למלא כל דרישותי.

מהרגימנט שלי כבר הכרתי כל היהודים. הזמנתי שנים מהם להוועד עמי ולארגן וועדה, שתטפל בכל הפרטים. האחד היה הסמל לוי, שהיה ממונה על המטבח הכללי, שהוטל עליו אספקת אוכל כשר. והשני, שנתבקש לסדר את מקום פגישתנו, פלדווכל פביאן, הם התמסרו בהתלהבות לעבודת הקודש. לוי הביא כלים חדשים לבישול והזמין בתחנה ובקנטינה מצרכים רבים, כגון אטריות ושזיפים מיובשים, סרדינים ודגים אחרים בקופסאות, ונרות רבים. פביאן סידר את האונטרסטאנד (מקלט) הגדול, שישמש כמקום המפגש. הקצין ללוא העמיד לרשותו מספר חיילים, שגזרו ענפים וקישטו בהם את המקום הגדול. מסביב תקעו נרות בטבעות של ברזל, שהותקנו מחוט ברזל וכשהושלמה המלאכה הוכנסו שולחנות וספסלים.

המקום היה יפה מאד ואף החיילים הגויים התרשמו מזה. הענין הפך לשיחת הכל. השליש, שעזר לנו הרבה, שמח מאד על הצלחתנו וביקש ממני רשות, להשתמש במקום זה אחרי מכן לתפילות הנוצרים. הסכמתי, כמובן.

לפי פקודתי באו כולם לפני ראש השנה. כל אחד קיבל מקום לינה ואוכל. באו בערך 40 איש. לא הסתגרנו בפני חיילינו ועשינו הכל בפומבי. היה זה מאורע, שכל החיילים לקחו בו חלק. הם הסתכלו בנו ושמעו את דברינו והשתוממו על החברתיות ששררה בינינו. דאגתי מראש לנהל הכל כמסיבה משפחתית ולא בצורה צבאית. קידוש השם במלוא מובן המלה.

התחלנו בהתיעצות, כיצד לסדר את עבודת ד'. הקושי היה בזה, שלא היו בידינו סידורים או מחזורים. בידי היה סידורי הפרטי. אך רבים אמרו לי, שהם אינם מבינים מלה מהתפלה. התגבשה הדרישה, שאני אסביר להם תחילה את תוכן התפילה ואת מטרת החג. בעצם שאפתי לכך, אבל רציתי, שהדרישה תבוא מצדם, כדי שהכל יעשה לפי רצונם הם, והכל יבואו על סיפוקם. חשבתי ליצור תחילה אווירה מתאימה. לפתוח תחילה את לבם ולעורר את הרגש היהודי ואת הרצון להשתתף בתפילה בכל לבם ובכל נפשם. אפילו אלה שלא ראו מעולם בית־כנסת ולא שמעו מלה עברית, הסתגלו חיש מהר והיו ליהודים גמורים. הם הקשיבו בדריכות את דבר היהדות. התגאו ביהדותם ונוכחו לדעת, שיהודים, אינם אנשים בזויים וגרועים, אלא „אנשי סגולה", „עם קודש", „עם ד'". הם ראו את הנכס המיוחד שבידינו וכי „זאת התורה" — שבידינו, היא אותה התורה „אשר שם משה לפני בני ישראל" (דברים ד, מד) — לפני שלושת אלפים שנה (לצערי לא היה עמנו ספר תורה).

מתוך כך עברנו לסעודה. ואני קידשתי על הלחם והסברתי להם, שאנו מקדשים את אכילתנו לאות הכרה ותודה למי שנתן לנו את המאכל. יש המודים עם קבלת מנה יפה וטובה, אבל שוכחים חיש מהר את מיטיבם. אולם לא כן נוהגים אנו. אף לאחר הסעודה זוכרים אנו את הקב"ה ומודים „לנותן לחם לכל בשר". כך שרנו וברכנו את ברכת המזון בצוותא.

בעצם הסעודה, כאשר עלה מצב רוחנו לשיא, קם פלדוובל פביאן, שהיה עורך דין בברלין וראה את עצמו כ„גוי הגדול ביותר בחברתנו" ונאם נאום נרגש, מזעזע ממש. היה זה כעין ווידוי: „לראשונה מרגיש אני היום מהו יהודי. מלא גאווה אני ומאושר בהיותי יהודי. היהדות היתה לי לקללה, ראיתי בה פגיעה לרעה והיא דיכאה אותי מטה מטה.

עתה ידעתי, כי היא מביאה ברכה לנפשי, לחיי הפנים, המרימה אותי מעלה מעלה. הגויים מסתכלים על היהודי בבוז. אבל ידוע לכל, שהדבורים מנקרים רק בפרחים הטובים והיפים בלבד". (דברים אלו בעצם אמר פעם אחת הקנצלר הגרמני ביסמארק). בסיום דבריו הפטיר פביאן: „חברים, רצוננו עז היום להיות יהודים ולהתפלל כיהודים אמיתיים את אותן התפילות שהתפללו אבותינו. נעמיד עצמנו בשורה אחת עם כל הדורות שלפנינו, לכן מציע אני להתפלל מחר בבוקר בשפתם, בניגונם ובנוסחתם של אבותינו". הכל הסכימו בהתלהבות לדבריו. אף אלה שבקשו תחילה לשמוע תפילה בגרמנית, בטענה, שהם לא יבינו דבר מתפילתנו, הסכימו לדבריו. לא הצטערתי על כך, שבערב לא התפללנו שום תפילה, שכן לא היו עדיין מוכשרים לתפילה. היה צורך, שהם בעצמם יבואו להכרה לשפוך נפשם לפני ד'. מעתה ידעתי, שמאחר שהכל הסכימו פה אחד, להתאחד למחרת בתפילה, הנה נוצרה בלבם כוונה מלאה הנחוצה לתפילה.

פקפקתי ולא ידעתי, איך לסדר את התפילה למחרת. אני לא היית מוכשר לחזנות, לא היה לי קול ערב והייתי בטבעי בלתי מוסיקאי. אך הנה מצאתי בין החיילים חייל מדנציג שהיה פעם חזן. הוא קרא את התפילות הקצרות שבחרתי בפשטות בקול ערב ומלא חן. לפני תקיעת שופר השתדלתי להסביר להם את רעיון התפילות. דברתי על „מלכיות, זכרונות ושופרות" שבתפילת מוסף, והסברתי מה משמש לנו „יום הזכרון". אני זוכר כיום רק זאת, שהבאתי לפניהם משל ידוע של המגיד מדובנא. לפסוק (דברים לב, יח) „צור ילדך תשי ותשכח אל מחוללך". יהודי אחד היה שקוע בחובות ולא ידע מוצא. כל שעה בא בעל חוב אחר ותבע את כספו. אדם זה לא מצא עוד מנוחה לנפשו, שכן כל כספו הלך לאיבוד. נכנס אליו מכיר ואמר לו: „עזוב לך עצה וחיש מהר תפטר מכל צרה, אך תתן לי בשכרו אלף לירות. בלית

ברירה הוא הסכים. אמר לו היועץ להתחפש למשוגע. הכל יחשבו, שמתוך הצרות הוא יצא מדעתו ולא יבואו עוד אליו להטרידו. עשה היהודי כן והעמיד פני שוטה. בא בעל חוב ומצאהו כמשוגע, לכשראה שאין לו אל מי לדבר. הלך לדרכו. בא שני ראה מה שראה והלך כלעומת שבא. התפשטה השמועה בעיר על האסון שפגע ביהודי זה. רחמו עליו הכל ולא הוסיפו לבוא אליו עוד. עתה נכנס היועץ ואמר: „רואה אני שעצתי הועילה לך, הבה לי אם כן את שכרי". מה עשה היהודי? העמיד פני שוטה גם כלפי מכירו זה.

כך, אמר המגיד מדובנא, הוא האדם, הקב"ה נתן לאדם נכס יקר והיא תכונת השכחה. שאלמלא היה אדם שוכח צרותיו היו מדכאות אותו לחלוטין. אולם אין השכחה מנת חלקן של הצרות בלבד, אלא אף של השמחות. אילו היה אדם זוכר שמחה והיה מרגיש אותה כברגע הראשון, שוב לא היה מסוגל לקלוט שמחה חדשה ולהנות ממנה, הרי שהשכחה משמשת לנו עוגן ההצלה.

כך עלינו לשכוח כל רע, כל צרה, למען לא תדכא אותנו. אולם יש דברים, שאסור לנו לשכוח. עלינו לזכרם תמיד. עלינו לזכור, למשל, את ההורים, שנתנו לנו את הכל, את כל אהבתם, את כל עמלם, למען חינוכנו. מחובתנו לזכרם ולבטא את תודתנו על כל המעשים הטובים. „כבד את אביך ואת אמך". דווקא היום „ביום הזכרון" צריכים אנו ראשית כל לזכור את ההורים ואת כל אהובינו היושבים במרחק רב מאיתנו וכל מחשבותיהם נתונים לשלומנו, לשלום כל האהובים הנמצאים בסכנה שבחזית. הם מתפללים לבטח היום לשלומנו, ועלינו לגמול להם כאהבתם. אף אנו נזכור אותם ונתפלל לשלומם. אולם מלבד זאת עלינו לזכור את אבינו שבשמים, שבהשגחתו תלויים אנו בכל עת ובכל שעה. נתפלל אליו, שיגן עלינו וכו', וכך — סיים המגיד את דבריו — מבינים אנו את הכתוב שבתורה. „צור" — היינו

הקב"ה — „ילדך תשי" — יצר לך את השכחה. אבל אתה שכחת את „אל מחוללך". — הנותן לך את חייך יחד עם התחושה הזו.

ובסיום דברי אמרתי, הבה נקום עכשיו לשמוע את קול השופר, שיעורר אותנו לזכירה זו. בדממה גמורה הכל עמדו והקשיבו בהתרגשות את תקיעות, שתקעתי על הסדר, מעולם לא ראיתי התרשמות גדולה כל כך מתקיעות. בעיקר התרשמו אלה, ששמעו תקיעת שופר בפעם הראשונה בחייהם, והדמעות שעמדו בעיניהם העידו על כך.

בטוחני, שתפילתנו — תפילת מוסף „מלכיות, זכרונות ושופרות" עלתה למרומים.

התקיעות נשמעו למרחוק וקולם חצה בוודאי את הקווים הרוסיים. מי יודע, אולי היו אף בצבא הרוסי יהודים ששמעו את קול השופר. על כל פנים במחננו התרשמו מאד למשמע התקיעות. הקצין ללאו לחץ ידי (לא רגיל היה זה, שקצין ילחץ את ידו של חייל) בחזקה, משל רוצה היה לבטא בזה את שביעות רצונו המלאה.

לדבר היו תוצאות מרחיקי לכת ועל כך ידובר להלן.

יום הכפורים 1916

מאחר, שהארכתי בקורות ראש השנה אקצר כאן. בחזית התפשטה השמועה על המאורע המוצלח של חגיגתנו. היהודים של הרגימנט שלנו הפיצו, כנראה, את השמועות האלה. הם ספרו לי, שלקראת יום הכפורים יבואו הרבה חיילים גם מקטע מרוחק יותר של החזית. אנשי הועד שלנו

עבדו במרץ, כדי לקבל את הבאים. והנה נתאספו אצלנו בערב יום הכפורים 86 איש. מספר גדול בכפלים מהמשתתפים בראש השנה. הגויים השתוממו מאד על זה. כולם הפכו מיד והיו לאחים וכידידים ישנים. עברתי בין המשתתפים „החדשים", כדי להכירם ולברכם ולבדוק, אם סודר למענם מקום לינה ואוכל. לאחר התפילה נאלצתי שוב לענות על שאלות שונות. ערכתי שיחה וכל אחד רשאי היה להפסיקני בשאלה או בהערה כל שהיא. לא היתה זו דרשה אלא וויכוח חפשי. ראיתי מה גדול היה הצמאון לדעת ולהבין בבחינת „דע את אלוקי אביך" (דה"א, כח, ט), „וידעתם, כי אני ד' אלקיכם" (שמות ו, ז), וכך הפך הנושא „דעת ד'" לאחד הנושאים העיקריים שלנו.

נקודת המוצא היתה: האדם בשאיפתו לבוא לדעת ד'. הוא מוכרח להכיר באפסותו העצמית שהוא „עפר ואפר". אין אדם מרגיש זאת יותר מהחייל הנמצא במלחמה בסכנה מתמדת. כל חייו תלויים כחוט השערה. ואין בכוחו לומר: „כוחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה" (דברים ח, יז). יודע הוא ומכיר, את תלותו ברצון עליון, „כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל" (דברים ח, יז-יח).

בצהרים ערכנו הפסקה, ואמרתי, שכל אלה המבקשים לסעוד לבם, יפנו למטבח, לקבל שם מנתם. היו ששאלו, מה אעשה אני. כששמעו, שאני צם, השיבו כולם, שאף הם יצומו. כשהעריב היום נחלץ הועד לפעולה. הסמל לוי החל לבשל בעד שמונים וששה אנשים. תחילה אכלנו לחם עם סרדינים וכו'. לאחר שעה קלה התחילה הסעודה הגדולה. במשך הסעודה לא הפסקנו את הוויכוח. שוב הומטרו עלי שאלות ואני עניתי להם ברצון. גם בסעודה זו נאם פלדובל פביאן, שהיה נואם מצויין, ודרש לבל נשכח את יום הכפורים הזה. נזכור תמיד, אף לכשנזכה לשוב הביתה, ונספר תמיד על עבודת הקודש ביום הזה.

רמזתי למעלה, שלפעולתי היתה תוצאה מרחיקת לכת. אני סבלתי מההפליה הגלויה בעבודתי. כל מזכירי־הבטליון היו בדרגת „פדלווכל" ואני בלבד נשארתי בדרגת „אונטראופיציר". השליש השתדל פעמים מספר אצל הויפטמן פייערבנד ובקש להעלותני בדרגה, אבל הוא השיב תמיד בשלילה ואמר, שאין הדבר בא בחשבון מפאת היותי יהודי.

והנה בימים אלה ש„בין כסא לעשור" נזדמן לי לקרוא ב„פקודות היום", שדרוש מועמד בעל השכלה גבוהה לתפקיד „אינספקטור" (מפקח) בדרגת קצין. החלטתי, איפוא, לנצל את שביעת רצונו של הקצין ללוא ממלאכתי בראש השנה ובקשתי אותו, להשפיע על ההויפטמאן, שהבטליון יציע את מועמדי. כשקבלתי הסכמתו ערכתי המלצה נרגשת של הבטליון על עצמי והשליש חתם עליה. כך באתי לתחנת האספקה, בתחילה לשלושה חדשי נסיון והשתלמות. בתום מועד זה קבלתי את המינוי.

אהבתי את סוסי

אספר דבר אחד, שעבר עלי בקורס להשלתלמות, הואיל והיה זה „חידוש" מענין בשבילי. בתוקף תפקידי הוצרכתי ללמוד רכיבה על סוס. המורה אף הוא אינספקטור, היה בעל אחוזות גדולות בגרמניה ובימי נעוריו היה כבר רגיל ברכיבה. הוא היה קשור לסוס בכל נימי נפשו ובקש לנטוע אף בלבי אהבה מרובה לסוס. הוא הדגיש תמיד, שרכיבה משמעה אהבה

רבה לסוס, גישה בחיבה יתרה, תוך כדי טפיחה על הצואר ובעיקר בשיחה אתו כאדם עם חברו ובהגשת אוכל לפיו.

באופן זה נעשה הסוס לרע ולידיד ועושה את כל הדרוש. כך היה לי הלימוד לעונג ועד מהרה רכשתי את לב „סוסי", אשר היה חיש מהר לידידי הנאמן. בהתקרבי לאורוה בטרם ראני הרגיש בי מיד בשל חוש הריח המפותח אצלו. הוא הטה אלי את צווארו וצהל בשמחה רבה ובתוך עיניו נדלק — ברק של שמחה. בתנועת יד קלה על שוקו הייתי עשוי להדריכו היטב. וכך היה לי הסוס לשותף נאמן בעבודתי.

הברק שבעיניו הקסים אותי עד מאד, והזכיר לי את תערוכתו של הצייר הצרפתי Greuzot, שראיתי לפני המלחמה בלונדון במוז Wallace Collction. היתה זאת תערוכה מגוונת של מבט עיניים, כל תמונה היה בה מבט אחר. היו אלו בעיקר ציורי עינים של ילדים: בוכים, שמחים, רוגזים ומצטערים. הראש והפנים שורטטו בקווים קלים בלבד, אולם העיניים היו מצוירות בשלמות. עינים מדברות ומספרות על הצפון בלב ועל ההרגשות. בין השאר היו גם ציורי עינים של סוסים, וניכר היה, שהצייר חובב סוסים היה.

כקצין שוב לא היתה לי אפשרות להרבות דברים עם החיילים וכך היה לי הסוס לרעי ובעל שיחי.

אני קונה בהמות

נהלתי במשך זמן מה „בית מטבחיים" ותעשית נקניקים וכו', בעיקר ל„מטה" ול„מועדון הקצינים". בעצם ניהל את העבודה פלדובל שהיה קצב ממקצועו. היה זה

במקום קטן רובינקי (Rowjenki) בחבל „הדון" בדרום אוקריינה, בו לא היה כל יישוב יהודי.

פגישתי הראשונה עם הפלדוובל היתה מגוחכת במקצת. בבואו לקבל את פני, הציע לי לאכול ארוחת בוקר, ערוכה ממיני נקניקים שונים. שכך הוא מטבע הדברים, שהבוחש בקדרה הוא עצמו נהנה תחילה. כשאמרתי לו, שאני מתקיים ממאכלים חלביים בלבד, פרץ הלה בפטפוטי מלים ולא רצה להבין, כיצד אפשר לנהוג בטפשות גדולה כזו.

מתפקידי היה לפקח על המחנה, לקנות בהמות ולנהל „קופה מלחמתית". ובעיקר להשגיח על החיילים, לבל יגנבו דבר ויסתפקו במנותיהם.

לא היה לי כל מושג בקנית בהמות. אולם הגויים הניחו ש„יהודי יודע הכל". מדי שבוע בשבוע רכבנו — אני והפלדוובל — לאחד הכפרים השכנים. לקחנו עמנו לדרכנו גדוד חיילים, כדי להקל את מלאכתנו. נהגנו לפי הצו שבידינו, להשאיר אצל כל אחד בהמה אחת ולקחת את השאר ולשלם כסף מסוים לפי משקל הפוד (33 ק"ג). מובן שהמחירים לא היו גבוהים והאיכרים צעקו מרה, ואליבא דאמת לא היתה זו „קניה" אלא גזל גמור.

סבלתי מאד מעבודתי זו שלא היתה אלא גזל ושוד. רבים נתקנאו בי על שזכיתי לשבת ליד סיר הבשר ולהנות מ„החיים היפים", ואילו עלי עצמי היתה עבודתי שנואה ביותר. תענוג אחד היה לי באותם הימים: לרכוב מידי בוקר בבוקר לתחנת הרכבת הרחוקה. בכל בוקר חנתה שם הרכבת שעה קלה ויצאתי להסתכל בנוסעים היוצאים לחמם תה וכו' שכן היתה זו ההזדמנות היחידה לראות „בני אדם".

ראש השנה 1917

ראש השנה התקרב ובא. דאגתי שמא יעלה בגורלי לשבת בחג יחיד ובודד כתינוק שנשבה בין הגויים. בכל הסביבה לא היו יהודים, ולא ידעתי מוצא, כיצד לצאת ממצבי זה. קוויתי למצוא בין נוסעי הרכבת יהודים, אשר ידעו, אולי, עצה מה לעשות בראש השנה. רכבתי, איפוא, מדי יום ביומו לתחנה. אולם חזרתי מדוכא כלעומת שבאתי.

ימים ספורים לפני ראש השנה קרה הנס ונתגשמה תקוותי. רכבתי כרגיל לתחנה, להסתכל על התנועה. והנה ראיתי צעיר יהודי שיצא מקרון אחד. החלפנו מבטים ומתוך אינטואיציה מהרנו זה לקראת זה ומפי שנינו נתמלטה שאלה בת מלה אחת: „יהודי?" לחצנו ידים, משל היינו שני אנשים בודדים שנפגשו במדבר. השאלה, שהטרידה אותי יומם ולילה, פרצה עתה מגרוני ושאלית: „מה יהיה בראש השנה?" „לחגיגת ראש השנה אני נוסע עכשיו". הוא היה לפי מקצועו Feldschen ומטפל בחולים שבכפרים כרופא. אלא לאמיתו של הדבר הוא Faelsher (זייפן). ועכשיו הוא נוסע לעיר איבנובקה. (Ivanowka) הרחוקה עוד שעות אחדות, לחוג בה את הימים הנוראים. היה זה המקום היחיד בכל הסביבה, בו גרים יהודים. שם קהילה לא קטנה, הקיימת במקום כבר מאות שנים. חיש מהרה תכנתי תכנית. אסע בערב ראש השנה לשם לקראת החג. הוא הבטיח לי לסדר לי מקום לינה ואוכל, אצל אדם נאמן.

נתבלבלתי מאד עד שלא היה בידי לשמור על סדר מחשבותי. בכל בוקר ברכתי את הברכה „אשר הכין מצעדי גבר", והנה ראיתי, שד' הכין לקראתי את מצעדי הגבר הזה. הייתי מאושר על שההשגחה העליונה פעלה לטובתי ושכחתי לחלוטין, שמצוי אני בעצם במלחמה. „המלאך" סיפר, שבמחוז חפצו יש אוכל בשפע, שכן אין הסביבה ההוא כבושה בידי

הגרמנים. שאלות שונות הטרידוני מעתה. לא ידעתי, כיצד לנסוע לשטח האויב וחששתי, מה יהא בי, אם לא איחשב לעריק. וכיצד אוכל לעזוב בכלל את מקום עבודתי בלי נטילת רשות.

מתוך בטחון מלא בד' „המכין מצעדי גבר" שלא יעזבני כתבתי לעצמי תעודת חופש, בה נאמר, שניתן לי רשות לחוג את החג בקהילת היהודים באיבאנובקה, והחתמתיה בחותמת שבידי. מסרתי את הפיקוח לידי הפלדוובל עד שובי לאחרי שני ימים, כדי שיהא בידו להשיב במקרה שיבוא מישהו מהמפקדה לערוך בקורת. ובערב ראש השנה יצאתי לדרך ברכבת הרגילה. והנה שוב מכשול. לפתע עמדה הרכבת בשדה ללא נוע. נאמר לנו, שקרה קילקול מה, שיתוקן מיד. ידעתי, מה משמעותו של המושג „מיד", ברוסיה בכלל ובימי מלחמה בפרט, ואבדתי את מנוחת נפשי.

הנה שעות עברו והלילה קרב ואני נמצא במקום שממה, אשר אין בו כל נפש חיה. חששתי לצאת ולחפש לי מקום, שכן נמצאתי בארץ האויב ובכל פינה ארבה לי סכנה. אולם הקילקול תוקן ויצאנו לדרך, ועם חשכה הגענו לאיבנואבקה. נכנסתי לבית הכנסת וראיתי, שכל הנוכחים כבר ציפו לבואי. הן קצין יהודי מהצבא הגרמני בא להתפלל כאן, ולאו מילתא זוטרתא היא.

פרטי חויות החג נשכחו ממני ואיני זוכר אלא את המעמד, כשהלכנו לתשליך. ביום ראשון של החג באו כולם, אנשים ונשים וטף, לקבל את פני והלכנו יחד לבאר אחת (לא היה שם נהר) לאמירת „תשליך". לא יכלתי לדבר הרבה אתם, שכן דברו הללו אידיש מתובלת ברוסית.

חזרתי למחנה ללא תקלות, ואיש לא שאל עלי בזמן העדרי.

בערב יום הכפורים יצאתי שוב לדרכי. הפעם לא היו כל תקלות. הגעתי בשעות הצהרים המוקדמות לאיבנובקה

והספקתי לסעוד היטב את לבי לפני הצום. האנשים שם היו פשוטים ביותר ובעלי רמה נמוכה. הסביבה הקוזאקית הפשוטה הטביעה אף עליהם את חותמה הפשוט. כך אפשר להבין את המקרה שקרה עם תום תפילת נעילה. לאחר יום הצום הקדוש, פרץ בבית הכנסת ריב, אם העריב כבר היום או לא. האחד בקש לתקוע בשופר, בא חברו חטף את השופר מידו. נאלצתי לעלות על הבימה ולהשקיט את הרוחות, שכן ידעתי, שרוחשים הם יחס מה של כבוד כלפי קצין גרמני.

כסף שאינו כסף

העברתי לתפקיד אחר ונתבקשתי לנהל את התחנה הגדולה שבעיר **טאגנרוג על יד ים אזוב**. שם הוטל עלינו לדאוג לכלכלת מחנה הצבא שבכל המחוז, ביחד 200 000 איש. קרו לי שם שני מקרים, שקשה לשכוח אותם.

פעם קניתי בטחנה גדולה קמח למאפיה שלנו. בעל הטחנה היה יהודי. שלמתי לו ברובלים, שקבלתי מהמפקדה העליונה A.O.K. ששכנה בקיאב (Kiew) המרוחקת מרחק רב מאטאגנרוג. הרובלים שנשלחו אלי, היו חדשים. הוא הסתכל ברובלים אלה וחזר והסתכל עד שאמר: „סלחו לי, אולם איני יכול לקחת רובלים שנדפסו בלייפציג (שבגרמניה)". אני לא ידעתי על כך כלל, אולם לתושבים היתה כבר, כנראה, ידיעה על „תופעה" זו. עמדתי נבוך ונכלם, שכן בימי שלום היה זה פשע חמור לזייף כסף ולהפיצו ברבים. והנה מצאתי עצמי הופך לפושע. כאן ראיתי עד כמה

משחיתה המלחמה את אופיו של האדם. לא היה לי כל מוצא. ובלב כבד השבתי ליהודי: „ראה, קבלתי את הכסף מקיוב, כדי לשלם את התמורה. עלי אין לערער. ואתה מוכרח לקבלו. הוא לקח את הכסף, אולם עד מהרה נוכחתי לדעת, שהתושבים החלו להחביא כל סחורה מפני ולקברה באדמה. בעיקר עשו כן האיכרים ביבולם, כדי לא לקבל כסף מזויף, שאין לו ערך. המפקדה שלחה מעתה כסף אחר: רובלים קרנסקי (Kerenski). אולם לכסף זה לא היה ערך רב. במשלוח הכסף החדש היה רשום בתיק: Der Nachschb der Zarenrubel stockt, לומר: העברת הרובלים של הצאר הופסקה.

החרמה והרעבה

ועוד מקרה, אולי מעציב עוד יותר. קבלתי מקיוב מברק, להחרים 200 000 שקים המונחים בתחנת הרכבת. התחנה עמדה במרכז החבל של דון־קוזאקים, שהיתה להם אז ממשלה משלהם ובראשם עמד הגנרל קראזנאב (Krasnow). הם לחמו נגד הבולשביקים והיו, איפוא, כעין שותפים לגרמנים, אולם הגרמנים ניצלו אותם כהוגן. כשהודעתי להם על הצו, בא אלי הגנרל שלהם קרן, שהיה פרופסור באוניברסיטת מוסקבה ובעל השכלה, הדובר גרמנית יפה, ואמר לי, שאם אקח את השקים, שוב אי אפשר יהיה להביא תבואה לערים, הרחוקות מאד. החרמה — אמר — פירושה הרעבה. ושוב נבוך ונכלם אמרתי: „הן חייל אני ואין לי אלא לפעול לפי

הפקודה". באותה שעה הוציא הגנרל את שעון הזהב מכיסו ואמר: „אם כך, תוכל לקחת גם שעוני". היה זה רמז ברור, שמעשה זה גזל הוא. נתחוור לי בבת אחת, שלא זו בלבד שהייתי לזייפן, אלא שאף גזלן אני. לאן עשוי אני להגיע? הרי כל מושגי המוסר מתטשטשים ומתמוטטים והולכים.

אותה שעה הרהרנו, מה יהיה לאחר המלחמה. כלום יוכלו כל אותם „מלומדי מלחמה" להפוך עורם ולשוב ולחיות חיי אדם תרבתי, לכבד בני אדם ולהיות בריותיו של הבורא?

מכתב מיסתורי

בטגנרוג לא היתה ליהודים זכות מושב בדרך כלל. חיילים משוחררים מצבא הצאר ובעלי מלאכה בלבד קיבלו רשות לגור בחבל זה. כמובן היתה התבוללות רבה והדבר בא לידי ביטוי בסימן החיצוני, שהיהודים לא דיברו אידיש אלא רוסית.

מצאתי שם רופא גדול, שהתגורר בווילה והחזיק קליניקה ליד ביתו, ד"ר מרק. הוא היה יהודי ליטאי והכיר את דרכי היהדות מימי נעוריו. הוא עצמו ידע גם גרמנית אבל אשתו ובניו היו „רוסים גמורים", דיברו רק רוסית, ואין זכר לכשרות בביתם. לו נשארה זיקה ליהדות ולא עלה בידו לשכך את הכמיהה אליה. בכל לבו בקש להתקרב אלי. למרות שהיה עסוק מאד, אהב לשוחח עמי. ונראה היה, כאילו רוצה לעורר בשיחותינו את תקופת נעוריו. יום אחד נתן בידי מכתב ובקשני להעביר אותו באיזו דרך שהיא לאחותו

המתגוררת בשטוקהולם שבשבדיה. הססתי לקחת את המכתב, כי חששתי, פן אתפס ואחשב לבוגד והריני מתחייב מיתה. אולם הוא הפציר בי עד מאד וטען, שחייו תלויים בדבר, ולא יכלתי לסרב עוד. שלחתי את המכתב להורי לברלין ובקשתים לשלוח את המכתב לשבדיה. יום אחד קבלתי מכתב־תשובה, ומיד מסרתיו לרופא. והוא, האדם הגדול והמכובד הזה, נפל על צווארי, חיבקני ונשקני ובכה על צווארי. הוא אמר לי רק זאת: „את נפשי הצלת". מתוך התרגשות רבה יצאתי את החדר ולא ידעתי את נפשי ולא הבנתי מה קרה כאן. מאותו יום לא ראיתיו עוד, שכן עזבנו פתאום את המקום.

אחרי המלחמה, לאחר שישבתי כבר זמן מה בברלין, קיבלתי ביום בהיר אחד מסטוקהולם ידיעה קצרה מד"ר מרק, בה הובעה תודה רבה על ההצלה. בידיעה לא צויינה כל כתובת והדבר נשאר לגבי דידי סוד כמוס עד היום. על סמך מכתב זה הבנתי, שהוא הצליח לצאת מרוסיה ולהגיע לשבדיה. יותר מזאת אינני יודע. הרביתי לשער השערות. וחשבתי, אולי אין אהותו יהודיה או מה שמסתבר יותר, כי הוא עזב את היהדות ואשתו לא היתה כלל בת ישראל והוא לא רצה לגלות לי את האמת. דבר אחד ברור לי, שבלבו בערה זיקתו ליהדות באש חזקה. על כל פנים אני מצאתי סיפוק בזה שעזרתי לו.

תשעה באב 1918 בטנגרוג

בימים אלה החל שלטון הגרמנים כבר להתמוטט. הבולשביקים ירו מהמארב בעיקר על קציניים ולפיכך נאסר עלינו לצאת את התחנה ולהיכנס לעיר. בתשעה באב באו אלי לתחנה שני יהודים ובקשוני נמרצות לבוא מיד לבית

הכנסת. בחוץ הצטופפו „היידמקים", כת הקוזאקים, הידועה באכזריותה. הם הקימו צעקות וקראו להרוג את כל היהודים ואיימו לפרוץ לבית הכנסת. החלטתי מיד, למרות האיסור, להיכנס לעיר וללכת לבית הכנסת. נשאתי אקדח בידי. בדרך חשבתי, במה אוכל אני היחיד לעזור להם. הרי הם, ההיידמקים, הרבים ואני יחיד. מה עשוי האקדח להועיל בשעה שהם יורים מהמארב. אולם, כך דרכה של מלחמה, שהחייל אדיש ואינו מרבה לחשוב. הלכתי בצידי הרחוב ונכנסתי לבית הכנסת הגדול ורחב הידים. תמונה מחרידה נתגלתה לפני, האולם בכללו היה ריק ורק בפינה החיצונה הצטופפו היהודים, ישבו על הרצפה ובכו מרה. הם לא קראו קינות ולא אמרו דבר, הם בכו ובכו... הם ידעו, איזה גורל מצפה להם, אם ההיידמקים יחדרו לבית הכנסת.

בבואי נשתתקו הקריאות שבחוץ. כנראה הסתלקו ההיידמקים. כלום פחדו הללו מפני חייל אחד? קשה להאמין. אך הבנתי מיד, כי יד ההשגחה העליונה פועלת כאן. „ואתה ברחמיך הרבים עמדת להם בעת צרתם. רבת את ריבם וכו'." הוקל להם, ליהודים, והפסיקו את בכיתם. אני נאלצתי לשוב לעבודתי. באותם הימים עזבנו את המקום. ולאחר מכן שמעתי, שכל יהודי העיר נהרגו. הצטערתי, מאד, שהצלתי היתה הצלת שעה בלבד.

נזכרתי אז במעשה, שקרה לי בימי נעורי. ישבנו בתשעה באב בחברת ש"ס על ספסלים נמוכים ואמרנו קינות. כל אחד קרא קינה אחת בזה אחרי זה כמנהג יהודי גרמניה. לפני ישב עשיר מופלג, ממשפחה מיוחסת, איש חרד ומדקדק במצוות. הוא סירב לקרוא קינה ובקש ממני להמשיך בקריאה. אחרי כן שאלתיהו, משום מה סרב לקרוא קינה. „אגיד לך גלויות. — אמר הלה — אני לא ידעתי צרות, לא בבית הורי ולא בביתי, זכיתי תמיד בחיים טובים. וכיצד אוכל לומר קינה בלב שבור?"

באותה שעה נזכרתי באמירת קינות בברלין. והנה קהילה שלמה עומדת כאן ולא יכולה לומר קינה. אולם בעוד ששם לא יכול היה היהודי לשאת קינה משום מצב רוחו הטוב, הרי כאן לא נשאו קינות, משום היאוש שדיכא אותם כל כך, שלא מצאו מלים לבטא את צרתם. דמעות זלגו מעיניהם ולא היה צורך לעודדם בקינות. „הליכות עולם לו" — להקב"ה, ונסתרים דרכיו.

משפט צבאי

למראית עין נראה, שהצלחתי היתה מרובה. בידי מרוכזת עבודה רבה, אספקת מצרכים למחנה הצבא הגדול. אצרנו בתחנה אוצר גדול שהכיל מצרכים רבים, שהגרמנים שדדו ממקומות שונים. היו מצרכים שאזלו כבר בגרמניה, כגון: טאבק, קקאו, טה. בעיקר היה מחסור גדול בעורות. ואילו אצלנו לא הורגש כל מחסור. בית החרושת הגדול ביותר לעורות ברוסיה Asowsche Leder Fabrik שהיה בטנגרוג עמד תחת פקודי. החלו רבים לפנות אלי ולבקש ממני טובות. אולם אני, כיהודי, החלטתי, לא לסור ימין או שמאל. חלקתי את המצרכים לפי פקודה מלמעלה ולא נתתי לשום איש יתר על חלקו. כמובן לא לקחתי דבר לעצמי. וכאשר שלחתי חבילות לברלין, ידעו החיילים, שלא הוצאתי דבר מהתחנה אלא קניתי את הכל בשוק במיטב כספי. כאשר נתברר לקצינים דורשי הטובות, שהיהודי מסרב לתת להם יתר על חלקם, החליטו, לחסלני. הם זעקו מרה על גאוותי וחוצפתי לסרב לתת להם דברים שקבלו אצל קודמי.

השחיתות פשתה מאד בקרב הקצינים וכל מאווים היה לחטוף כל מה שאפשר ולשלוח לביתם. כבר היה זה מנהג נפוץ ביותר לקצץ את מנות החיילים לטובת „המטה", כביכול, ולהשתמש לעצמם. לעומתם דאגתי אני, שהחיילים יקבלו את מנתם המלאה ושמרתי ביד חזקה, לבל יגנוב מישהו מכליהם דבר. כך הייתי לצנינים בעיני הקצינים, ומחשבה אחת מלאה את לבם, כיצד לשים קץ לשלטונו של היהודי הרע הזה.

יום אחד בא אלי אינספקטור אחר וצו בידו, שמפוטר אני מתפקידי וכי הוא ממלא מקומי. הוא הוסיף שעלי להופיע בפני משפט צבאי על חטא של העלבת גנרל. צחקתי למשמע דבריו, שכן ידעו הכל, ששומר אני בדייקנות גמורה למצווה וכי לא עשיתי דבר בניגוד לפקודה. אולם הלה העמידני על טעותי ואמר: „אל יהא הדבר צחוק בעיניך. הן תדע, שהצדק הוא תמיד עם בעל הדרגה הגבוהה ואין כל חשיבות בכך, אם יש באשמה שמץ של אמת, אם לאו". הוא הוסיף לספר לי, כי שני קצינים העידו בשבועה וספרו בפרוטרוט, איזו שמועה הוצאתי על הגנרל. נתברר לי, שנעשתה כאן קנוניה בכוונה תחילה להטיל עלי עונש מות. העמידו לרשותי קצין סניגור, להגן עלי, וזה נסה להשפיע עלי להודות באשמה, בטענה, שדבר זה בלבד עשוי להצילני ממות. הוא סיפר לי דרך אגב, שלעת עתה לא שללו ממני את דרגתי, כיון שנתקבלה ידיעה מ„האינטדנט" (ראש מחלקת האספקה במפקדה העליונה), שידי טהורות ונקיות יותר מכל קצין אחר. סרבתי להודות באשמה ורוחי לא נפלה מאומה. בעמדי לפני השופטים אמרתי גלויות — שאדם העומד על סף המות אינו מתחשב בשום דבר ועושה כל דבר העשוי להביא לו טובה. סיפרתי להם, כי כל העלילה באה עלי, משום שלא רציתי להיות פושע. לא רציתי לקצץ מנות החיילים ולא רציתי לתת הענקות לקצינים. דרשתי

תמיד פקודת הגנרל. שאלוני השופטים: „מה היו דרישותיהם"? הוצאתי פתק והחילותי לקרוא: כך וכך ק"ג קקאו, טה, טבק, עור וגו'.

לשמע הדרישות המוגזמות, שאלו שלושת השופטים: מי זה דרש את כל זאת? על הפתק חתום — אמרתי — גנרל פון קנערצר. דממת מות השלכה באולם ואיש מהשופטים לא הוציא הגה מפיו. לאחר דקות אחדות של דומיה נתן לי יושב ראש חבר השופטים אות בידו לעזוב את אולם המשפט.

מענין, איך בא הפתק לידי. פעם בא שלישו של הגנרל אלי בדרישה המוגזמת הזו, שכן הגנרל רצה לשלוח קרון שלם עם מצרכים חשובים ביותר הביתה (מדרום רוסיה לדרום גרמניה). אני סרבתי לתת לו ודרשתי פקודה בכתב. את הפקודה הזו עם חתימתו של הגנרל הביא לי השליש. ואני שמרתי את הפתק בכיסי. אינני יודע, למה. כנראה, כך רצתה ההשגחה העליונה.

הסניגור אמר לי לאחר מכן, שהשופטים לא החליטו דבר אלא הורו להעבירני לדיביזיה אחרת. היתה זו הדיביזיה שנועדה לצאת באותם הימים ל„חור" הגדול ליד וורדון (Verdun) שבחזית הצרפתית. כל רגימנט שנשלח לשם, נקרא בשם „רגימנט המות", שכן היה זה מקום מות בטוח. הגרמנים השליכו לגיהנום זה גדוד אחר גדוד, כדי לסתום את החור שבחזית זו. אולם הצרפתים, האנגלים והאמריקנים, המטירו על נקודה זו אש מרוכזת, שקשה היה להמלט משם. הם רצו לעשות עמדי את אשר נעשה לאוריה, להעמידני אל פני המלחמה למען אמצא שם את מותי.

הייתי מדוכא והצטערתי, שכל זה בא לי על אשר רדפתי אחרי צדק ומשפט. ומשום כך ביקשתי להתחמק באין רואים ממקום עבדתי ולנסוע בסתר לדיביזיה החדשה. אולם בבואי לתחנת הרכבת גדלה השתוממותי עד מאד. התחנה המתה סמלים וחיילים שעבדו אתי, אשר באו

להיפרד ממני. היתה זו הפגנה גלויה נגד המטה, שכן מקום המטה היה בבנין התחנה. הם בקשו לתת ביטוי עז לרחשי לבם, כי סבורים הם, שהצדק עמדי.

אמנם חלפה מחשבה במוחי, מה בעצם איכפת להם, אם ילך היהודי לאבדון. בטח אין זה נובע מ„אהבת מרדכי" אלא מ„שנאת המן", משנאתם את הקציניים המוצצים את דמם. אולם דברי הפרידה החמימים שלהם ודברי העידוד לא השאירו מקום לספקות אלה והרגשתי סיפוק מלא על שהלכתי בדרך הישרה.

חשבתי בלבי, שבבואי לדיביזיה החדשה יהיו הכל מדוכאים בטרם צאתם לחזית המערבית. בהנחה זו באתי למנהל תחנת המזון של הדיביזיה, אולם מה גדלה הפתעתי! הוא קיבל אותי בשמחה גלויה. הכל ידעו כבר על דבר המשפט ואת עמדתי האיתנה וראו בי „גבור". הכל שמחו בי, אולם אני לא ידעתי לשמחה מה זו עושה? הרי עומדים אנו לצאת לקראת מות בטוח.

לשאלתי, פרץ המנהל בצחוק רם: „כלום לא שמעת את הקורות בליל אמש? הגיעה פקודה חדשה, לפיה יוצא הקורפוס, שממנו אתה בא, לחזית שבצרפת ואילו אנו נשארים כאן ותופסים את מקומם".

באותה שעה ראיתי, שהיה לי ד' למשגב בעת צרה. מתוך התרגשות הרבה ניטל הדיבור מפי. כלום יכולה ההשגחה האלוקית „לדבר" במלים ברורות יותר? באין מלים בפי הודיתי לד' בדומיה. אכן „לך דומיה תהילה" (תהלים סה, ב).

רגע זה של גלוי ההשגחה עומד תמיד נגד עיני ונחרת עמוק בזכרוני. כל אימת, שבאה עלי צרה — ורבות היו כאלה — נזכרתי במעשה זה והוא אישר וחיזק את אמונתי בבעל הרחמים. ובכל יום, בשעה שמברך אני „אשר הכין מצעדי גבר", מתחזקת בי אמונה זו.

התרגשותי אחזה גם את המנהל. אף הוא לא הוציא הגה מפיו ולחץ את ידי בחזקה, משל רוצה היה לתת בזה ביטוי לרגשותיו.

הרביתי לחשוב על כל השתלשלות העניינים ולמדתי מזה לקח רב. ראיתי שטוב עשיתי שלא הרביתי להתרועע עם הגויים. בבוקר הייתי אמנם נכנס למועדון לשתות קפה. אולם סירבתי להכנס לשם בערבים לשתות. אמרתי תמיד, שאיני שותה אלכוהול וכי אוכל אני אצל יהודים בלבד. בשעות העבודה לעומת זה שמרתי על יחסי חברה הוגנים. הגויים העריכו את התנהגותי על שלא התערבתי בחוגם ועל ששמרתי אמונים לאמונתי.

מתוך כך לא היו בידם לעורר דבר נגדי ולא היה בידם כל אחיזה למצוא בי תורפה ולהאשימני בה.

ובעיקר התחזקה בלבי האמונה „שכל מה דעביד רחמנא, לטב עביד" (ברכות ס:). שכן נוכחתי תמיד לדעת, שהקב"ה עזרני. מתוך כך היה בידי, לאחר המלחמה, לברך בפה מלא: „ברוך... הגומל לחיבים טובות שגמלני כל טוב".

חידוש עבודתי אחרי המלחמה

כשחזרתי מהמלחמה ציפתה לי עבודה גדולה וקשה. צריך הייתי להרחיב את בית היציקה שלי. אולם חיפשתי גם דרך להגביר ביתר שאת את עבודת ד'.

קבעתי, איפוא, שיעור לגמרא עם מספר צעירים בביתי. השיעור התקיים לפנות בוקר בקייץ בשעות 4–6 ובחורף 5–7. לאחר השיעור הייתי נוסע לבית היציקה.

לפנות ערב הייתי משתתף בשיעורו של הרב ד"צ הופמן בחברת ש"ס. בשנותיו האחרונות, כשחולשתו גברה והלכה, העמידו לפניו כוס יין, והוא לגם ממנה מפרק לפרק, כדי להתגבר על חולשתו. לאחרי מותו (בשנת 1921) השתתפתי בשיעורו של הרב ד"ר מאיר מונק (אחיו של הרב ד"ר עזרא מונק), שמילא את מקומו והמשיך בשיטת הלימוד שלו. ד"ר מאיר מונק היה למדן גדול וחסיד נלהב. הוא היה נוח לבריות ואיש שיחה נעים ביותר, שכן היה תמיד במצב רוח מרומם (אשתו היתה ממשפחת החסידים רוקח מלמברג). אגב, כשנבצר ממנו לפרקים לבוא אל השיעור, מלאתי אני מקומו והגדתי את השיעור.

גם בבית הכנסת „לסינג סטראסה" שמשתי פעמים רבות „ממלא מקום". בכל צהרי יום השבת נתקיימה שם הרצאה על פרשת השבוע. באתי להסכם עם הרב ד"ר חיים היינריך כהן, כי במקרה ולא ימצא מרצה עד ערב שבת, הוא יודיעני ואני אבוא להרצות. כך נפל בחלקי הכבוד להרצות שם פעמים רבות.

נכנסתי גם לפעילות בחיי קהילתנו „עדת ישראל", והייתי חבר הועד של בית הספר התיכוני, שהקמנו בימים ההם. בוועד ישבו גם ד"ר מונק וד"ר ביברפלד ועוד. נהלתי שם מלחמה קשה. רוב החברים רצו ללמד לפי תכנית בתי הספר התיכוניים הנוצרים ולהוסיף שיעורים בתנ"ך, גמרא ודינים.

אני טענתי, שיש להתחיל בחינוך יהודי לאומי וללמד השפה העברית ותולדות ישראל. טענתי, שיש לשים הדגש על למוד תורה, נביאים וכתובים, ובכיתות הגבוהות, ללמד לימודי קודש עברית בעברית. הוספתי, שיש להוציא את הגמרא ממסגרת בית הספר וללמדה בחוגים נפרדים, כדי שלימוד זה לא יהא כבול לגילם של התלמידים, אלא למידת ידיעתם וסגולתם. בצורה זו, אמרתי, יהא הלימוד אינטנסיבי

יותר ודומה ללימוד בישיבה. ד"ר מונק וד"ר ביברפלד, שהיו אגודאים, לחמו בלאומיות בכל צורה שהיא והתנגדו במיוחד ללימוד השפה העברית כשפה חיה, באשר ראו בו „משחק מודרני" גרידא. ידי היתה, כמובן, על התחתונה. לכן הגשתי לוועד תכנית מפורטת בכתב, איך, לפי דעתי, יש לבנות בית ספר יהודי ראוי לשמו. כיום תכנית זו מקובלת הן בחוץ לארץ, הן בארץ — ואפילו בבתי הספר של האגודה ואפילו בישיבות. אבל בימים ההם, עדיין לא מצאה תכנית זו אוזן קשובה.

יש לציין שלא כל הרבנים דחו את לימוד השפה העברית. בחברת מונטיפיורי קיימנו עוד בשנת 1908 שיעור בשפה העברית, שניתן על ידי הרב ד"ר יוסף קרליבך וזכה להצלחה בלתי רגילה (ראה פרק „חברת מונטיפיורי").

על אף חילוקי הדעות שבינינו קיימתי יחסים טובים עם ד"ר מונק ועם ד"ר ביברפלד. והרי דוגמה:

בית הדין של קהילתנו היה פעיל מאד, ואף יהודי מזרח-אירופה היו רגילים לפנות אליו, בעיקר לסידור גיטין וחליצה. לסידור חליצה היה צורך להרחיב את בית-הדין ולהגדילו משלושה דיינים לחמשה. בשעת הצורך צירף אותי ד"ר מונק לבית דין זה.

המזרחי

הייתי אמנם בקהילה יפה וטובה ומצאתי בה סיפוק רב, אבל הרגשתי בחסרון גדול. אין קשר עם העולם היהודי החיצוני ואף לא עם יהודי מזרח-אירופה, שישבו בברלין במספר גדול וחיו באורח חייהם כמו שהיו רגילים מאז.

אמנם באתי עמם במגע פה ושם, כפי שהזכרתי כבר, אבל הקשרים היו רופפים. צריך אני להודות, שלמרות שחיינו היו מלוכדים היטב בשורותינו ושררה בהן אחדות גמורה, מושפעים היינו איכשהו מתנועת ההתבוללות. לעומתנו, לא השפיע הדבר על אחינו ממזרח אירופה. באתי להכרה שקרבה יתירה לאחינו אלה ושיתוף פעולה מלא אתם, עשוי להביא ברכה מרובה והשפעת גומלין טובה.

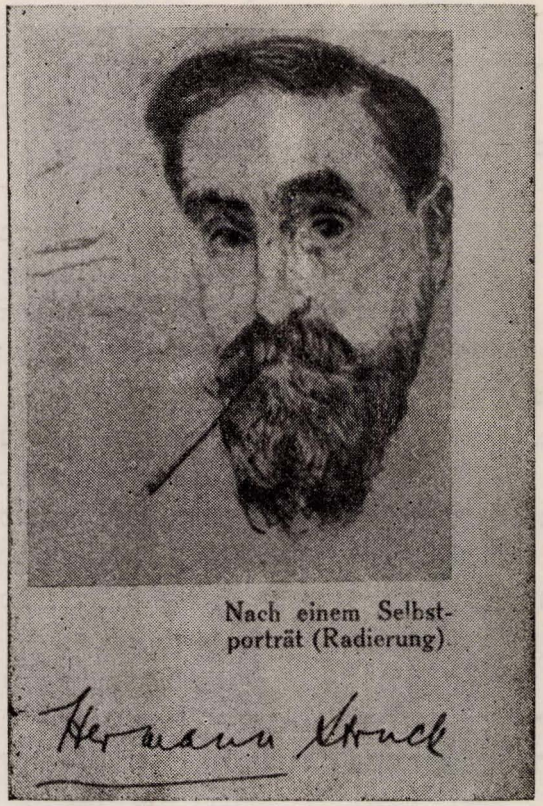
בשורות תנועת המזרחי ראיתי שדה פעולה נרחב להגשמת שיתוף זה.

דבר זה מביא לידי הבנה עמוקה במושג: „כל ישראל ערבין זה בזה" (שבועות לט.). אסור לצמצם דאגותינו לסידור חיינו בקהילתנו מתוך רגשי „אנוכיות" בלבד, אלא מחובתנו לשאת בעול אחינו בכל מקום שהם, ויהא אפילו במקומות הרחוקים ביותר.

כמה אומללים מקרב אחינו נרדפים ולא מוצאים מנוח לכף רגליהם וקורת גג לראשם. מחובתנו לדאוג להם ולבקש להם מקום מקלט, בו יוכלו לחיות חיי רווחה. דבר זה עשוי לבוא להתגשמות מלאה אך ורק בארצנו, בארץ ישראל. אכן, קיום מצות יישוב ארץ ישראל ובנין הארץ צו השעה הוא. וזו מטרתנו: „כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלים" (ישעיה ב, ג). כך יצאה המזרחי בסיסמה: עם קדוש עם תורה הקדושה בארץ הקודש.

רבני עדת ישראל ומנהיגי הקהילה התנגדו למזרחי ואף אסרו על הנוער להשתתף בפעולתנו. הם אמרו, עבירה היא זו ללכת יד ביד עם הפושעים. עלינו לחכות לביאת המשיח, אשר יביא לנו הגאולה השלמה.

אני לחמתי בהשקפה הזו וטענתי אלף פעם ואחת, כי אסור לנו להשאיר בידי הפושעים את „כיבוש הארץ", שרק הם יקימו בה קיבוצים ומושבות. אם נשב בחיבוק ידים וניתן להם בלבד לעלות ארצה, אל נתפלא אם תתפשט התורה

הצייר הרמן חיים שטרוק
ברלין

החפשית בארץ הקודש. על הנוער שלנו, איפוא, לעלות לארץ ולהקים בה קיבוצים דתיים, כי אז תשתנה התמונה מן הקצה אל הקצה והארץ תקבל צביון אחר לגמרי. פעם פניתי אל השוללים ואמרתי: הכל תלוי באמונה. כל המאמין באמונה שלמה, יכול ללכת לארצנו והקב"ה יהא בעזרו, שכן, „הבא לטהר, מסייעין אותו" (יומא לה.), אלא קטני אמונה בלבד רואים עבירה בעליה לארץ, כאשר מפחדים הם מהשפעת החפשיים. הבה נתחזק באמונתנו — סיימתי תמיד — ונהיה ל„שלומי אמוני ישראל" במלוא מובן המלה, כי אז נצליח בדרכנו ונשפיע אף עליהם.

כשאמרתי לד"ר ביברפלד בשנת 1932, שעכשיו אעלה ארצה, הוא כעס עלי מאד. אני הייתי תלמידו המובהק ומשום כך פנה אלי תמיד מתוך חיבה בלשון „אתה" (Du) באותה שעה, שסיפרתי לו על עלייתי נעשיתי בעיניו כאיש זר ופנה אלי בלשון „אתם" (Sie) „כסבורים אתם — שאל אותי — שבתל אביב יושבים חרדים בלבד?" עניתי: „חרי אף בברלין אינם יושבים חרדים בלבד. אולם מאמין אני, שהקב"ה יהא בעזרנו". שניהם, ד"ר מונק וד"ר ביברפלד נאלצו אחרי כן לעלות ארצה ומצאו בה מנוחת עולמים. ד"ר ביברפלד נפטר בשנת 1939 וד"ר מונק — בשנת 1940.

לאחר הקונגרס הראשון של ההסתדרות הציונית העולמית בבאזל בשנת 1897, התחלתי להרצות בשורות עדת ישראל על הציונות ועל המזרחי. דברי עוררו שחוק בלבד. הם לא התיחסו לנושא זה ברצינות. כל דעתם היתה נתונה להתפתחות קהילתם ותו לא.

הראשון, שהרים את דגל המזרחי בגרמניה היה דווקא אחד מבני קהילתנו. היה זה הצייר המחונן בחסד עליון, **הרמן חיים שטרוק**, בנו של חבר הועד של עדת ישראל דוד שטרוק. הוא נולד בשנת 1876 בברלין, עלה ארצה בשנת 1922 ונפטר בחיפה בשנת 1944. הוא היה אדם, שעמד על

רמה גבוהה, בעל נפש אצילה ולב מלא חיבה לאחינו בני ישראל שבכל אתר ואתר. הוא היה מפורסם מאד בעולם האמנות. פרופסור מאקס ליברמן, למשל, למד אצלו את חכמת החריטה. כך היה מכובד בעיני גדולי הדור, שוחרי האמנות, יהודים וגויים כאחד. הוא שמר על המצוות בדייקנות גמורה ולמרות שהיה עסוק מאד, קבע עתים לתורה ולמד יום יום שיעור גמרא.

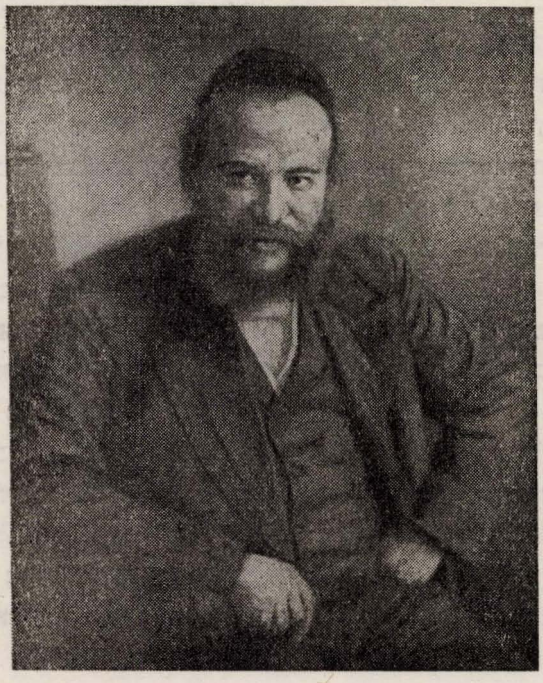
שטרוק ראה, יותר מכל אדם אחר, את השפעת ההתבוללות על השכבות העליונות של יהודי גרמניה. הוא ראה את עוגן ההצלה באיחוד כל חלקי היהדות, שבמערב ושבמזרח, לבנין ארצנו תחת דגל התורה.

השתתפתי בעבודתה מתחילתה. כל יום ראשון ישבנו יחד לטכס עצה, כיצד לכבוש את לב אחינו לרעיוננו, וכך נעשינו ידידים טובים.

למרות התנגדותם של החוגים הרשמיים (ואולי דווקא משום כך) באו אלינו רבים מן הנוער ויסדנו חוג נוער של המזרחי. מזה יצאה אחרי כן תנועת „תורה ועבודה". רוב החברים היו יהודי מזרח-אירופה. אבל ברבות הזמן הצטרפו אלינו גם רבים מהמנהיגים הרוחניים שבגרמניה. וברצוני להזכיר כאן אחדים מהם.

אחד מן הראשונים של התנועה היה **הרופא ד"ר אפרים אדלר**, בנו של הרב אלכסנדר אדלר, ליבק. עמדתי עמו בקשרי מכתבים. את חילופי הדברים שבינינו פירסמתי בירחון המזרחי „ציון", שיצא לאור על ידינו בתקופה מאוחרת יותר (1929). עורכו של הירחון היה **מר אלכסנדר אדלר**, בנו של הרופא. הוא שמש זמן רב כמזכיר התנועה (1923–1935) ופעל הרבה לחיזוק המזרחי. איש טוב וחביב על הכל. עם עלותו ארצה עמד בראש תנועת הנוער שלנו, תחילה בכפר הנוער הדתי על יד כפר חסידים ולאחר מכן בקבוצת יבנה.

מזרחי נאמן היה **הרב ד"ר נחמיה נובל** (1871–1922).

הרב ד"ר נחמיה נובל
פרנקפורט דמיין

הוא היה גדול בתורה ובחכמה, והרביץ תורה ברבים בהיותו רב בקלן, קניגסברג, המבורג ופרנקפורט. הוא למד חכמה מפי הפילוסוף הדגול פרופסור הרמן כהן, מרבורג. גם נואם בחסד עליון. ובדרשותיו שפך את נפשו בדברו על תורת החיים. נפשו חשקה בתורה ונטע חיבה זו בשומעיו ותלמידיו הרבים. כך הצליח לקרב רבים לחיי התורה. ועל אלה נמנו גם רבים שבאו מחוגים חפשיים. כגון, **ד"ר פרנץ רוזנצביג**, מחבר הספר „כוכב הגאולה" ויבדל לחיים טובים **פרופסור ארנסט עקיבא סימן**, מרצה מצליח ביותר בתורת הפידגוגיה באוניברסיטה שבירושלים.

פעם הראה לי שטרוק מכתב של **הרב ד"צ הופמן**, בו הוא מאחל לנו הצלחה בעבודתנו., והוא סיים מכתבו במלים: **„צלח רכב על דבר אמת"** (תהלים מה, ד).

במרוצת הזמן יסדנו את המשרד המרכזי של תנועת המזרחי בגרמניה. רוב מנהיגי התנועה יצאו מקהילת עדת ישראל. ראשונים למנין היו **האחים בארט**, בני פרופסור יעקב בארט ונכדי הרב עזריאל הילדסהיימר.

אליעזר בארט — היה איש נחמד ביותר ואהוב על כל יודעיו. אף אני חבבתיו ביותר והיה קרוב ללבי. הוא, כאביו היו לו ידיעות נרחבות בתנ"ך, ותענוג מיוחד במינו היה לשוחח עמו על בעיות שונות בתנ"ך. זמן מה היה גם חבר הועד הפועל של התנועה הציונית בלונדון.

ד"ר אהרן בארט — היה אדם בעל שיעור קומה, שתפס מקום נכבד ביותר בהנהלת מפעלי הירש. הוא היה עורך הדין של הקונגרס, ומכובד ביותר בתנועה הכללית ובתנועת המזרחי. והיתה לו השפעה מרובה על כל המוסדות הצבוריים בארץ, כאשר נשא את משרת המנהל הכללי של בנק לאומי לישראל.

זמן רב היה יושב ראש המזרחי של יהודי גרמניה **הרופא ד"ר ישעיהו אסקר וואלפסברג**, תלמידו של הרב

נחמיה נובל. בעל השכלה רחבה, תלמיד חכם ובקי בפילוסופיה ונכבד מאד בכל חוגי התנועה. היה ידידו של פרופסור וויצמן, ופירסם ספר מיוחד לזכרו. תרבותו היתה מבוססת על חכמת התורה וחכמה כללית, ושתיהן נתמזגו בו בהרמוניה נפלאה. בעל אופי ישר וטוב לב. היה לי לידיד נאמן וישבתי יחד אתו בוועד ההסתדרות הציונית שבגרמניה ויצגנו בו את תנועת המזרחי. הוא מת בברן שבשויצריה בהיותו שגרירה של מדינת ישראל.

עוזר חשוב בעבודתנו היה **ד"ר שמואל חנונביץ** מעיר סלונים שבפולין. הוא למד תורה בסמינר לרבנים של הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר וביקר באוניברסיטת ברלין. היה מזכירנו זמן מה (1931–1933) והתמסר בעיקר להדרכת הנוער. איש מלומד, בעל לב טוב, גילה הבנה עמוקה לצרכי הנוער. פעל בענוה ובשקט ורכש את חיבתנו. הוא חי היום בתל אביב ושמח אני עד מאד להיפגש עמו לפרקים.

עוד שני תלמידים של הסמינר היו פעילים בהדרכת הנוער שלנו. **משה שפירא** — היום שר הפנים. ובזמן יותר מאוחר **ד"ר יוסף בורג** — היום שר הסעד.

אחד הראשונים שבאו אלינו היה **פרופסור הרמן חיים פיק**, המלומד והחכם. דבריו השקולים שנאמרו בנחת, מצאו הד בלב כולנו, כל אימת שהשתתף בישיבותינו, וגילה דרכים חדשות, כיצד לחדור לקהל הרחב. הוא היה זמן מה חבר בהנהלה הציונית העולמית בלונדון.

אישיות נפלאה, אבל מסוג אחר לגמרי, היה **הנס גוסלר**. הוא בא מסביבה חופשית והתקרב על ידי הציונות ליהדות. הוא בא אלינו, כששמר כבר תורה ומצוות ובקש להיות יהודי שלם. מתוך כך באתי גם אני אתו במגע. שיתפנו פעולה ונעשינו ידידים בחיינו. הוא היה בעל שיעור קומה ונפש אצילה. התנהג בנימוסים מצוינים אל האדם, ובעיקר אל העני. היה לו רצון איתן לעזור לזולת. הוא יסד את חברת הנוער „הרצל קלוב", שחבריו באו כולם מבתים חפשיים. מצא שם כר נרחב לפעולה ולקרב את הנוער

ליהדות דרך הציונות, אותה דרך, בה הלך הוא. אני עזרתי בידו והרציתי שם פעמים רבות על בעיות היהדות.

הוא רכש לו גם את אמונם של הגויים. וכאשר שלטה הממשלה הסוציאליסטית לאחר המלחמה ב־1918, קיבל משרה גבוהה במשרד הפנים. ניהל שם את המחלקה לעתונות כ־Pressechef והיה יד ימינו של שר הפנים וקיבל את התואר Ministerialrat. למרות היותו עסוק מאד, מצא זמן לבצע כל פעולה שנדרשה ממנו.

אף כי ביקר בשבת במשרדו, הוא לא כתב שם דבר אלא נתן הוראות בלבד.

פעם בקש ממני עזרה מיוחדת במינה. צעיר גליצאי, מחוסר כל וסובל ברעב, בא אליו ואמר לו: „התרגלתי לצום וכמעט שאיני מרגיש עוד ברעב. יש ברצוני להפוך את רעבוני לפרנסה ולהציג את עצמי כאמן הרעב (Hungerkünstler) לשם כך רוצה אני להקים במקום פומבי תיבת זכוכית, בה אכנים מטה, כסא ושולחן ואראה לקהל יכלתי לשבת בצום ימים רבים. לשם ממון הדברים זקוק אני לכסף והריני מבקש לעזור לי בממון ההוצאות". גוסלר הבטיח לו לממן את „הצגתו" ובקש ממני לעזור לו. העמדנו במסעדה גדולה שברחוב הראשי פרידריכסטראסה (Friedrich Strasse) תיבתו ותלינו עליה שלט גדול: „כאן יושב יוללי, אמן הרעב. היום יום צום ראשון". מידי יום ביומו החלפנו את השלט, להגיד כמה ימים הוא כבר צם. גוסלר נהל תעמולה רבה בעתונות והדבר הפך לסנסציה. העמדנו לרשותו פקוח רפואי ומדי פעם היה נכנס הרופא לתיבה, לבדוק את מצבו. בעל המסעדה חבין, שהוא יכול להפיק מכך רווחים יפים, שכן תאבונם וצמאונם של ההמונים יתעורר בראותם אדם צם. לפיכך שילם בעין יפה לאמן הרעב. מוזר, מה טעם יש להם לגויים. הם עצמם יושבים, אוכלים ושותים וממלאים כריסם לשבעה ומסתכלים בהנאה על אדם רעב. אכן, ההצגה הצליחה למעלה מהמשוער. הידיעות המתפרסמות בעתונות

עשו את שלהן. כל אחד רצה לראות את יוללי. כך מצא יוללי את „לחמו" בשפע רב.

אספר עוד דבר מגוחך במקצת. במשך תקופה ארוכה דרשתי אחרי הצהרים בבית הכנסת, גרנדיר סטראסה 6. (ברחוב זה היה כמעט בכל חצר בית כנסת). השתדלתי לנאום לפעמים באידיש. פעם פנו אלי חברי הועד ואמרו לי: „דרשותיך יפות הן עד מאד, אולם קשה לנו לסבול את האידיש שלך. כולנו מבינים Hochdeutsch (גרמנית טהורה), דרוש, איפוא, בגרמנית". מובן, שזה היה לי נוח יותר. ברם „יקה" דובר אידיש מוכרח להכשל.

ברלין היתה בימים ההם מרכזה של אירופה, ורבים מגדולי הרבנים מתנועת המזרחי ביקרו בברלין.

רבים מהם סעדו על שולחני וביניהם אני זוכר את: **הרב עמיאל**, רבה של אנטוורפן ואחרי כן הרב הראשי בתל אביב. **הרב גלאזר**, הרב מקלויזנבורג. **הרב מבורש**, עכשיו רבה של שכונת שפירא, תל אביב ועוד.

בהזכירי את הגדולים, שפגשתי לרגל עבודתי בשביל המזרחי, מחובתי לספר גם על פגישתי עם **דוד וואלפזון**, נשיא התנועה הציונית (1905—1911), שירש את מקומו של **ד"ר תיאודור בנימין הרצל** (1897—1904).

בשבתי בקלן קבלתי מכתב ממר דוד וואלפזון, בו בקשני לסור אליו, הוא חפץ לשוחח עמדי על נושא מסויים על פי המלצתו של הרמן שטרוק.

היה זה, כשנחום **סוקולוב** התפטר מהמזכירות הכללית של התנועה. וואלפזון הציע לי את המשרה הזאת. ערכנו שיחה ממושכת וראיתי לפני אדם בעל רמה. יהודי חם, אדם אדיב ונוח לבריות ויחד עם זאת רציני, מתון ושקול ובעל דעה מוצקת.

שוחחנו ארוכות על השקפות עולם שונות וספרתי לו באיזו נקודת ראות מסתכל אני על עבודה זו. חויתי את דעתי שיש ראשית להתחיל בדברים בהם יש לכולנו שפה משותפת. לאחרי מכן יש לשים לבנו על החסר ועל הטעון

שיפור. כאן הדגשתי, שיש להתגבר על הבערות בהפצת לימוד התורה ושיש להתקרב ליהדות האמיתית על ידי שמירת מצוות ומנהגים על פי מסורת אבותינו, למען נהיה עם קדוש „לשם ולתפארת לכל העמים".

דברי הגלויים עשו כנראה רושם על וואלפזון. כך השמיע על כל פנים בדבריו, שכן אמר לי מיד, שלדעתו ראוי אני למשרה זו, אלא שרוצה הוא להוועץ בדבר תחילה בד"ך בודנהיימר.

בינתים נסה הרמן שטרוק להשפיע עלי, לקבל את המשרה. הוא ראה חשיבות מרובה בכך, שכן סבור הוא שעל ידי כך נוכל להשפיע על מהלך העניינים לפי מאוויי תנועת המזרחי. לאמיתו של הדבר ראיתי אף אני מצוה גדולה בנטיעת רעיונות של המזרחי בתוך התנועה הציונית.

ב-21 לפברואר 1910 קבלתי מכתב מוואלפזון, בו הזמינני לבוא אליו ולסדר את הענין סופית (חילופי המכתבים נמצאים עדיין ברשותי).

הוא הביא לפני הצעה מפורטת, שכן קיבל מהועד יפוי כוח, לחתום מיד על המינוי.

היססתי בדבר ושטחתי לפניו את נימוקי.

אמרתי, כי סוקולוב הוא בעל אופק רחב ואילו אני חסר אופק כזה. ובעיקר, התנועה הציונית היא פחות או יותר תנועה פוליטית ואילו אני אינני פוליטיקאי כלל ועיקר. הוספתי, כי אילו היתה התנועה תנועה לאומית בלבד יכלתי לקבל את המשרה, שכן כל שאיפתי היא להפיץ תורה בחוגים נרחבים. אבל משרה פוליטית לא אוכל לקבל, שכן הפוליטיקה שנואה עלי. הוא חזר ואמר, שלדעתו ראוי אני לעבודה, אולם אני חשבתי, שהוא אומר זאת משום שאין לו זה עתה כל מועמד אחר. אני בקשתי לדחות את הדבר שמונה ימים שאוכל להמלך בדעתי. וכתבתי לו מכתב, בו הבעתי את צערי על שאיני יכול לקבל את התפקיד.

לאחר זמן ראיתי, שצעדי היה צעד נבון. כשנבחרתי לציר לקונגרס שהתקיים בשנת 1921 בקרלסבד, ראיתי את שלטונה המוחלט של הפוליטיקה על התנועה. למראית העין נישאו נאומים גדולים, אולם מאחורי הקלעים התנהלו מריבות פוליטיות מובהקות.

גרעין לקיבוץ דתי

אני עצמי נטיתי לטפל בדברים פעוטים יותר אך מעשיים. במיוחד בקשתי לטעת בלב הנוער את רעיון החלוציות.

צעדי הראשון היה חובבני במקצת ונדון לכשלון באשמתי. בעצם מתבייש אני לספר את הדבר. יזמתי הקמת מוסד ללימוד החקלאות, למרות שהייתי חסר נסיון בדבר זה ולא היה לי כל מושג במקצוע זה.

היה זה בערך בשנות 1920/1921, באנו בקשרים עם חקלאי יהודי אחד, ד"ר מעלר (Dr. Mehler), בעל משק ליד העיר ראטניו (Rathenow) הקרובה לברלין. המשק נשא את השם „עלסהוף" (Elshof) על שם אשתו. הוא הציע לנו להקים במשקו מקום הכשרה חקלאית לצעירים. הוא רצה דווקא, שהקבוצה תהיה דתית. בשורותינו היתה גננת, גברת קיטה רוזנברגר, שלמדה את מקצוע החקלאות. היא שאפה לחנך בנות לעבודת קרקע. נסעתי יחד עמה לסידור העניינים. התרשמנו מאד מיפי המשק ומסידורו הנאה. הרפת היתה נקיה, שדות התבואה ומטעי הירקות היו במצב טוב וכל החצר והבית אמרו הדר. היה זה תענוג להסתכל על

צורתו היפה למופת. באנו לידי הסכם, שנביא תחילה עשרים בנות אשר תעבודנה בהדרכתה של גב' רוזנברגר. הן תקבלנה בית מגורים לעצמן, בו יוקם מטבח מיוחד לרשותן. ד"ר מהלר ואשתו נאותו להישתתף בלימוד עבודת הקרקע.

ממבט ראשון נראה היה, שהכל מסודר טוב וכי עשוי הדבר להצליח יפה.

לא היה זה מן הקושי לארגן בחוג הנוער שלנו עשרים בנות מתאימות לתפקיד זה בין רבות שבקשו להצטרף לקבוצה. אך נאלצנו לדחות רבות מהן. הכל ידעו, שמטרת ההכשרה היא, שלאחר מכן תעלינה המוכשרות ארצה ליסד בה קיבוץ דתי. אגב, כל הבנות היו ממזרח-אירופה. בנות יהודי גרמניה עמדו עדיין מרחוק ורק אחרי כן התקרבו והתמסרו לאידיאל שלנו. לאחר שבוע של הכשרה, סיפרה לנו גב' רוזנברגר, שהחומר האנושי הוא טוב ביותר ונשקפת תקוה גדולה להצלחת הנסיון. אולם חיש מהר נשתנתה התמונה. יום אחד באה אלינו גב' רוזנברגר בלווי שתי בנות כנציגי הקבוצה והשמיעו באזנינו תלונה קשה. גברת ד"ר מהלר — סיפרו הללו — מתגאה עליהן ומתנהגת בהן בצורה גסה ביותר, משל היתה היא בעלת בית והן שפחות בלבד, וכי היא מתנהגת בהן כנוגש בעבדיו. נתברר — אינני זוכר, מנין השגנו את הידיעה — שהיא נוצריה מלידה ולא רצתה לקבל על עצמה הדת היהודית. הבנות הוסיפו, כי ניתן לומר, שהיא מרשעת ממש וכי אנטישמית היא בתכונותיה. בעלה רצה, כנראה, להשקיט את מצפונו ב„מצווה" זו. מובן, שביטלנו מיד את הענין. וכך נכשל נסיוננו הראשון „לכבוש את הקרקע".

הכשלון הטביע רושם רע והתביישתי מאד בדבר. תליתי בעצמי את האשמה, יען כי הסדרתי את הענין בקלות דעת בלא חקירה ובדיקה יסודית.

רק לאחר זמן עלה בידינו להקים מקום הכשרה ראוי לשמו. תחילה רכשנו משק „בטנצנרוד" (בשנת 1924). לאחר מכן רכשנו משק גדול „רודגם" (בשנת 1928) על יד פולדה הקרובה לפרנקפורט. המקום היה גרעין חשוב לקיבוצים של הפועל המזרחי בארץ. אלה שהוכשרו במקום זה, עלו אחרי כן ארצה והקימו קיבוץ ליד פתח תקוה בשם „רודגם", על שם מקום הכשרתם. לאחר זמן, עבר הקיבוץ לדרום הארץ ושינה את שמו ל„קבוצת יבנה". בקבוצה זו הכשרו גרעינים שונים, שהקימו במרוצת הזמן קיבוצים רבים של הפועל המזרחי בכל רחבי הארץ.

חברנו **בנימין כהן, בפרנקפורט** עמד בראש פעולה זו. הוא התמסר ביותר לבנין מקום ההכשרה ובחר בהקפדה את החניכים ואת המחנכים, ערך השגחה תמידית על התפתחות המשק. בראש המשק עמד **האגרונום משה אונא**, הוא ניהל את המשק במומחיות רבה וראה ברכה בעמלו. הוא הוסיף לפעול גם בארץ ועד היום עומד הוא בשורה הראשונה של מנהיגי תנועת הפועל המזרחי.

זוכר אני היטב את ליל החמשה לנובמבר 1923. ללילה זה נודעה חשיבות מכרעת לעתיד תנועתנו. בשעה שישבנו בישיבה בברלין, הגיעה קריאה טלפונית של בנימין כהן מפרנקפורט. מעבר לקו ישב גם **אדווין פייסט, פרנקפורט**, שטיפל יחד עם בנימין כהן ברכישת מקום להכשרה. (פייסט היה אחד הנדבנים הגדולים של המזרחי). נאמר לנו, כי עומדים הם לרכוש משק גדול ולשם כך זקוקים לסכום כסף עצום. יש להשיג את הכסף בלילה זה, כדי לסיים את העיסקה. והם התילו עלינו את המשימה להעמיד את הכסף לרשותם עוד בלילה. החילונו מיד בפעולה קדחתנית והתקשרנו טלפונית עם כל ידידינו לבקש את עזרתם. תוך שעתיים עמד הסכום הגדול לרשותנו ושמחנו להודיע בעצם הלילה למר כהן, על מלוי המשימה. (אגב, הדייקנות

והמהירות, בהן פעלו יהודי גרמניה בסידור ענינים חשובים, עשויים לשמש לנו מופת ודוגמה, כיצד לסדר ענינים רבים בארץ בלא משא ומתן מיגע בלי גבול).

בנק מזרחי

אחד מן הצעדים החשובים שלנו, בשתוף עם חברי תנועת המזרחי העולמית, היה יסודו של **בנק מזרחי** בתל אביב בשנת 1923. מר **דוד צבי פינקס** מווינה, שהיה מועמד להנהלה, בא לברלין למכור מניות יסוד. כל פרטי הענין נשכחו ממני. אולם, כשנזדמנתי בינואר 1933 למשרד ההנהלה של הבנק בתל אביב, הזכיר לי מר פינקס ז"ל את כל הענין. וכך סיפר לי: בבואו לברלין מצא את מנהיגי המזרחי עסוקים באותו היום ואיש לא נתפנה לו לבקר עמו אנשים שונים לשם רכישת המניות. אני היחיד שמוכן היה להצטרף אליו מיד. ערכנו ביקורים רבים, וקצרנו הצלחה רבה. הוא סיים: „בעצם אתה הנחת את היסוד לבנק".

מר פינקס ז"ל היה איש מוכשר ומכובד על כל החוגים. פעולתו היתה תמיד מתוכננת. אף בהיותו שר בממשלה נודעה לו השפעה מרובה. תחת מעמסת העבודה הגדולה בממשלה ובתנועה, כרע ונפל באמצע פעילותו הרבה והמבורכת. „זכר צדיק לברכה".

ד"ר נתן בירנבאום

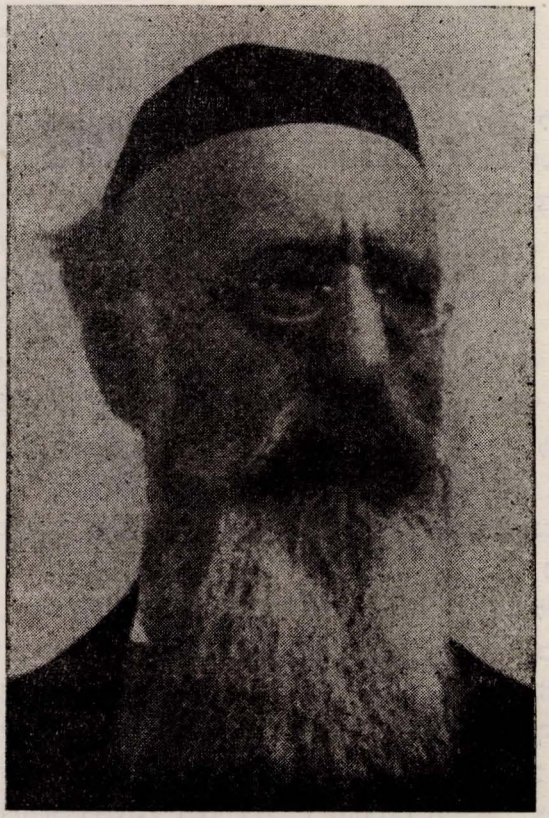
ד"ר נתן בירנבאום (1864–1937), יליד ווילנה. סופר והוגה דעות, בעל שיעור קומה כאחד מגדולי הדור.

רוחו התנשאה תמיד למרומים ולא יכול היה למצוא את עצמו בחברה הרגילה. לכשהיה מצטרף לחברה מסוימת היה עוזב אותה עד מהרה, כי רגיש היה לליקוייה וצלליה. כשרונותיו הכבירים כבעל מחשבות נשגבות ותכונות נפשו האצילה שכולה קדושה וטהרה, ניבאו לו השפעה רבה, בחיי דורו.

לאחר מלחמת העולם הראשונה (1914–1918) ישב תקופה קצרה בברלין, ושם הכרתי אותו. התרשמתי מאד מהאישיות הנפלאה הזאת. הנה איש הולך לדרכו, בלי להביט ימינה או שמאלה, העושה רק מה שמצפונו מצווה עליו. בקול מצפונו ראה קול של מעלה ורק לו נשמע. נעשינו ידידים טובים, הוא שפך לפני את לבו וגילה לי, כמעט כנביא בדורו את מחשבותיו ושאיפותיו. אבל גם רצה לשמוע דעתי ותגובתי על הכל. וכך התפתחו וויכוחים ערים בינינו.

אופי גדולתו היה בתכונתו ה„חד צדדית". הוא הסתכל על הכל במישור אחד. ומשום כך נבצר ממנו להקיף את החיים לכל גורמיו: את השמש ואת הצל, את הטוב ואת הרע. טענתי, כי הצל נוצר במקום שזורחת השמש, ואלמלא כן לא היה טוב במציאות. חז"ל אמרו: „טוב" — יצר הטוב. „טוב מאד" — יצר הרע. ולפיכך „חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה" (משנה ברכות ט, ה), שכן „כל מה שהקב"ה עושה, לטובה עושה" (ברייתא ברכות ס:).

הוא חזר והדגיש, שרק מה שהוא מכיר כאמת, רק זה מכריע וקובע את החלטתו. אם מגלה הוא בחברה מסוימת ליקויים, מצווה הוא להסתלק מחברה זו, ולא להשלים עם המוצא של „שביל הזהב".

ד"ר נתן בירנבאום
ברלין

וכך נע ונד האיש הזה בעולמו הרוחני כל ימי חייו. בספרו „עם ד'" (שהופיע ב־1918 בגרמנית) מתאר הוא בעצמו מהלך דרכו בחיים. בתחילה היה חפשי לחלוטין, חסר כל אמונה, מאטריאליסט ממש. אחרי כן נהפך והיה ל„יהודי לאומי", ואף אז הביע את שלילתו המוחלטת לדת היהודית. הוא נשא בקונגרס הציוני הראשון בבאזל בשנת 1905 נאום על תרבות היהודים, והוא אשר חידש את השם: „ציונות" (Zionismus) בכך נקשר שמו לעד בתנועה הציונית, למרות שעזב לאחר מכן את שורות התנועה. לאחר זמן היה ליהודי דתי והאמין באמונה שלמה בד' אלוקי ישראל. עתה החל לבקר בחריפות את הלאומיים, שלא הכירו בדת ישראל. נסיתי לשכנעו, כי מעתה יכירנו מקומו בתנועת המזרחי, המשלבת ברעיונה לאומיות ותורה גם יחד. אולם הוא כבר היה במחשבותיו מעבר למחנה הציוני, ופנה לאגודת ישראל, בה ראה התגשמות האמונה וחיי התורה, ופעל שם שנתים כמזכיר. אולם גם שם לא מצא סיפוק, יען כי לאומיותם היתה ריקה מתוכן. אני עמלתי רבות להסביר לו את הצורך באיחוד. אולם כל עמלי היה לשוא. טענתי לפניו, כי רק לאחר שה„חומריות והרוחניות" התגלמו בגוף אחד, הפך האדם והיה לבעל חי, ל„נפש חיה". נגדי טען תמיד: „כל פשרה — פשיעה, כי היא חורגת מדרך האמת, ואת דרך האמת אינני יכול לעזוב". השבתי — „חותמו של הקב"ה בלבד אמת היא" (יומא סט:). נבצר מן האדם להגיע לאמת אוביקטיבית, כי כל כולו סוביקטיבי הוא. בעצם „האמת הסוביקטיבית של האדם היא — האמונה בהקב"ה" — „האמונה באמת". האמת של הקב"ה והאמונה של האדם משולבות הן ומאוחדות: „אמת ואמונה".

הוא הכיר אמנם שאין להפריד בין הדת והלאומיות. אבל העיקר היא הדת. היא סם חיינו, ורק על ידי הדת

מחזיקים אנו מעמד עד היום הזה. כך היה ליהודי חרד המדקדק במצוה קלה כבחמורה.

לדעתו התנועה האחת בלבד, הראויה לשמה, היא תנועת החסידות. רק היא עשויה לעורר בהמוני העם ממזרח אירופה תקוות חדשות, רק היא יכולה לחזק את אמונתם, למנוע את התבוללותם וליצור ערכים חדשים.

הדחף הפנימי שבקרבו הביא אותו לדרך חדשה: הוא ביקש ליצור „לשכה", בה ישתתפו כל המוכנים לפרוש מטומאת העולם ולחיות חייהם בקדושה ובטהרה. ובזאת ביקש להכין את הקרקע לביאת המשיח. הוא הוציא לאור חוברת בשם „דברי העולים", בה הוא קורא לכל המאמינים להתאחד בברית **„העולים"**.

הוכחתי לו, כי ההתבודדות עלולה להביא לידי פירוד וחילוק, אולם הוא שלל בהחלט התפתחות כזו, וכך ניגש להקים כפר לחסידיו בהולנד. שם נפטר בשנת 1937.

כת האסיים

בשיחתי עם ד"ר בירנבאום הזכרתי גם את **כת האיסיים**, שנוסדה לפני חורבן הבית השני, כשיהודים חיו נתונים תחת עולם הקשה של הרומאים. הם חיו בהתבודדות בקדושה ובטהרה, אבל נפרדו בכך הפרדה גמורה מעם ישראל. וידוע לכולנו, שמכת זו צמחה הכת החדשה של הנוצרים.

עם מציאת המגילות במדבר יהודה לאחרונה, נתגלו לנו פרטים רבים על הליכותיהם של האיסיים המפיצים אור חדש על דברים, שהיו מעורפלים עד כה.

מענין, שבמקורות התלמודיים נשמע מעט מאד על האיסיים, אולם עוד לפני שנתגלו המגילות הגנוזות, הרחבתי את הדיבור עליהם בפירושי ל„פרקי אבות" (זה עתה הופיעה המהדורה השמינית של הספר הזה) בהקשר עם המשנה (ב, ד): „אל תפרוש מן הצבור וכו'". הסברתי, שהלל הביע במימרתו זו את התנגדותו הנמרצת לאיסיים. הוא, המנהיג הרוחני הגדול, ראה בעיניו הפקוחות את הסכנה הטמונה בפרשת האיסיים מן האומה.

השערה זו נתאשרה עם התגלות „תקנות האיסיים" במגילות הללו. והרי לפנינו פרט מענין ביותר.

בין שאר סעיפי התקנון נאמר: „**ואהבת לרעך ושנאת את אויביך!**", כלומר: „ואהבת את רעך" — מכת האיסיים. „ושנאת את אויביך" — את המתנגדים. רעיון זה חוזר פעמים אחדות במגילות. הדבר מוכיח לנו כמה עלול הפירוד להביא לשנאת אחים. כך גילו פנים בתורה שלא כהלכה. נאמר בתורה (ויקרא יט, יח): „ואהבת לרעך כמוך". ועל הגר אמור (שם יט, לד): „ואהבת לו כמוך, כי גרים הייתם בארץ מצרים". התורה דורשת, איפוא, אהבה לכל הבריות, גם לגרים. והיא מדגישה ואומרת (שם יט, יז): „לא תשנא את אחיך בלבבך".

והנה דבר מפתיע: בברית החדשה (מתיא ה, מג) אנו קוראים: שמעתם, כי נאמר: „**ואהבת לרעך ושנאת את אויבך**" ואני אומר לכם: „אהבו את אויביכם".

עד עתה סבורים היו החוקרים, שהובאה כאן ציטאטה מן התורה וראו בו זיוף בדברי התורה. אולם עתה לאחר גילוי המגילות מתחוור, שהובאה כאן ציטאטה מתקנון האיסיים, בו נאמר „ואהבת לרעך ושנאת את אויבך" מלה במלה.

לדעתי מפיצה עובדה זו אור חדש גם על מאמרו המפורסם של הלל הזקן (שבת לא.). כאשר בא אליו גוי

ואמר לו: „גיירני על מנת שתלמדני כל התורה כולה, כשאני עומד על רגל אחת", השיב לו הלל ואמר: „דעלך סני, לחבריך לא תעביד" (מה ששנאוי עליך, אל תעשה לחברך). זו היא כל התורה כולה ואידך פירושה הוא. זיל גמור.

רבים שאלו, משום מה לא אמר לו הלל את דברי התורה: „ואהבת לרעך כמוך". למה הביע רעיון זה בצורה שלילית? ופירושים רבים ניתנו לזה.

לאור הגילויים הללו, דומני, שאפשר לומר, שהלל בקש בזאת להביע את דעתו השוללת את כת האיסיים, שדעותיהם היו וודאי נפוצות בימים ההם, וכל שאיפתו היתה לחסום את הדרך בפני חדירת השנאה למחנה ישראל. הוא ידע, שאין שנאה ואהבה עולות בקנה אחד, אלא ראשית יש להרוס כל שנאה שבלבנו. ורק לאחר שתדכא את השנאה שבלבבך, עשוי אתה להגיע לידי „ואהבת לרעך כמוך". התגבר, איפוא, אתה על יצר השנאה ואת השנאוי עליך אל תעשה לחברך, זו כל התורה כולה, „ואידך" („ואהבת לרעך כמוך") פירושה הוא.

דרך אגב רצוי להפנות את תשומת הלב לטעות חמורה, שטעו בה חוקרים אחדים, שבקשו לפרש „כמוך" כמשפט לעצמו: „כי הוא כמוך" (ראשון לפירוש זה היה Naftal Herz Wessely 1725—1805). הם טענו, כי לא נאמר כאן „כמותך" (נשוא) אלא „כמוך" (נושא). אולם טעות היא בידם. בעברית עתיקה השתמשו במלה „כמוך" במקום „כמותך".

ועוד טעות נפוצה. חוקרים נוצריים סבורים, שהמלה „רע" אינו אלא „בני עמך" בלבד (הלשון המוזכרת בהתחלת הפסוק). לצערנו הולכים אף חוקרים יהודים בעקבותיהם, אך ברור למדי, שהחוקרים הנוצריים בקשו להוכיח בפירושיהם, שהאהבה השלמה מצויה במקורות שלהם בלבד. אולם אליבא דאמת מוסבים דברי התורה על כל הבריות.

הדבר מסתבר כבר מהפסוק הבא לאחריו על הגר, שאפילו אליו דורשת התורה אהבה, כמו שהזכרנו לעיל. אבל יש לנו ראיה ברורה, שהלשון „רע" מוסבת בתורה על כל איש, שכן גם האויב המצרי, נקרא בתורה „רע". שכן נאמר (שמות יא, יב): „וישאלו איש מאת רעהו ואשה מאת רעותה וכו'". טעות זו נשתרבבה מתרגומו של לוטר (Luther), המתרגם „רע" כ ("Der Nächste") (הקרוב). אולם התרגומים העברים מתרגמים, „רע" משמעו „חבר" — כל איש.

השאלה היא, מה דורשת בעצם התורה באמרה „כמוך"? כלום מסוגל אדם לאהוב את הזולת באותה מידה, שהוא אוהב את עצמו, והרי „אדם קרוב לעצמו"?

בפירושי לתורה הבאתי הרבה תשובות לשאלה זו. אולם התשובה היפה ביותר היא אולי תשובתו של הבעש"ט (בעל שם טוב):

אמנם אוהב האדם את עצמו יותר מכל. אולם לא את מעלותיו בלבד אוהב הוא, אלא גם את חסרונותיו. ולא עוד אלא לפעמים חביבים עליו חסרונותיו יותר ממעלותיו, והוא אינו רוצה להיפרד מהם. רוצה הוא להיות כמות שהוא עם מעלותיו וחסרונותיו גם יחד. אולם לא כן נוהג האדם לגבי חברו. כאן מבקר הוא את חסרונותיו בחריפות רבה. לפיכך אמרה התורה: כשם שאוהב אתה את עצמך עם מעלותיך וחסרונותיך, כן אהוב גם את חברך, כמות שהוא, עם מעלותיו וחסרונותיו גם יחד.

מענין להשוות סיום הפסוק על מצוות האהבה לרעך עם הפסוק על מצוות האהבה לגר (ויקרא יט, לד). באהבה לרעך כתוב „אני ד' " ואילו באהבה לגר כתוב „אני ד' אלקיכם". ורש"י מוסיף: „אלקיך ואלקיו אני", כלומר: „אני אלקיכם" — אבל גם אלוקיו.

השינאה – האויב הגדול לאנושיות

במלחמת העולם הראשונה (1914–1918) ראיתי במו עיני, שאנשים הפכו לחיות וחיו על פי אינסטינקט מלא שנאה ותאווה. מאז הופר השלום וניטלה מנוחה מן העולם. כריתת ברית השלום לא היטיבה את המצב. להיפך. השינאה העמיקה לחדור והכתה שרשים והביאה בעקבותיה מהפכות, אשר העלו רודנים ובעלי אגרוף לשלטון. העמיק הפירוד בין אדם לחברו ובין אומה לאומה. לנוכח המצב הזה נשמעים כאגדה דברי הנביא: „וישב יהודה וישראל לבטח, איש תחת גפנו ותחת תאנתו" (מ"א, ה, ה).

באותם ימים ירדתי לעומק הבנתם של דברי הלל: „כל השנאוי עליך – אל תעשה לחברך". – עקירת השנאה מהלב – זוהי „כל התורה כולה". „ואידך" – מכאן לבוא לאהבת הבריות – פירושה היא. עם קיום „סור מרע" נבוא ממילא לידי „עשה טוב", כלומר: אין עשית טוב בלי עקירת הרע. בתחילה הגעתי לידי הכרה, שכל הפוגע באדם, יציר כפיו של הבורא, כאילו פוגע בכבוד הבורא עצמו. שכן „אין אדם כופר בעמיתו עד שכופר בעיקר" (תוספתא שבועות ג, ה). ובלעם, הנביא הנכרי, מביא זאת בצורה חיובית: „לא הביט און ביעקב" – אימתי כש„ד' אלקיו עמו" (במדבר כג, כא).

משום כך אמרו חכמים „ששנאת הבריות היא אחד הדברים, שמוציאין את האדם מן העולם" (משנה אבות ב, טז). ובית המקדש השני אף הוא נחרב „מפני שהיתה בו שנאת חנם" (יומא ט:).

השנאה היא, איפוא, האויב הגדול לאנושיות. עקירת השנאה היא תנאי ראשון להבראת העולם, למען ישוב לאיתנו.

„לא תשנא את אחיך **בלבבך**" (ויקרא יט, יז), אמרה

התורה, כי, המושג „שנאה" והמושג „אחיך" אינם עשויים לדור בכפיפה אחת — **„בלבבך"**.

לכשתיעקר השנאה מהלב, תיפתח הדרך להגשמת האידיאל הנשגב „ואהבת לרעך כמוך", הכלל הגדול שבתורה (ירושלמי נדרים ט, י).

חברת „קנט"

לנוכח האירועים הרבים והחמורים שעברו על העולם, החילותי לחפש דרך להגיע להבנת יתר את המתרחש בעולם. והוא הדבר שהניע אותי להצטרף ל„חברת קנט-גזעלשאפט", ברלין. הייתי בה חבר שנים רבות. היתה זו חברה של מלומדים, שהתכנסו בערבי יום רביעי באולם האוניברסיטה. בכל פגישה נשמעה הרצאה על שיטה פילוסופית מסויימת, שעוררה אחריה וויכוח ער ומענין. כך רכשנו לנו ידיעות על השקפות עולם שונות.

פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה בברלין, **פרופסור ארטור ליברט** (שמו האמיתי היה „לוי", קרוב למשפחתי, אשר עזב את הדת היהודית והפך ל„דיסידנט" — חסר-דת) שימש כיושב ראש והוא ניהל את הוויכוח בחן ובהצלחה). מספרים, שהוא גורש מהאוניברסיטה על ידי היטלר. לאחר תקופת היטלר עבר לווינה והתחיל להרצות באוניברסיטה של ווינה. פעם התחיל את הרצאתו במלים, „אנו הגרמנים". מיד פרצה מהומה והוא היה נאלץ להפסיק את הרצאתו. השמועה אומרת, שהוא איבד את עצמו לדעת.

יהודים רבים היו חברים בחברה זו, כגון פרופסור גוטמן, שנפטר בירושלים. נציגי כל האסכולות השמיעו שם

את דעותיהם: ממרכסיסטים שמאליים עד קטוליקים ימניים. וכל גדולי הדור נטלו חלק בהרצאות, כגון Heidegger, (Phänomenologie). Vaihinger, (תורת „כאילו" Als-ob) Graf Kayserlingk (פילוסופיה Mirtschuk, (Wert-Philophie) (תורת־המציאות Driesch; (Wirklichkeits-Lehre הסלאבית) ועוד. זוכרני, שהתרשמתי יותר מכל מפרופסור Guardini (איטלקי), פרופסור לתורת הקטוליציסמום באוניברסיטה ברלין. הוא הרצה על „הפולחן". ואמר, כי הוא סמל, חיצוני, אבל משמש דלת, הפותחת את הגישה אל הנפש ולהוויה נפשית. למדתי בחברה זו הרבה. „ומכל מלמדי השכלתי" (תהלים קיט, צט).

האהבה יסוד העולם

לאחר שבאתי לידי הכרה, ש„השנאה היא האויב הגדול של האנושיות" נתחזקה בי האמונה, שהאהבה היא יסוד העולם.

כנקודת מוצא להכרה זו משמשת קטנותו של האדם ואפסותו, ותלותו המוחלטת באהבת המקום וברחמיו.

הכרה זו משרשת בנו מימות עולם על ידי אבותינו.

אברהם אמר: „ואנכי עפר ואפר" (בראשית יח, כז).

יעקב — „קטנתי מכל החסדים" (שם לב, יא).

משה — „כבד לשון אנכי" (שמות ד, י).

דוד — „ואני עני ואביון" (תהלים מ, יח); „כי עפר אנחנו" (שם קג, יד).

ירמיה — „לא ידעתי דבר" (א, ו).

ישראל — ראה את עצמו „כמעט מכל העמים" (דברים ז, ז); וכ„תולעת יעקב" (ישעיה מא, יד).

לפיכך אומרים אנו: „אנחנו החומר ואתה יוצרנו ומעשי ידיך כלנו" (ישעיה סד, ז); בדעתנו, כי כל „כחי ועצם ידי" אפס ואין הוא וד' „הוא נותן לך כח לעשות חיל" (דברים ח, יז-יח) אלא ש„איש בער לא ידע וכסיל לא יבין את זאת" (תהלים צ, ז).

ההכרה הזו מחדירה באדם את מצב **הענוה**. כפי שנאמר במשה: „והאיש משה **ענו** מאד מכל האדם אשר על פני האדמה" (במדבר יב, ג). ואף חז"ל צוונו על ההכרה הזאת באמרם: „לעולם יהא אדם **ענוותן** כהלל" (שבת ל:).

וכך מלמדת אותנו הכרת אפסותנו, את גדולתו של הקב"ה: „מה גדלו מעשיך ד', מאד עמקו מחשבתיך" (תהלים צב, ו). הנברא תלוי בכל יכול, בחסדו וברחמיו. לכן „עולם חסד יבנה" (תהלים פט, ג). „הליכות עולם לו" — להקב"ה (חבקוק ג, ו). כל מהותנו תלויה ב„ד' ממית ומחיה, מוריד שאול ויעל" (ש"א, ב, ו). ואין אדם יכול להבין דרכי אלוקינו: „כי גבהו שמים מארץ, כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבותי ממחשבותיכם" (ישעיה נה, ח). כי „הנסתרות לד' אלוקינו" (דברים כט, כח).

ואם כן, כיצד יוכל האדם, המוגבל בשכלו, להבין את המוטל עליו: „למען תדעו, כי אני ד' אלוקיכם"? והרמב"ם אומר (הלכות יסודי התורה א, ו), שמצות עשה היא „לידע את מציאות ד' והוא ממציא כל נמצא" (שם, א, א)? וכיצד יוכל אדם להשיג דברים אלו?

אלא הרעיון הוא כך: אמנם מוגבל האדם בשכלו ואינו יכול לתפוס אלא את המוחשי ואת המציאות הגלויה לעיניו בלבד. כל הדברים שלמעלה מזה אינם בשטח תפיסתו ואינם למענו, אלא השערות והנחות בלבד.

אולם בו במקום, שחדלה פעולת השכל, פועל הרגש

שבלבנו ובנפשנו. יש דברים, שאין שכלנו יכול להבינם ולהסבירם, אולם החוש הרגשי שבלבנו מציג לפנינו תמונה מופשטת, אם בדמיון אם בחלום.

מנין לו לאדם תכונה זו? אין זאת אלא שביציר כפיו של הקב"ה נתמזגו רוחניות וגשמיות גם יחד. ד' נתן בו מרוחו „חלק אלק ממעל" (איוב לא, ב). ועל ידי כך נעשה ל„נפש חיה". ורוח זו היא הנותנת בו את הרגש להכיר את אשר נבצר מעיני שכלו לראות ולהבין.

על רוח זו דוד מתפלל: „ורוח קדשך אל תקח ממני" (תהלים נא, יג). והרוח הזו היא אשר „תשוב אל האלקים אשר נתנה" (קהלת יב, ז).

ועל נכס זה מצווים אנו לשמור: „ונשמרתם מאד על **נפשותיכם**" (דברים טז, לא) — לשמור על טהרתה לבל תחטא. וכך הם דברי מדרש תנחומא (ויקרא ה, א): „נפש, כי תחטא ושמעה קול אלה" — מי גרם לאדם שיאמר עליו אלה? „נפש כי תחטא". ונפש זו מצווה בכל האדם.

מכאן אתה לומד, כי **פעולת השכל** הן: התבוננות, מחשבה, שיקול דעת וראות עינים ו**פעולות הלב והנפש** הן: רגש, מצפון, אהבה ושנאה.

שכל ורגש פועלים יחדיו באדם ונודעת להם השפעת גומלין זה על זה.

תכונות ומידות נוגדות הוטבעו באדם: „יצר הטוב" מחד גיסא ו„יצר הרע" מאידך גיסא. דרישת היצר הטוב: „לאהבה את ד' אלקיך ולדבקה בו" (דברים ל, כ) מזה ודרישת היצר הרע — לשנאה — מזה. על האדם לבחור, איפוא, בדרך הטובה, כמו שנאמר: „ובחרת בחיים" (דברים ל, יט). ובכתבי הקודש נאמר: „אהבי ד' שנאו רע" (תהלים צז, י). בזאת יבנה האדם את חייו וידמה כאילו נעשה שותף לקב"ה במעשה בראשית.

אב הרחמים ובעל האהבה הטביע באדם את הרגש

הטוב ועשוי האדם להרגיש את אהבת ד', שנאמר: „כי מאהבת ד' אתכם, הוציא ד' אתכם" (דברים ז, ח). „רק באבתיך חשק ד' לאהבה אותם" (שם י, טו). לפיכך מצווים אף אנו להשתמש ברגש האהבה הטבוע בלבנו ולכוונו לאפיק הנכון. „ואהבת את ד' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך". אש האהבה עשויה להפשיר את הקרירות שבלבנו, לקרבנו אל זולתנו ולהביאנו לידי אחדות גמורה.

בשעה שתובע הנביא „דעת ד'" אומר הוא: „השכל וידוע אותי" (ירמיה ט, כג). ועמוקה כאן כוונת הנביא. אומר הוא, שאין להגיע לדעת ד' אלא בצרופי פעולות השכל והרגש. „השכל" — בשכל, „וידוע" — ברגשי הלב, שכך אמר הכתוב: „ונתתי להם לב לדעת אותי" (ירמיה כד, ז). „וידעת עם לבבך" (דברים ח, ה).

בכוונו את רגש האהבה שבקרבנו נרגיש גם את אהבת ד' כלפינו, ולא עוד אלא שנגיע בזאת לידי דעת ד'.

אהבת ד' אלינו מתבטאת בידיעה — „וידע אלקים" (שמות ב, כה). „כי ידעתיו" (בראשית יח, יט). וכך תתבטא אהבתנו בידיעה ונדרשים אנו לקיים את הצו: „וידעתם כי אני ד' אלקיכם" (שמות ו, ז). וכן „דע את אלקי אביך" (דה"א, כח, ט). בלשון „דעת ד'" גנוז המושג „אהבה לד'". נדע את ד' באהבתנו אותו, בבחינת „והאדם ידע את חוה אשתו" (בראשית ד, א), שכן „דעת ד'", ו„אהבת ד'" עולים בקנה אחד.

הנביאים לוחמים בשנאה

ולפיכך לחמו הנביאים בשנאה ובקשו לעקרה מן העולם, כדי להכשיר את הקרקע — לאהבה.

כולנו בני דורנו, חזינו בתמורות החמורות שחלו בין

שתי מלחמות העולם, אשר הביאו שנאה גוברת מיום אל יום המשתלטת על כל הרגשות והמאויים. בני האדם הפכו ל„חיות טרף", שכל רצונם להשמיד ולהרוס.

נביאינו מתארים לפנינו את תקופת המשיח כתקופת שלום מוחלט, שכן „כל הנביאים כולם לא נתנבאו אלא לימות המשיח" (סנהדרין צט.). בחזונם ראו תמונה מאלפת: „וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ. לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ד' " (ישעיה יא, ד־ט).

הקץ יבוא לחיות הטרף שבאדם. והשנאה תעבור מן העולם. „ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה" (ישעיה ב, ד; מיכה ד, ג).

ובהתקיים החזון, כי אז תמלא הארץ דעה את ד'. עם ביעור השנאה תתפשט האהבה המשולבת עם דעת ד'. „כי מלאה הארץ דעה את ד', כמים לים מכסים" (ישעיה יא, ט).

חזון הנביאים על האהבה

רגש **האהבה** מביא למעשי חסד. לכן מדבר הנביא על **„אהבת חסד"** (מיכה ו, ח), כלומר: רגש **האהבה** מביא בעקבותיו למעשי **חסד**. ראה למשל: **„ואהבת עולם** אהבתיך, על כן משכתיך **חסד"** (ירמיה לא, ב). „כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה **וחסדי** מאתך לא ימוש וברית שלום לא תמוט" (ישעיה נד, י).

ותורת ד' היא תורת האהבה: „נתתי את תורתי בקרבם ועל לבם אכתבנה" — למען ירגישו זאת בלבם „כי כולם ידעו אותי" (ירמיה לא, לג), למען תהא „דעת ד' ", כלומר „אהבת ד' ", חיה בלבם.

תמונה יפה ביותר מצייר לפנינו הנביא הושע (ב, כא־כב). הקב"ה אומר לישראל:

„**וארשתיך** לי (ארוסתי) לעולם. **וארשתיך** לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים" (ברית זו מותנית, אם תכלכלו את מעשיכם „בצדקה ובמשפט". בראשית יח, יט; ירמיה כג, ה. כי אז אשגיח עליכם „בחסד וברחמים". שמות לד, ו; ירמיה טז, ה). וחוזרת ההצהרה בשלישית: „**וארשתיך לי באמונה** (שתשמור על האמונה) **וידעת את ד'**" (ירמיה לא, לג).

ועל כך נותנים אנו תודה בכל יום ויום לד' בתפילה: „אתה חונן לאדם **דעת**" — לאהוב את ד', האוהב אותנו.

תפקידנו ללחום נגד שנאה ובעד האהבה

ומה שנבאו נביאים, תפקידו של עם ישראל לעולמים: להפיץ „דעת ד'" בעולם.

על ידי קיום מצוות האהבה למקום ולכל אדם, להיות „לתהילה ולשם ולתפארת" לכל הגויים (דברים כו, יט). „ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות יט, ו) לכל משפחות העולם, בכוונה ברורה, להוציא מן העולם את השנאה בין אדם לאדם בתוך מחנה ישראל ובין עם לעם. **ובמקום זה להשריש את האהבה בלב כל האדם, שכולם יירשו** דעת ד'. „כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים" (ישעיה נו, ד). כי אז „כל נשמה — של כל האדם — תהלל יה" (תהלים קנ, ו).

והאהבה היא היא המכשיר להשפיע על זולתנו. כן אמר הלל: „אוהב את הבריות ומקרבן — על ידי אהבה זו — לתורה" (משנה אבות א, יב) — שאהבה היוצאת מן הלב, נכנסת אל הלב ומקרבת את הזולת לחיי התורה.

דבר הסיום

הקדשתי את ספרי לאבי משפחתנו, הרב הגאון רבי מרדכי יפה. והנה אקדיש לו גם דבר הסיום, בתפילה, שזכר הצדיק יהיה לנו לברכה.

נאמר „זכר צדיק לברכה ושם רשעים ירקב" (משלי י, ז) ושאלו: משום מה תפס הכתוב „צדיק" בלשון יחיד, ואילו לגבי „רשעים" — בלשון רבים?

אמר על כך המגיד מדובנא, משל למה הדבר דומה? לסוחר בקפה שהקפיד למכור סחורה טובה מאד בלבד, הצליח במסחרו ולקוחות רבים התדפקו תמיד על פתחו. בהגיע שעתו השתדלו בניו ובני בניו ללכת בדרכיו ולשמור על שמו הטוב של העסק. הבנים שמעו בקול אביהם, עשו כדבריו ולא שינו מאומה מדרכו. השלט הישן של בית העסק מתנוסס על מקומו מימי אבות והכל ידעו, כי בבית מסחר זה ניתן לקנות קפה טוב ביותר.

לא כדרכיו של זה היו דרכי שכנו, הלה מכר סחורה גרועה ביותר, הקונים עזבו אותו ולא ארכו הימים עד שפשט את הרגל, הוא שינה את שם בית המסחר, החליף את השלט מדי פעם בפעם, אולם כל אלה היו ללא הועיל. מעשיו נדונו לכשלון.

כך גם פני הדברים בנושא שלנו: הרשע יחליף וישנה דרכיו, יעמיד פנים לכאן ויעמיד פנים לכאן. אולם עד מהרה מתגלה פרצופו הטמון בחובו הרשע. דומה הוא הרשע בהעמדת פניו לרשעים רבים ולפיכך באבוד שמו ידמה גם כי רשעים רבים אבדו כאן ולפיכך נאמר „שם רשעים ירקב", לא כן הצדיק. „צדיק לעולם בל ימוט" (משלי י, ל), „ונחלתם לעולם תהיה" (תהלים לז, יח), שכן „מקור חיים פי צדיק" (משלי י, יא), „וכסף נבחר לשון צדיק" (משלי י, כ). התורה היא סחורתו, סחורה שלא יחליפנה ולא

ימירנה ויעבירנה לבניו אחריו לדור דורים. „כי אתה תברך צדיק" (תהלים ה, יג). ולכן „זכר צדיק לברכה".

כל אלו, שהמציאו לי תמונות — גברת גולדריי-קרליבך; מר זאב גלוסקינוס; הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר; גברת קיטה לוי; מר שמואל לוי ומר אברהם מונק (הסדר לפי אל"ף בי"ת) — יבואו על הברכה.

רשומים

כשהתחלתי בשנת תשי"ב (1952) להוציא פירושי לששה סדרי משנה בשם „משנה מפורשת", הקדמתי לספרי „ברכה" זו: אני מצאצאי רבי מרדכי יפה, בעל „הלבוש". והוא חוליה בשושלת רבי שלמה בן יצחק — רש"י (ראה „מזרח ומערב", ביטאון של חברת „כל ישראל חברים", שנת 1921, חוברת ו'). זכות אבות חיזקה את ידי בעבודתי. יהי רצון, שזכותם תגן גם על עבודה זו".

עכשיו, בשנת תשכ"ב (1962) עברו ש"ן (350) שנים מיום מותו של הגאון והצדיק, רבי מרדכי יפה, ראש משפחתנו, שבו ראיתי תמיד נר לרגלי.

בידי נמצא ספר־יוחסין של משפחת יפה, שחיבר הספרן ד"ר משה שטרן, ברלין ושהוציאו לדפוס אחי אכיך אליהו לוי ז"ל. שם נזכרו כל צאצאיו של רבי מרדכי יפה „הלבוש" (1530—1612) עד ימינו אנו.

ביניהם רבי מרדכי יפה (1740—1813), הרב הראשי בנסיכות מקלנבורג־שבערין. על הערצה והאהבה, שמצא צדיק זה בתוך קהילתו ואצל הגויים, מעידים ההספדים שהופיעו בשני העתונים היומיים Schwerinsche Anzeigen וכן Neue Schwerinsche Politische Zeitung ונדפסו בספר היוחסין. שניהם מהללים את צדקתו וישרותו. ובהספד אחד נזכרו כסמל חייו דברי הנביא: „אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה, שומר שבת מחללו ושומר ידו מעשות כל רע" (ישעיה נו, ב).

ציורו של הרב הראשי, מצויר מהצייר קאסלר, נמצא ברשותה של גב' קיטה לוי, חיפה. והיא העמידה לרשותי צילום מתמונה זו לשם פירסומו בספר זה. תבוא עליה ברכת־תודתי.

נכדו של הרב הראשי היה סבי אליעזר יפה (1812—1871).

הוא רכש לו את האמון של בית הנסיך של מקלנבורג — שבערין ופעל שם כבנקאי החצר. ואחרי מותו המשיכו שני בניו, דוד ויעקב יפה, לכהן גם הם כבנקאי החצר בעיר שבערין. שם נולדה גם אמי (גולדה). ואני קבלתי את שמי אליעזר על שם סבי זה.

לשמחתי הגדולה שלחו לי שנים של בני משפחתי כתובים, כדי להדק את הקשר בין ראש משפחתנו לביניינו ולעתידותינו.

א) אחי: ד"ר עמנואל לוי, לפנים סדודיעין ראש בגימנסיה לבנות, ברלין ועכשיו בניו יורק בארצות הברית, הוא קנה לו שם, כאשר זכה בשנת 1917 בפרס בהתחרות של לשכות בני ברית שבגרמניה על הנושא: „אהבת הבריות בין העמים". הפרס הוענק לו בעד עבודתו „אחות העמים".

לרעיון „איחוד הלבבות" הוא נתן ביטוי בדברי הברכה, ששלח לי:

שמעו חברים!
חכמים בוני גשרים
מדור לדורים
— בכל העתים.
תהיו מאוחדים
זקנים עם צעירים
כשזורעים ושותלים
— כולם שווים.
תהיו ברוכים
עם פירות רבים
להנות כידידים
— בכל הגילים.

ב) דודני: הרב ד"ר יחזקאל סטרנסקי — תלמיד בית המדרש לרבנים בברלין, מיסודו של הרה"ג עזריאל הילדסהיימר — היום רב בקהילת „בית הילל", ניו יורק, ארצות הברית.

אשתו, רחל, היא בתה של אחותי זלמה ור' משה קליין, שהיה תלמיד חכם גדול ובעל השכלה רחבה (למד פילוסופיה

באוניברסיטה) ומעל הכל, היה ירא שמים אמיתי. שניהם היו אהובים על כל מכריהם, יהא זכרונם ברוך. הוא שלח לי „תקציר על חיי ראש משפחתנו" **תקציר על חיי רבי מרדכי יפה, בעל „הלבוש".**

רבי מרדכי יפה נולד בשנת ר"ץ (1530) בפראג — בעיר מולדתי — ולמד בישיבות פולין אצל רבי שלמה לוריא (הרש"ל) (1510—1573) ורבי משה איסרלס (הרמ"א) (1521—1573). בשובו לפראג יסד שם ישיבה. אבל לא זכה לשבת שם בשלוה זמן רב. בימי גירוש יהודי פראג על ידי פרדינאנד הראשון בשנת שכ"א (1561), היה נאלץ לעזוב את עיר מולדתו והלך לווניציה שבאיטליה. שם ישב כעשר שנים והשתלם במדעים שונים: מתימתיקה, אסטרונומיה ופילוסופיה. שם התמסר גם ללימוד הקבלה. ואף כתב פירוש חשוב לספרו של בעל הקבלה הגדול שבאיטליה ר' מנחם ריכאנאטי (בערך 1300). הוא ראה בקבלה מכשיר נפלא, לעודד את היהודים, לחזקם באמונתם לצור ישראל וגואלו ולהמתיק סבל הגלות, שכן הם נפגעו בימים ההם קשה על ידי גזרות קשות בחיים הכלכליים והמדיניים.

את חכמת הנסתר למד אצל רבי מתיהו דקראט. וגם בספריו על ההלכה הוא מבסס לפעמים טעמי ההלכות על פי הסוד.

בשנת של"ב (1572) נתקבל לרב בהורודנה. עבר ללובלין (1588) ועמד שם בראש הישיבה הגדולה. משם הלך לקרמינץ. ובשנת שנ"ב (1592) חזר לפראג. ובשנת שנ"ט (1599) קיבל את הרבנות בעיר פוזן. שם נשאר עד יום מותו בשנת שע"ב (1612).

מעניינים חילופי שני המקומות של פראג ופוזן בדברי ימי הרבנות של מהר"ם יפה ומהר"ל (רבי יהודה בר' בצלאל לוואי, ה„גור אריה" מפראג). כשהראשון ישב בפראג, הלך המהר"ל לשבת על כס הרבנות בפוזן. וכשהשני חזר לפראג, הלך מהר"ם יפה לשבת על כס הרבנות בפוזן.

בספרו „לבוש האורה" (ביאור לפירוש רש"י ושאר המפרשים לתורה) מתווכח מהר"ם יפה עם ה„ארי". וכשפעם הוציא

ה„ארי" איזה כרוז, לא קיבל מהר"ם יפה את דעתו. כתב אליו אחד הרבנים: „אריה" שאג, מי לא ייראי?" (עמוס ג, ח) השיב לו מהר"ם יפה בניחותא: „מי" לא ייראי. („מ" — מרדכי, „י" — יפה).

מרדכי יפה הרביץ תורה לתלמידים רבים והאיר עיני ישראל בספריו המרובים. אף נודע כמנהיג לדורו העוסק בצרכי ציבור. בעל „צמחי דוד", רבי דוד גאנז, כתב עליו: „הוא — הרב הגדול והמופלג בחכמה ובזקנה, הנושא דגל מחנה ישראל — הוא ראש גדולי ראשי ישיבות ודייני שלוש ארצות".

וכאן כראש וועד שלוש הארצות (שני חלקי פולין ורייסן, שנתרחב לוועד ארבע הארצות על ידי צירוף של ליטא) תיקן דברים רבים, שהביאו לאבטונומיה היהודית באזור זה והרגשת צל של עצמאות בימים ההם.

על סמך הידיעות הגדולות באסטרונומיה ומתימתיקה פירש הלכות „קידוש החודש" לרמב"ם ואת ספר „צורת הארץ" לרבי אברהם ב"ר חייא הנשיא. וכן פירש את „מורה הנבוכים" לרמב"ם. והוא היה מאלה, שהתירו עיון בכל החכמות וגם בקבלה.

למרות שלמד בישיבות פולין היתה דרך לימודו שונה, הוא מתרחק מהפילפול ומסביר הכל בצורה פשוטה ביותר. גם לחם נגד שיטת הפילפול.

הוא חיבר עשרה ספרים וקראם בשם כללי „לבוש מלכות" (בקיצור „לבושים"), על שם הכתוב: „מרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות" (אסתר ח, טו). ולכל ספר הוסיף שם לוואי. חמשת הכרכים הראשונים של „הלבושים" מהווים את ספרו ההלכותי הגדול על ארבעת הטורים, המקיף את כל עיניני ההלכה: „לבוש התכלת" — על טור אורח חיים (עד הלכות שבת). „לבוש החור" — עד סוף אורח חיים (לובלין שיין). „לבוש עטרת זהב" — על טור יורה דעה (קרקאו שנ"ד) „לבוש הבוץ והארגמן" — על טור אבן העזר. „לבוש עיר שושן" — על טור חושן משפט (שני האחרונים נדפסו בקראקאו שנ"ח — שנ"ט).

בספריו מביא הרב יפה הלכה בצורה ברורה וקצרה. וגם מברר טעמי ההלכה. מתוך כך הוא מצא, שרבי יוסף קארו בספרו „בית יוסף" מאריך יתר על המידה, לעומת זה בספרו „שולחן ערוך מקצר ואינו מנמק את הלכתו כהוגן. זאת ועוד, רבי יוסף קארו בשולחן ערוך מכריע, לפי דעתו, הלכה על פי רוב כדעת הספרדים (הרמב"ם) ולא מביא דעתם של חכמי אשכנז ופולין.

תחילה, כששמע שרבי יוסף קארו עומד להוציא קיצור „בית יוסף" בשם „שולחן ערוך", לא רצה להמשיך בחיבורו. אבל, כשראה, שדעת חכמי אשכנז לא מצאה בו מקומה, ניגש לגמור ספרו. אחרי כן, כששמע, שגם מורו ורבו הרמ"א עוסק בחיבור „המפה" שלו להשלמת השולחן ערוך, היסס שוב להמשיך. אבל, כשראה, שהוא מקצר עוד יותר, החליט להוציא חיבורו.

רבים סמכו על ספריו בהוראותיהם ובלימודיהם וממימיו היו שותים. אבל היו לו גם מתנגדים, ביניהם רבי יום טוב ליפמן הללר, בעל „תוספות יום טוב" (1579—1654). והוא אף כתב נגדו בספרו „מלבושי יום טוב". בעל „תוספות יום טוב" נולד גם הוא בפראג, וכהן אחרי כן כרב בקראקאו.

אבל במשך הזמן הצליח השולחן ערוך לדחות את רגלי הלבושים. והשולחן ערוך נתקבל כספר ההלכה המוסמך לכל בית ישראל.

והנה שאר ספר „הלבושים":

„לבוש האורה" — ביאור על פירוש רש"י לתורה (פראג שס"ד). „לבוש פנת יקרת" — פירוש על „מורה נבוכים" לרמב"ם. „לבוש אדר היקר" — פירוש על הלכות קידוש החודש לרמב"ם. „לבוש אבן היקרה" — פירוש על הרקנאטי לתורה (שלשת הספרים האחרונים נדפסו יחד בלובלין, בשנת שנ"ה).

ספר „לבוש שמחה וששון" — דרשות, לא נדפס. וכן חיבר עוד פירושים לתלמוד ולספר „שערי דורא".

(ראה מאמר ביתר אריכות ב„אינציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל" בעריכת ר' מרדכי מרגלית).

תוכן

אל הקורא	9
התבוללות	11
ימי נעורי	14
החיפושים	16
הקהילה הגדולה שבברלין	17
העבודה הסוציאלית	21
רבי שמשון רפאל הירש	22
מוריץ גוטשלק לוי	25
רבי עזריאל הילדסהיימר	31
הקהילה „עדת ישראל"	36
בית ספר ללימודי קודש	45
הרב ד"ר חיים ביברפלד	47
הרב ד"ר אפרים קרליבך	51
הרב ד"ר יוסף וואלגמוט	54
מנין לנוער	56
הימים אחר יציאתי מבית הספר	58
השוחט מאלינה	59
רבי דוד דוידוביץ	61
רבי זאב יעבץ	62
הרב עובדיה ליפשיץ	65
הרב דוד צבי הופמן	69
שטעטין	74
קטוביץ	77
חברת מונטיפיורי בברלין	83
שנת שרותי בצבא	88
קלן	91
מלחמה 1914—1918	100
חידוש עבודתי אחרי המלחמה	140
המזרחי	142
גרעין קיבוץ דתי	153
בנק מזרחי	156
ד"ר נתן בירנבום	157
כת האיסיים	160
השינאה האויב הגדול לאנושיות	164
חברת קנט	165
האהבה — יסוד העולם	166
הנביאים לוחמים בשינאה	169
חזון הנביאים על האהבה	170
תפקידנו ללחום נגד שינאה ובעד אהבה	171
דבר הסיום	172
רשומים	174

186338

Henry BkBg

15-